ФС
Ш 23(4 Укр)
К60
3(2=1Ук)
К 50

Д-р ФІЛЯРЕТ КОЛЕССА

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

ВИДАННЯ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА"
ЛЬВІВ 1920.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Б-ка Сиропольт
Б305662
Ш23(4Укр)
К60

Д-р ФІЛЯРЕТ КОЛЕССА

УКРАІНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

ПЕРШЕ ПОВНЕ ВИДАННЯ З РОЗВІДКОЮ, ПОЯСНЕННЯМИ, НОТАМИ І ЗНИМКАМИ КОБЗАРІВ.

Рк 2714499 Т

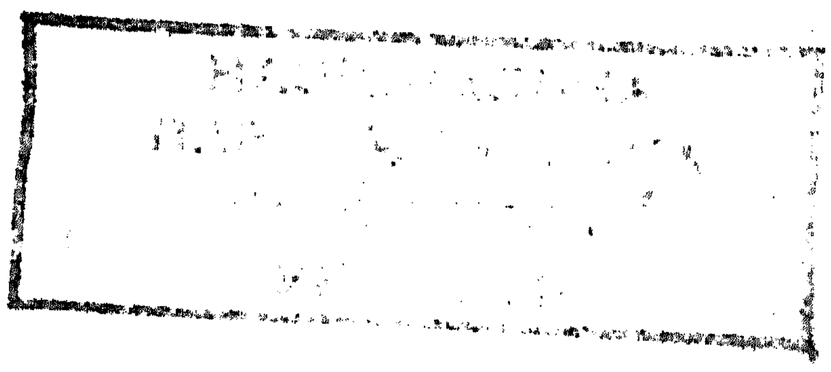

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА „ПРОСВІТИ“ ч. 3.

ЛЬВІВ, 1920.

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТИ“.

З ДРУКАРНІ СТАВРОПИГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ
під управою Ю. Сидорака.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„В той час була честь, слава,
Військовая справа:
Сама себе на сміх не давала,
Неприятеля під ноги топтала".

(З думи про похід на Молдавію 1650 р.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Передне слово.

Минуло сто літ відтого часу, коли Микола Цертелев 1819 р. видав першу невеличку збірку українських народніх дум (всього девять), під заголовком „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“ та у вступній розвідці вперве звернув увагу любителів народньої поезії на вірність зображення, глибину почування, силу вислову й красу поетичних образів у кобзарських піснях-рецитаціях. Від того часу появлялись українські народні думи у ріжних виданнях і зросла богата наукова література про думи, — та на жаль не діждались ми й досі ані одного повного видання дум, хоч пекуча потреба такого видання відчувається у нас від давна. Не кажу вже про наукове видання, з поясненнями, порівняними вказівками, зведенням варіянтів-відмін кождої думи: у нас нема й досі навіть зовсім простенького, популярного видання, яке містилоб повну збірку дум.

Щоби запобігти такій недостачі, випускаємо отсей збірник, у якому попробували ми вперве звести разом усі українські народні думи, вибираючи для кождої найкрасший, найбільш типовий і по можности повний варіянт. У вступній розвідці обговорено історичний підклад, наверствованнє, зміст і форму дум; при кождій думі вказано на всі варіянти-відміни, в яких вона записана, та в міру потреби подано в коротенькій статейці загальні замітки для красшого зрозуміння змісту, вкінці й річеві пояснення до поодиноких слів тексту. Передруковуючи тексти дум із ріжних видань, ми передаємо вірно наші взірці, зберігаємо особливости місцевих говорів та давні слова і форми, — взагалі, не заводимо змін, щоби для марної одностайности не затирати архаїчних і діялєктичних прикмет у сих многоцінних памятниках старовини.

Щойно записи дум, схоплених при допомозі фонографа[1]), показали, що кобзарі переводять у своїх рецитаціях поділ на періоди або тиради, с. є. такі ґрупи (низки) віршів, з яких кожда замикає у собі закінчений образ або заокруглену думку. Період або тирада в думі є те саме, що строфа в пісні, лише що не має такої правильної, стало повторюваної форми, як пісенна строфа. Отсе правило поділу кобзарської рецитації на періоди або ти-

---

[1]) Се прилад, що схоплює й опісля віддає вірно всілякі звуки: мови, співу, музичного інструменту. На сьому приладі можна раз проспівану пісню чи думу так довго відтворювати, поки її не запишемо зі всімп подробицями і з найбільшою докладністю.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ради вперве застосовано у нашому виданні, причім уже на перший погляд кидається в вічі деяка рівномірність у групованню віршів.

Зберігаючи науковий характер видання ми старалися зробити його доступним та інтересним також для широких кругів нашої суспільности; бажалось би, щоби сей збірник дум міг причинитися до відживлення й піддержання памяти про давню бувальщину українського народа, про великі подвиги наших предків, щоби ся історична традиція стала ще близшою й дорожшою для теперішнього покоління, щоби козацька слава прозябала плодотворним зерном у серцях нашої молоді.

* * *
* *

На сьому місці годиться згадати про видання дум, на які ми часто будемо покликуватися, наводячи заголовки у скороченню. Думи видані вперве М. А. Цертелевим 1819 р. передрукував опісля Михайло Максимович у своїх виданнях українських народніх пісень з 1827 [1]), 1834 [2]) і 1849 [3]) р., доповняючи збірку Цертелева новими записами, своїми й чужими. Після Цертелева й Максимовича найбільше заслужилися в справі записування незнаних до того часу дум безпосередно від кобзарів Плятон Лукашевич [4]), Амвросій Метлинський [5]), Пантелеймон Куліш [6]) та Олександер Русов і Павло Чубинський [7]).

Згадані дослідники зібрали майже повний засіб звісних до тепер кобзарських рецитацій у найкрасших і найповнійших варіянтах. Сей засіб доповнився ще трьома до недавна незнаними думами, коли Павло Житецький разом із своєю студією „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“ 1893 р. видав найстаршу збірку дум, передану йому проф. А. А. Котляревським; Михайло Драгоманів [8]) виказує, що збірку дум, оголошену Житецьким, списав 1805 р. Ломиковський, який на початку XIX. в. проживав на хуторі в Миргородщині і збирав „припаси для малороссійскои исторіи“. Ще перед Житецьким помістив М. Костомарів уривки дум із збірки Ломиковського у своїй студії „Исторія козачества въ памятникахъ южнорусскаго народнаго пѣсеннаго творчества“ [9]).

---

[1]) „Малороссійскія пѣсни“. Москва 1827.

[2]) „Украинскія народныя пѣсни“. Москва 1834.

[3]) „Сборникъ украинскихъ пѣсень“. Київ 1849. У двох останніх збірниках помістив Максимович також декілька підроблених дум, передрукованих із „Запорожскои старины“ І. Срезневського. Харків 1833—8.

[4]) „Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни“. Петербург 1836.

[5]) „Народныя южнорусскія пѣсни“. Київ 1854.

[6]) „Записки о Южной Руси“ І. Петербург 1856.

[7]) „Думы и пѣсни исполняемыя Вересаемъ“ в „Запискахъ Юго-запад. Отдѣла Императ. Русс. Географич. Общества“ І. Київ 1874.

[8]) „Нові варіянти кобзарських співів“. Житє і Слово 1895. III—IV.

[9]) „Русская Мысль“ 1880 і 1883. Також окремо в „Собраніи сочиненій Н. И. Костомарова“ кн. VIII, том XXI. Петербург 1905 (693—932).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Із збірки Ломиковського, оголошеної Житецьким, передруковано у нашому виданні ті три думи, що до того часу не були звісні (Вдова Сірка Івана, Отаман Матіяш Старий, Розмова Дніпра з Дунаєм), думу про Івана Богуславця, що була звісна лише в одинокому попсованому варіянті Антоновича—Драгоманова і думу про Коновченка, що переховалася тут у найповнійшому варіянті [1]). Після вичислених видань не оголошено вже більше нових, незвісних ще дум, хиба лише нові варіянти, вичислені у нашому виданні при кождій думі з окрема.

Перше й одиноке досі наукове виданнє текстів дум із зведенням варіянтів і поясненнями завдячуємо Володимирови Антоновичови і Михайлови Драгоманову; та в своїому збірникови „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ (т. I. Київ 1874 і т. II. 1875) подали вони лише історичні думи і то не всі; і так пропущено в сьому виданні звісні вже перед тим думи про Коновченка, Прощаннє козака, Ганжу Андибера і Козацьке життя; очевидно нема там також незнаних ще тоді дум із збірки Ломиковського.

У збиранню нових варіянтів дум визначилися крім видавців історичних пісень ще отсі дослідники-етнографи: В. Томачинський [2]), П. С. Іващенко [3]), П. Чубинський [4]), К. Ф.

---

[1]) Ломиковський намагався у своїому рукописі передати думи тодішнім московським правописом, до тогож ще й українські форми змінював на московський лад а подекуди навіть українські вислови заступав московськими. Однакож він підлягав такому сильному впливови української живої мови й виговору, що ніяк не міг зберегти послідовности, мішаючи московські й українські форми (была, бывало — і була, бувало; мнѣ, тебѣ, себѣ — і мині, тобі, собі; меня, тебя, себя — і мене, тебе, себе; онъ і він; братцы — і братця; божьяго — і божого і т. и.). Тексти сеї збірки дуже цінні своєю давниною і повнотою — та для українського видання треба було конечно передати їх українським правописом та очистити із штучно прищеплених московських, мішаних і попсованих форм, яких не могло бути і досі нема у думах, записаних в Полтавщині (н. пр.: отцы, молодцы; невольниковъ, козаковъ, звычаевъ; на Турокъ; твоей мати старенькой; чернаго, стародавняго; добрые, буйные; что, чтобъ; онъ, твой, подъ собой; думаетъ, гадаетъ; пребуваю; легае, выбегае, воевали, паивали; какъ, гдѣ, тогда; пятий відмінок муж. і женських іменників = першому і т. и.).

Такіж мішані форми, а подекуди й очевидні похибки лучаються також у виданні Лукашевича (н. пр.: сквозь хусту; пильги; Турок яничар в пень рубали; вашей милости; перший відм. однини: переяславській, христіянській; гради турецкіе; хмелны і пр.).

Передруковуючи думи із тих видань, ми справляємо тексти лише в тих місцях, де похибка очевидна; притім беремо за підставу 1) правильні українські форми, які у тих текстах приходять поруч із чужими та попсованими і 2) анальоґічні (відповідні й подібні) форми у текстах дум, записаних без похибок. А в тім усі важнійші зміни зазначено у примітках до текстів.

[2]) Запись думы про Ив. Коновченка „Кіевскій Телеграфъ“ 1872. Nr. 59.

[3]) „Павло Братыця и Прокипъ Дубъ, кобзари Нѣжинс. уѣзда Черниговс. губер.“ Записки Юго-Зап. Отд. И. Р. Г. Общ. II. (за 1874) 1875. 116—29.

[4]) „Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Запад.-русс. край“. V. Петерб. 1874. 468, 933, 847.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ухач Охорович[1]), В. Горленко[2]), М. Сумцов[3]), А. Малинка[4]), В. Каллаш[5]), Мих. Драгоманів[6]), Б. Грінченко[7]), Порф. Мартинович[8]), Опанас Сластьон[9]), М. Сперанский[10]), Філярет Колесса[11]). Після наукового освітлення думи у виданні історичних пісень В. Антоновича і М. Драгоманова появляється цілий ряд розвідок про думи й кобзарів, яких перегляд можна знайти у працях Бориса Грінченка[12]), В. Доманицького[13]), Е. Ткаченка-Петренка[14]), Ів. Єрофеєва[15]) та Д. К. Зеленина[16]).

В думах, подібно як у піснях, слова й мельодія (голос) лучаться в одну художню цілість; до тогож думи співаються завсіди в супроводі гри на кобзі-бандурі, отже музикальний бік має тут ще більше значіннє, чим у піснях. Щоби вповни зрозуміти високу поезію дум, щоб оцінити їх своєрідну красу, треба конче пізнати крім слів також мельодії кобзарських рецитацій, що визначуються прикметами глибокої старовини. Однакож із знаменитими кобзарями першої половини XIX. в., яких слухали ще Ломиковський, Цертелев, Максимович, Метлинський, Куліш, — зійшло безповоротно в могилу велике богацтво старинних мельодій кобзарських; в тих часах якось ніхто не брався за їх списуваннє мабуть із тої причини, що справді незвичайно тяжко приходиться передавати нотним письмом змінливу мельодію співаної деклямації, яка не укладається в музичні такти.

Щойно в 1870-тих роках М. В. Лисенко списав мельодії дум про Федора Безрідного й Удову зо співу кобзаря Остапа Вересая[17]).

---

[1]) „Кобзарь Остапъ Вересай“. Кіевс. Стар. 1882. VIII. 259.

[2]) „Бандуристъ Ив. Крюковскій“. Кіевс. Стар. 1882. XII. 481. — „Кобзари и лирники“. Кіевс Стар. 1884. I. — „Двѣ малорусс думы“. Этногр. Обозр. 1892. XV. 139.

[3]) „Новый варіантъ думы объ Алексѣѣ Поповичѣ“. Кіевс. Стар. 1885. I. 186–91.

[4]) „Прокопъ Чубъ, переходный типъ кобзаря“. Этногр. Обозр. 1892. I і IV.

[5]) „Двѣ малорусс. думы“. Этногр. Обозр. 1892. IV. 140—6.

[6]) „Нові варіянти кобзарських співів“. Житє і Слово 1895. IV. 14—34.

[7]) „Этнографическіе матеріалы“. III. Черниґів 1899. 692.

[8]) „Українські записи“. Кіевс. Стар. 1904. II. 257—313.

[9]) „Кобзарь Мих. Кравченко и его думы“. Кіевс. Стар. 1902. V. і окремою відбиткою.

[10]) „Южнорусская пѣсня и современные ея носители“. Київ 1904.

[11]) „Мельодії українських народніх дум“ серія I. і II. в Матеріялах до української етнольоґії т. XIII—XIV. Львів 1910 і 1913.

[12]) „Литература украинскаго фольклора“ 1777-1900. Черниґів 1901.

[13]) „Кобзари и лирники Кіевской губерніи“. Київ 1904.

[14]) „Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ“. Україна 1907. (144—185).

[15]) „Українські думи і їх редакції“. Записки Українського Наукового Товариства в Київі. 1909. VI.

[16]) „Библіографическій указатель русской этнографической литературы о внѣшнемъ бытѣ народовъ Россіи. 1700—1910. гг.“ Записки И. Р Географич. Общества т. XL. вип. 1. Пб. 1913, ст. 255–82.

[17]) „Записки Юго-зап. Отд. И. Р. Геогр. Общ.“ 1874. Нотний додаток.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

та зразок думи про Барабаша й Хмельницького від кобзаря Братиці [1]). Майже одночасно й А. І. Рубець подав невеличкий уривок думи про Удову у своїому збірникови мельодій українських народніх пісень [2]).

Лисенко дав також першу наукову розвідку про кобзарські мельодії й опис кобзи-бандури [3]).

Як бачимо — в записах і виданнях дум їх музична сторона до недавна була зовсім занедбана, що повело за собою замітну прогалину в наукових дослідах над думами. На щастє і досі не перевелися на лівобічній Україні кобзарі-бандуристи, що зберегли до наших часів прекрасні взірці кобзарських рецитацій, а фонограф став у великій допомозі при їх списуванню, як показує двотомове виданнєдуму „Матеріялахдоукраїнськоїетнольогії" XIII—XIV. у Львові 1910 і 1913. Щойно сі записи дають спромогу прослідити докладнійше віршову й музичну будову дум та означити їх відношеннє до инших творів устної словесности й до української літератури XVI—XVII. в., а такий дослід кидає нове світло на повстаннє кобзарських рецитацій [4]).

Покликуючись на варіянти дум, означуємо їх по імени видавця, що оголосив друком дотичний варіянт, хоч доволі часто буває так, що записав думу хто инший; так н. пр. Куліш доручив декілька дум до видання Метлинського, Драгоманів видав думи по записках Мартиновича: отже сі думи наводимо як варіянти Метлинського та Драгоманова.

На першому місці під кождою думою подаємо жерело, з якого її передруковано, та місцевість і назвиско кобзаря, від якого її записано (на скільки се подано у первісному виданні), далі перечислюємо инші варіянти у хронольогічному порядку. Із передруків зазначуємо лише ті, що поміщені у виданнях, призначених для наукових цілий; наводячи передруки, не підчеркуємо імени видавця. Звіздочкою при кінці вірша означуємо місце, на якому один довший вірш первісного видання розділюємо на два коротші, а звіздочкою по середині вірша місце, на якому два коротші вірші лучимо в один.

---

[1]) „Дума о Богданѣ Хмельницкомъ и Барабашѣ". Кіев. Стар. 1888 VII.

[2]) „216 народныхъ украинскихъ напѣвовъ". Москва 1872.

[3]) „Характеристика музыкальныхъ особенностей малорусс. думъ и пѣсенъ исполняемыхъ кобзаремъ Вересаемъ". Записки Ю з. Отд. И. Р. Геогр. Общ. 1874, ст. 339—66.

— „Народні музичні струменти на Вкраїні". Зоря. Львів 1894, ч. 1, 2, 5—10. Порівн. Фаминцынъ: „Домра и сродные ей инструменты: балалайка, кобза, бандура, торбанъ, гитара". Пб. 1891.

[4]) Філ. Колесса: „Про музичну форму дум". Матеріяли до укр. етнол. XIII. 1910, ст I—LXXXVIII.

— „Варіянти мельодій українських народніх дум, їх характеристика й ґруповання". Записки Н. Т. ім. Шевч. CXVI. Льв. 1913.

— Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь. Записки Н. Т. ім. Шевченка CXXX, CXXXI, CXXXIV.

— Über den melodischen u. rhythmischen Aufbau der ukrainischen rezitierenden Gesänge, der sogenannten „Kosakenlieder". III. Kongress d. Internationalen Musikgesellschaft. Відень 1909, ст. 276—99.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Уживаємо ось яких скорочень: *Ан.—Др. И. п.* = Антонович—Драгоманів Историческія пѣсни малорусскаго народа. *Етн. Зб.* = Етнографічний Збірник. *Зап. Н. Т. і. Ш.* = Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. *Зап. Ю-з. О. И. Р. Г. Общ.* = Записки Юго-западнаго Отдѣла Императ. Русс. Географич. Общаства. *К. Ст.* = Кіевская Старина. *К.* = Київ. *Льв.* = Львів. *М.* = Москва. *Пб.* = Петербург. *Х.* = Харків. *Этн. Об.* = Этнографическое Обозрѣніе.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Українські народні думи,

їх історичний підклад, наверствованнє, зміст і форма.

---

1. Дві верстви дум.

Знаменною прикметою української народньої поезії є велике богацтво й краса історичних пісень і дум, у яких замикається неначе поетична літопись українського народу. Бурливі події козацької доби притьмили в народньому переказі память про давні часи княжого періоду, так що лише темна згадка про князів і бояр переховалася. в українських обрядових піснях, колядках, щедрівках, весільних і и. Та новий рух козацької орґанізації, що захопивши народні маси, збудив їх до політичного життя й самодіяльности, подихом волі оживлює ниву української народньої поезії, яка з козаччиною переживає золоту добу свойого розвитку. З козаччиною вяжеться повстаннє й розцвіт українських народніх дум, що з малими виїмками мають історичний підклад.

Як козаки-Запорожці були спадкоємцями лицарської слави княжих дружин, здобутої в обороні рідного краю перед нападами хижих кочовиків, так також українські народні думи, сей епос козацький, являються продовженнєм лицарсько-дружинної поезії, якої живий відгомін переховала „Начальна літопись“, та якої вицвітом було знамените „Слово о полку Ігоревім“. Смерть на кривав'м побоєвищі, плач материй, тяжка неволя, утеча, погоня, воєнні хитрощі й крівава слава — усі ті сторінки тяжкої боротьби із степовими наїздниками, так ярко освітлені в „Слові“, стають серед змінених обставин улюбленими мотивами козацьких дум. Те саме ліричне почуттє сучасника, може й учасника описуваних подій, що захоплює нас при читанні „Слова“, пронизує також і старші думи, у яких даремно шукалиб ми епічного спокою. Врешті й свобідною речітативною формою і способом передачі в супровод кобзи-бандури думи живо нагадують „Слово“ та прославленого у ньому віщого Бояна, що при звуках многострунного інструменту співав князям славу. Не дармож у виданні українських історичних п'сень Антоновича й Драгоманова названо „Слово“ думою XII-того століття. Тількиж не треба забувати при отсих зближеннях, що „Слово“ було індивідуальним (особовим), книжним твором незнаного поета із найвисших кругів тодішньої суспільности, коли думи дійшли до нас дорогою многовікового устного пере-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

дання народніх співців, — хоч деякі з них повстали мабуть не без впливу книжної просвіти, як витвір воєвничої козацької верстви, що горнула до себе чимало освічених людий.

Найдавнійші звістки про співаннє дум знаходимо в Анналах польського історика Сарніцкого (з 1587 р.): по його свідоцтву смерть братів Струсів, галицьких шляхтичів, що полягли в битві з Волохами 1506 р. „була оспівана в елєгіях, які Русини зовуть думами“. Згадки про думи подибаються також в инших польських жерелах XVI—XVII в.; перечислює їх Ів. Єрофеїв у розвідці „Українські думи і їх редакції“ (Записки Наук. Тов. в Київі 1909. VI.). Та звісна річ, що польські письменники називали думами історичні пісні й елєгії, отже нема ніякої певности, чи можна бодай деякі з тих звісток розтягати також на справжні народні думи з речітативною мельодією, зложені нерівномірними віршами. В такому розумінні вперве М. Максимович впровадив назву „дума“ до української етнографії у своїому виданні українських пісень з 1827 р., відмежовуючи ще докладнійше в дальших своїх виданнях з 1834 і 1849 р. думи, визначені свобідною будовою нерівномірних стихів, від строфових пісень. Замітна річ, що українські кобзарі не уживають назви „дума“, а свої рецитації називають просто „козацькими“, також „лицарськими“ піснями або „невольницькими псальмами“. Ідучи певно за кобзарями, і Цертелев, перший видавець дум, означує їх також назвою „козацьких пісень“. Ся стародавня назва вказує виразно на ті круги, серед яких розвинувся козацький епос. Одними лиш історичними свідоцтвами тяжко булоб доказати старинність дум: за доказами треба пошукати у самому змісті дум та в їх віршовій і музичній формі.

Найстарші невольницькі думи ведуть нас своїм змістом у ті часи, коли руйнуючі татарські й турецькі напади на Україну доходили до найбільших розмірів, коли не було ще на Україні сили, яку можнаб було протиставити сьому ворожому наступови. Боротьба з Турками й Татарами в головній мірі причинилася до згуртовання воєнних елєментів української людности на степовому пограничу, з яких витворилося потім козацтво. Ся боротьба була вісю, коло якої оберталося переважно й життя козаків; вона надавала характер і напрям козацьким змаганням, вонаж дала й зміст або бодай підклад більшій частині історичних дум, які без сумніву вийшли з посеред козацьких кругів. Однакож козацтво виступає в думах XIX. в. не таким, яким було воно у початковій добі свойого формування; козаччина, так як вона освітлена в думах, має вже за собою довгу, можей столітню добу розвитку; се вже не воєнно-промислові ватаги, а зорганізоване військо козацьке; не дикі степові добичники, а справжні лицарі, що стоять на високому обичаєвому рівні, — се народні герої, прославлювані за свої подвиги в боротьбі із музулманським наїздником, як ворогом християнства, що наносив українському народови страшну руїну й неволю.

Се наводить нас на думку, що думи у тій формі, як записано їх у XIX. в., перейшли вже пізнійшу перерібку та підлягли деяким змінам: переходячи устним переказом із покоління на поколінне, удержувані сотками літ у народній памяти, думи не в однім мусіли змінити свій первісний вигляд. Однакож приймаючи за певну річ, що думи витворилися серед козацтва, не можемо їх повстання відсувати надто далеко у початки козаччини, отже ледво чи можна згадку Сарніцкого під 1506 р. відносити до дум у теперішньому розумінню. Такі думи могли зявитися щойно

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

в тім часі, коли козацтво було вже доволі згуртоване, розрослося значно, витворило своє окреме середовище, згромадило в собі доволі культурних елєментів та здобулося навіть на свою історичну традицію (переказ), що спонукувала до поетичної творчости. Так могло бути хиба аж у середніх десятиліттях XVI. в.

Та хоч у теперішній своїй формі думи зведені до одного рівня, хоч як вони вирівналися також що до мови, то всеж таки не вспіли ще затертися у них давні ріжниці, сліди їх постепенного повставання більшими й меншими групами, й саме сі сліди вказують виразно на їх наверствованнє.

Українські народні думи по свойому змісту і його обробленню виказують дві різко визначені верстви, дві громади, що очевидно ріжняться часом повстання. Старша громада обіймає переважно лицарські думи лірично-епічного характеру, що своїм засновком живо нагадують народні пісні, а деякі з них насувають здогад, що дійсно розвинулися з народніх пісень. Се думи про боротьбу з Турками й Татарами, „невольницькі“ й навчаючі, що своїм змістом відносяться переважно до XVI. й першої половини XVII. в. Старша громада дум ще й тим стоїть близше до пісень, а відріжняється від пізнійшої громади, що поетичний вислів у ній богатший на всілякі прикраси, як: паралєлізм, символіку, порівнання, алєгорії, апострофи, синоніми й епітети.

До другої громади, пізнійшої формації, належать думи реалістичні, що обрисовують життя, типи й події середини й другої половини XVII. в. із безпосередньої близькости, стоять дальше від народніх пісень та у свойому підкладі виказують деяке спорідненнє із літературними творами середньої доби. Мало в тих думах ліричного елємента, натомість переважна їх частина закрашена гумором і злобною насмішкою; се думи про Хмельниччину, до яких підходять близько своїм реалізмом і гумористичним тоном ще три инші думи: про Ганжу Андибера, Козака Голоту й Козацьке життя.

З поглядом на історичний підклад дум можна в обсягу сих обох громад визначити чотири групи, що вказують зовсім виразно на поодинокі ступні у розвитку козацького епоса, а саме:

1) Невольницькі думи (плачі й думи про утечу з неволі), що зображують козаків у пасивній ролі страдальців.

2) Думи, в яких виведено активні виступи козаків у боротьбі з Турками (пограничні бої, походи, плавбу по Чорному морю).

3) Думи про Хмельниччину.

4) Думи, що вказують на внутрішній розлад серед козацтва після Хмельницького та прояви занепаду.

Сі чотири групи подекуди переплітаються із собою, найчастійше тим способом, що ранійші увіходять у склад пізнійших та збогачуються новими мотивами; так н. пр. дума про Самійла Кішку, хоч виросла на ґрунті невольницьких і зображеннєм долі ґалєрних невольників нагадує стародавні плачі, — всеж таки усім своїм складом і змістом належить очевидно до пізнійшої формації та уводить нас у ті часи, коли козацтво було вповні зорґанізоване й пускалося в далекі морські походи. І навпаки, декотрі думи про боротьбу з Турками засягають у другу половину XVII. в., переносячи давні теми у пізнійші часи, як н. пр. дума про вдову Сірка Івана та про Кодимську долину. Тут годиться згадати думу про козака Голоту,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

що змальовує тип козака-добичника пізнійшим стилем у насмішливому тоні, який знаменує думи про Хмельниччину.

Живими картинами освітлюють думи історію українського народа, а з окрема історію козаччини на протязі XVI—XVII. в. та виявляють у свойому складі й змісті — як бачимо — доволі довгу, бо майже на два століття розложену дорогу розвитку. Не входячи в подрібне поясненнє історичної основи дум, обмежуємо наше завданнє до того, що спробуємо вказати на тісний звязок, який заходить межи наміченими ступнями у розвитку козацького епосу й відповідними моментами української історії, що дали підклад до витворювання дум. Тут передусім годиться згадати про ті історичні обставини, що боротьбу з Турками й Татарами видвигнули як найважнійше життєве завдання цілих поколінь українського народу, а турецьку неволю вчинили таким всенароднім лихом, що й досі співають про нього українські кобзарі.

2. Історичний підклад дум старшого складу, про боротьбу з Турками й Татарами, невольницьких і навчаючих.

Коли могутність Золотої Орди, що сиділа над долішною Волгою, уже в половині XIV. в. почала підупадати наслідком внутрішніх міжусобиць, литовський князь Ольгерд Гедиминович (1341—1377), користаючи з того, заволодів Київом і побивши Татарів на Синій Воді 1363 р., запанував над широкими просторами межи Дніпром, Дністром і Чорним морем. Небавом опісля посунув він литовські займища на Задніпровє та при слабім опорі Татарів завоював сіверські князівства над Десною й Сеймом і Переяславщину. Литовське володіннє над українськими землями розширив і укріпив Витовт (1382—1430), вихісновуючи зручно ворожнечу межи Золотою Ордою і Кримськими Татарами, яких він підпирав у їх змаганнях до самостійности. Через те витворилися межи кримською Ордою і литовсько-польською державою приязні відносини, піддержувані ще за володіння Хаджі-Герая, що десь у половині XV. в. добився самостійности кримської держави. В слід за сим українська кольонізація (заселення) знову поширилася в незаселені простори на південь і схід.

Однакож політика Казимира Ягайловича, що лучився проти Москви із Золотою Ордою, спричинила союз Івана III. Василєвича із кримським ханом Менглі Гераєм 1474 р., спрямований проти литовсько-польської держави. Сей союз звернув усю військову силу Кримців на українські землі. Причиною того звороту було й се, що Крим за малий простором, щоб при значнім зрості людности міг був виживити її власними засобами тим більше, що Татари не любили займатися хліборобством: отже Україну зробили вони собі жерелом легкої наживи. Колиж Турки, здобувши Азів 1475 р., опанували північні береги Чорного Моря і розтягнули свою зверхність над Кримською Ордою, змоглася її сила і вже від 1480 р. починаються безнастанні рабункові напади татарські на україн-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ські землі, для яких настає тепер страшна доба бісурманського бича. Запускаючися в глибину краю, Орда скрізь ширила знищеннє: вигублювала людність, палила села й міста, грабувала усяке добро а найгірше те, що займала велику силу людий у полон; нераз гонили Татари по кількадесять тисячів бранців на продаж у Крим, де повстають у тім часі найбільші в музулманськім світі невольничі ринки. Чорноморські Татари розвинули добре зорганізовану торговлю невольниками та запродували їх у Туреччину, до Азії й Африки; ба навіть західні християнські держави не цуралися купувати у Турків українських бранців для своїх потреб. Невольниками платили Татари також данину турецькому султанови.

Татарський і турецький ясир (полон) заваготів у тих часах найстрашнійшою язвою над українським народом, що не знаходив майже ніякої оборони у литовсько-польській державі, хоч живив її своїми соками. Татарські напади повторюються рік-річно, а часами то й кілька разів до року. Таким робом пропадають кольонізацийні надбання цілого століття, обезлюднюються й давно заселені землі та ширшають пусті простори, що від татарських кочовищ над Чорним і Азовським морем простягаються аж висше Київа. Браслав, Черкаси, Канів, Київ, Остер, Чернигів, — се лінія замків, висунених в опустілу воєнну полосу, на якій безнастанно бушують татарські й турецькі загони [1]).

Оттоді то „вся Україна, — як каже проф. Грушевський [2]) — саме повітря її наповнилося невільницьким плачем, який нині ще бренить і плаче в наших піснях на протязі стількох віків...“ „Думки про полонеників, невільників, їх нечувані безвихідні страждання, їх тугу за рідним краєм, опанували сучасну творчість, відтиснувши на далекий плян инші теми“ [3]). І справді не без підстави можемо догадуватися, що власне в сій добі повстав найдавнійший круг невольницьких дум.

Плач невольників, проклін турецькій землі, молитва о визволеннє — се найдавнійший зміст сих дум. Вони зображують долю турецьких невольників, що обставинами були засуджені на пасивну ролю страждання. Що найбільше — зриваються бранці до утечі, використовуючи якусь щасливу нагоду. Протягом довгої доби татарських і турецьких нападів на Україну невольницькі думи не лише що не тратили своєї живучости, але певно ще зростали й збогачувалися новим змістом (н. пр. дума про Самійла Кішку). Однакож нема сумніву, що найбільш актуальними (на часі) були вони в тій добі, коли людність українських земель найтяжше терпіла від татарських і турецьких нападів, коли найбільше давалась їй у знаки турецька неволя, коли козацтво вело лише партизантську (доривочну) війну із Турками й Татарами та не виявляло ще настільки зорганізованої сили, щоб могло погамувати напір хижацьких орд. Отже на сю добу можнаб покласти витвореннє найдавнійших невольницьких дум, якими були по всякій правдоподібности невольницькі плачі.

В памяти кобзарів XIX. в. заховалося лише сім невольницьких дум, а саме: Плач невольників, Плач невольника, Утеча

---

[1]) М. Грушевський: „Історія України-Руси“ VII. ч. 1 (33—42). С. Томашівський: Українська історія. І. Львів 1919. (139—43).

[2]) Ілюстрована історія України. К.-Льв. 1912. 190.

[3]) Тамже 202.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

братів з Азова, Маруся Богуславка, Іван Богуславець, Самійло Кішка і Соколя. Страшне життя бранця в турецькій неволі зображують сі думи живо й вірно, зовсім згідно з історичними жерелами українськими й чужими, як се показано у виданню українських історичних пісень Антоновича—Драгоманова з 1874—5 р. Одних і то найсильнійших невольників приковувано до лавок на турецьких галєрах (кораблях), де вони, до половини обнажені, виставлені на спеку й зимно та на змиваннє морськими хвилями, мусіли гребсти веслами, як се змальовують оба невольницькі плачі й дума про Самійла Кішку. Инших уживано до тяжких робіт при будовах, по млинах і т. п., а на ніч замикано їх у підземні „темниці-камяниці"; так коротали сі нещасники без просвітку довгі літа тяжкої неволі, зображеної в думах про Марусю Богуславку й Івана Богуславця.

Ще инших, звичайно знатнійших, держали їх власники у заперті, сподіваючися богатого окупу; настрій таких невольників у непевному вижиданні передає „Плач невольника". Не дивниця, що бранці, улучивши добру нагоду, щоб вирватися з пекла турецької неволі, утікали чи то одинцем, чи й громадно, як се описано в думах про Азівських братів, Марусю Богуславку й Івана Богуславця. Уживали при тім всіляких хитрощів, а то й оружної сили — що так живо зображує дума про Самійла Кішку, та уміли нераз відомститися своїм гнобителям; образ нічного нападу визволених козаків на турецьке місто змальовано в думі про Івана Богуславця. Однакож богато таких утікачів гинуло у безлюдному степу без води й хліба; инших здоганяла турецька погоня і завертала їх або вбивала без пощади. Страхіття такої втеки змальовує живими красками дума про Азівських братів.

Молоді невольниці з України заповнювали звичайно турецькі гареми; переведені в обставини роскішного життя, не маючи ніякої надії вернути до рідного краю, покидали вони й свою віру й деколи доходили до великого значіння на дворах турецьких володарів; так н. пр. звісна в історії Туреччини Роксоляна, жінка Сулеймана І., що мала значний вплив на султана і його політику (в рр. 1541—1558), походила по свідоцтвам сучасників із українського попівського роду. Типом таких потурчених жінок являється Маруся Богуславка, що всеж таки спочуває козакам невольникам і випускає їх із темниці.

Бувало й так, що невольники, не можучи видержати тяжкого злиденного життя, а до того ще й заманювані богацтвами й роскошами, добровільно приймали турецьку віру і ставали опісля клюшниками, наставниками й старшинами військовими; із ревністю перекинь»ків знущались вони пізнійше над невольниками, щоби приподобатися своїм панам; так змальований „баша турецький, недовірок християнський" у думі „Плач невольників". Також дума про Самійла Кішку дуже вдатно обрисовує тип такого козака, що „потурчився, побісурменився" „для роскоші турецької, для лакімства нещасного".

Часами козак лише позірно приймав іслям, щоби тим лекше утекти з неволі та ще й товаришів визволити, як се розказує дума про Івана Богуславця. Бож і найбільші богацтва та роскоші не могли заспокоїти душі чоловіка, що любив свій нарід та бажав жити в рідному краю на волі, хочби і в бідности. Таке нездержне бажаннє визволення оспівує в символічній образовій формі дума про „Соколя".

Межи невольницькими думами одна лише — про Самійла Кішку, зложена десь у 1640-вих рр., визначується чисто-епічним (описовим) характером та шириною малюнку, — хоч і тут вплетені ліричні мо-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

тиви, як н. пр. плач Санджаківни по Алкану-Паші. Се справжній взорець лицарської думи, прикрашений зловіщим сном і прославленнєм гетьмана. А в тім „невольницькі“ зі всїх дум вказують найбільше ліричного засновку: два невольницькі плачі — се чисто ліричні думи, так само й Соколя. Щирим ліризмом пронизані також невольницькі думи оповідаючого змісту про Утечу братів з Азова, Івана Богуславця й Марусю Богуславку, у якій на особливу увагу заслугує молитва в закінченню:

Визволи, Боже, нас всіх бідних невольників,
З тяжкої неволі...
Вислухай, Боже, у просьбах щирих
У нещасних молитвах
Нас, бідних невольників!

Сі слова показують, що невольницькі думи, надихані поетичною правдою й безпосередністю чуття, складали може й самі таки невольники: воних проживали на Криму в таких многотисячних масах, що творили там неначе окрему суспільність, подібно як Жиди, коли плакали в неволі „на ріках вавилонських“ [1]). Сагайдачний здобувши Кафу 1616 р. визволив тисячі українських невольників, а Сірко в часі нечайного нападу на Крим 1675 р. забрав звідти відразу 7000 Українців.

Дуже можливо, що серед тих невольничих громад повстали й перші невольницькі „плачі“, які пізнійше ріжними дорогами, через утікачів, визволених і викуплених бранців, діставалися на Січ і дальше на Україну.

Думи про Самійла Кішку та про Соколя показують, що супроти людий хиткої волі, які не мали сили опертися спокусам турецької роскоші, як Маруся Богуславка, Ляш (Ілля) Бутурлак, — вибиваються наверх люди сильного характеру, що над усе цінять свободу, готові до найтяжчих жертв і мучеництва за свою віру й народність.

На намови Ляша Бутурлака відповідає гордо козацький гетьман:

„Бодайже ти того не дождав,
Щоб я віру христіянську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду та неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову христіянську покладати!
Ваша віра погана,
Земля проклята!“

Видко, такий погляд запанував серед козацтва богато раніше, як показує старинна пісня про Байду, що відкидаючи спокусу, відповідає султанови з лицарською простосердністю:

„Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!“

В огні невимовних страждань, які наносила турецька неволя Українцям, виковуються характери; в народній свідомости обрисовується зовсім ясно високе розуміннє чистої, безінтересовної любови до рідного краю й народу, як показує звісна пісня про стрічу матери невольниці з потурченою дочкою:

---

[1]) П. Куліш: Записки о Ю. Р. І. 1856, 214.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Мати моя, мила мати!
Скидай з себе тиї лати,
Возьми дорогиї шати,
Будеш з нами панувати.

„Ліпші мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати;
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загибати". (Антон.—Драгом. [Истор. пѣс. I. 289).

Та сама провідна думка проглядає в думі про „Соколя", як показують отсі рядки:

„Лучче ми будем по полю літати
Та собі живности доставати,
А ніж у тяжкій неволі
У панів проживати.

Ей, тож то у панів єсть що пить і їсти,
Та тільки не вілен світ по світу походити".

Таке сильне почуттє зростає в непереможну струю, що ламає кайдани турецької неволі: і отсе дуже рано починається в народній душі замітний зворот від безнадійного страждання до активного виступу, до тяжкої, упертої боротьби проти чужого насильства.

* * *

Довговікова боротьба українського народу з Турками й Татарами, що так тісно сплітається з історією козаччини, знайшла поетичне освітленнє в окремому крузі українських історичних дум, у яких дочувається замогильний голос сучасників і свідків, а може й самих учасників сих кривавих змагань. Та ми вже висше замітили, що думи у теперішній своїй формі зображують козаччину пізнійшої доби, коли вона творила вже окрему воєнну верству суспільну та здобула собі загальне признаннє й симпатії (прихильність) народа, перейшовши від свого завязку в кінці XV. в. доволі довгу дорогу розвитку. Час найбуйнійшого зросту козацтва від останньої четвертини XVI. в. до половини XVII. в. здається був заразом добою розцвіту козацького епоса. Та нема сумніву, що думи витворені ранше приноровлювано з часом до змінених обставин, так як єе можна помічати на давніх козацьких піснях, пристосованих пізнійше до жовнярського життя. Оттим то годиться нам тепер скинути оком на поодинокі фази, які перейшло козацтво у своїому розвитку, заки досягло того ступня, на якому поставлене воно в думах, заки від степового добичництва дійшло до лицарської слави і заслуги. Інакше тяжко булоб зрозуміти се одушевленнє для козаччини, яке віє із української народньої поезії.

Певна річ, що козаки оспівані й звеличані в українських народніх піснях і думах — се не ті ватаги степових добичників-промисловців першої доби, коли козацтво не захоплювало іще народніх мас, ані не успіло витворити відповідного середовища, у якому моглиб складатися спеціяльно козацькі пісні й думи.

Козаччина зростала поволі на твердому грунті безнастанного воєнного поготівля, у якому жила Східня

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Україна, почавши від великих Менглі-Ґераєвих пустошень з кінця XV. в. під грозою татарських і турецьких нападів. Місцеве населеннє, тікаючи від трівожного й повного небезпек життя на сих окраїнах держави, відпливає на захід у більш заселені й обезпечені лісові околиці, так що лишаєть ся тутка не богато панів-шляхти, здебільшого хиба лиш вояки з замилування та сірий демос (люд) міщанський і селянський. Переважно се ті громади селян, що брали від литовського правительства землі т. зв. „служби“ (по 300 моргів), за які мали обовязок доставляти узброєних людий до війська великого князя [1]). Оборона краю перед степовими хижаками втягає й заправляє пограничну людність до тяжкої, завзятої боротьби, до безнастанної партизантської війни, що спільним інтересом звязує й обєднує усі верстви суспільні; отже й селяни користуються тут свободою, як повноправні члени суспільности. Та на сі окраїни стягаєть ся поволі й напливовий елємент, захожі люди всілякого стану, заманювані сюди степовими „промислами“ на т. зв. уходах. Не тільки із східньо-українських міст, але й із Поліся та Волині вибиралися кождої весни цілі ватаги сміливих і підприємчивих людий далеко у степи, де вони промишляли мисливством, риболовлею, пасічництвом та випасаннєм худоби, а притім вели підїздову війну з Татарами, так що й лупленнє татарських чабанів було також жерелом прожитку й доходу для сих степових промисловців. Уходники для більшої безпечности лучилися в узброєні ватаги, ставили собі засіки й „городці“ (згадувані уже в 1540-вих рр.) для оборони від несподіваного нападу, а деякі сміливійші то й зимували в степах; сі богаті безкраї уходи посувалися по Дніпру і його притоках далеко на полудне й схід у саме сусідство татарських кочовищ. Степовий промисл, получений із добичництвом та партизантською війною — отсе й було те козакуваннє, що приманювало на Дикі Поля всіляких смільчаків, паливодів, безземельну шляхту, а головно стягало утікачів-селян та з годом-перегодом викликало еміграційну филю сільського населення із західньо-українських і білоруських земель на степове пограниче. Таким способом громадився тут сей рухливий воєвничий елємент, який також місцева управа старалася притягнути до оборони границь перед татарськими й турецькими нападами.

У такому ріжнородному складі зростала поволі козаччина. Найранша зовсім певна звістка про козаків-добичників відноситься до 1492 р. Та уже в 1505—9 рр. козаки на човнах запускаються значнійшими відділами в околиці Очакова й на чорноморське побереже. В 20-тих, 30-тих і 40-вих рр. XVI. в. старости пограничники (як Константин Ів. Острозький, Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкович, Бернат Претвич, Семен Полозович, Криштоф Кмитич) при помочи козаків підіймають поважні походи проти Татар і заганяються за ними над береги Чорного моря, під Очаків, Білгород, а навіть у Крим. Сі походи безперечно розколисували сильно боєву енергію козацтва та причинялися до його згуртовання. Зрісши в силу, козаки й на власну руку підіймають щораз то сміливійші походи на чорноморські міста і доскулюють Татарам пограничною шарпаниною; на се скаржиться постійно кримський хан перед польським урядом, який із свого боку старається вгамовувати козаків (засвідчують се урядові письма до пограничних старостів, почавши від листів Жигимонта Старого 1541 р.) (Грушевський: Іст. У. Р. VII. ч. 1, 48—58, 82—98).

---

[1]) В. Антонович: „Виклади про козацькі часи“. Чернівці 1912.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

В 1540-вих і 1550-тих рр. козацькі подвиги набирають уже широкого розголосу. Так то козаки переходять непомітно від оборонної акції й партизантської підїздової війни до щораз то сміливійших наступів на своїх степових сусідів. Однакож мимо того козацтво кінця XV. в. і першої половини XVI. в. було все ще лише побутовим явищем східньо-українського життя та не виділилося іще в окрему суспільну верству: козакуваннє було радше заняттєм чи спортом, якому віддавалися сміливі люди всїлякого стану, що вертали опісля до своїх давніх осель і занять. Козаки мобілізувалися для якогось походу або нападу й опісля розпливалися в рухливій филі уходників та всякали в місцеві суспільні верстви; поняттє козака було взагалі дуже широке й неозначене (М. Грушевський: Історія У. Р. VII. ч. 1, ст. 82, 131). Мимо того козаччина зростала швидко як стихійна неорганізована сила, користуючися покровом провінціяльної адміністрації, якій вона віддавала неоцінені прислуги при обороні границь. Щойно в 1550-тих рр. починається в головнійших огнищах козацтва, як от в Черкасах і Каневі, виділюваннє козаччини в окрему суспільну верству і то лише серед найнизшої, найбіднійшої людности; козаки починають виступати як свого роду суспільне поняттє, хоч і тоді ще поза воєнно-промисловою ватагою з отаманом на чолі та поза рухливою козацькою дружиною, зібраною на швидку для означеної цілі, для певного нападу чи походу, не подибуємо вироблених висших форм козацької організації (М. Грушевський: Історія У. Р. VII. ч. 1, ст. 101, 133).

Роки 1550—63 се була пора значного зросту й гуртовання козацьких сил під енергічним проводом князя Дмитра Вишневецького, що вславився удатними походами на кримських Татарів та збудував на острові Хортиці проти Конських Вод сильно укріплений замок. Вишневецький показав живим приміром, яке велике значіннє для організації козаччини й успішної боротьби з Татарвою мало удержуваннє укріпленого гнізда козацького серед степового моря (М. Грушевський: Історія У. Р. VII. ч. 1, ст. 114—129). Від того часу козаки твердою ногою стають на Дніпровому Низу та опановують поволі й сусідні степи. Вишневедцький, входячи незалежно від польської політики в безпосередні зносини з Московщиною й Туреччиною та вмішуючись у справи Волощини, підносить козаччину до значіння самостійної політичної сили та поважного чинника у міжнародніх відносинах і вказує дорогу самостійного політичного напрямку пізнійшим провідникам низового козацтва. Діяльність Вишневецького кладе підвалини під орґанізацію козацького союза, осередком якого стає запорозька Січ. У сій козацькій столиці зосереджуються народні змагання до самооборони спершу проти чорноморських наїздників, а пізнійше також проти хижацтва шляхотсько-польських плянтаторів. В слід за сим іде буйний зріст козаччини, що перероджується у здисципліновану воєнну дружину. Від часів Вишневецького Низовці творять грізну силу, звернену спершу головно проти чорноморських хижаків, яким наносять вони сильні удари сухопутними й морськими походами. Татарські напади на Україну стають щораз то слабші й дрібнійші, натомість козацькі зачіпки переходять у щораз то сміливійші наступи на турецькі й татарські городи.

Оттак то козацтво поволі вгамовує розгін татарсько-турецького напору на українські землі та кладе підвалини під кольонізацію степових просторів, на

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

яких з годом-перегодом починає розцвітати нове життє.

Під ослоною козаччини уже в останній четвертині XVI. в. кольонізаційна филя із українсько-білоруського Полісся, Галичини й Волині починає помітно посуватися в опустілий степ. Точками опертя для сеї воєнно-промислової людности, що осідала на степових уходах, були згадані в горі городці. В часі побуту Зборовського на Січи в 1580-тих рр. цілий Низ від Самари до татарських кочовищ являється оживлений козацькими уходами й зимовниками, що звязуються узлами городців чи острогів, які знов лучаться в одному осередному вузлі січового коша (М. Грушевський: Іст. У. Р. VII. ч. 1, ст. 137—9): сей осередок козацької воєнно-промислової спілки знаходився тоді на острові Томаківці повисше Базавлука. В тім часі низове запорозьке козацтво зоветься також січовим; видно, що січова орґанізація розвинулася уже в попередніх десятиліттях, а Січ здобула собі значіннє козацької столиці.

По словам проф. М. Грушевського „можемо з усякою правдоподібністю приймати, що вже в шестім, семім, восьмім десятиліттю XVI. в. фактично низова козаччина дійшла дуже значної звязлости, консолідації (згуртовання), яка тісно граничила з орґанізованістю, а може й переходила в такі орґанізовані форми, які одначе бачимо документально аж у останнім десятиліттю XVI. в.“ (Історія України-Руси VII. ч. 1, ст. 138). Такою власне орґанізованою воєнною верствою являються козаки по більшій части в українських народніх думах, що згадують про козацьку старшину, мореплавство, Січ, реєстровців і т. и.

Серед низового козацтва виробляється протягом XVI. в. почуттє своєї окремішности й незалежности: Запорожці входять у договори й дипльоматичні зносини з чужими державами та розпоряжають своїм військом, як самостійна політична сила: не дармож і називають вони себе у своїх листах і грамотах „вольним військом запорозьким“.

В 1580-тих і 1590-тих рр. не лише сусідні держави: Польща, Московщина, Крим, Волощина запобігають військової помочі Низовців, але й цісар та папа стараються притягнути їх до співділання у війні з Туреччиною. В тім часі Запорожці, як добрі войовники, мали вже европейську славу; се вже не ті уходники та добичники першої половини XVI. в., а „рицарство запорозьке“, як величають себе Січовики. Навіть голоси сучасників чужинців (як Лясота 1594, Папроцкий 1599, Старовольский 1628, Боплян 1630-ті рр.) переповнені поважаннєм і похвалами для високих лицарських прикмет Запорожців.

Такимиж лицарями зображені козаки в думах, як показує прославленнє Самійла Кішки:

Правда, панове, полягла
Кішки Самійла голова
В Києві—Каневі монастирі...
Слава не вмре, не поляже!

Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Козацький ватажок Филон, взиваючи охотників до походу, підносить знаменний клич (в думі про Коновченка):

„За віру християнськую одностайне стати,
Лицарської слави заживати".

По варіянту Метлинського:

„У первому разі на герць погуляти,
За віру християнську одностайне стати —
Чи не мог би котрий козак собі слави-лицарствія
[достати?"

Правда, безупинна, на цілі століття розтягнена пограничнá війна козаків із Турками й Татарами мала також по українській стороні грабіжницький характер; і в думах згадується нераз про турецьку добичу, турецьке добро (дорогу одежу, кармазини, зброю, сребро-злато, златоглави) та його паюваннє (в думих про Утечу братів з Азова, Івана Богуславця, Самійла Кішку, Коновченка, Матіяша Старого, Розмову Дніпра з Дунаєм, Козака Голоту). І нічого дивного: се була відплата за страшні пустошення й грабуваннє українських земель [1]). Однакож мусимо признати, що козаки, видержуючи протягом цілих віків тяжку, але й успішну боротьбу із дикими наїздниками, сповняли високу культурну задачу: вони ж поклали неоцінені заслуги для захищування рідного краю, його людности і культури перед варварським знищеннєм, перед яким заслонювали своїми грудьми і Польщу.

Зваживши, скільки то лиха натерпілися Українці від безнастанних татарських і турецьких нападів, можемо собі уявити, з яким одушевленнєм витано на Україні усяку нову звістку про побідний козацький похід, розбиттє турецької фльоти (кораблів), погромленнє орди, спаленнє турецького міста та визволеннє бранців козаками. Не дивно, що своїми подвигами козацтво здобувало собі голосну славу й загальні симпатії серед найширших кругів українського народу. Найкрасше показують се українські народні пісні й думи, що звеличують, а подекуди й ідеалізують козацьких героїв, як оборонців народу й віри. За таких почали й самі козаки себе уважати. Та заки вкоренився такий погляд на козаччину і знайшов вислов у народній поезії, мусіли вже наслідки козацької оборони зазначитися у відносинах на Україні. Се могло статися хиба аж у другій половині XVI. в. після опанування дніпрового Низу козаками. В усякім разі успішна боротьба козаків із Турками й Татарами була тим жерелом, із якого плило звеличуваннє козацтва в українській народній поезії. Та іще висше піднялася козаччина в очах народу, обнявши провідну ролю в опозиційному рухови народніх мас, зверненому проти нового—шляхоцько-польського ладу після люблинської унії.

* * *

Рішаючий вплив на дальший розвиток козацтва мала реформа (перестрій) козацького устрою з 1570 р.[2]), яка найбільше причинилася до остаточного виділення козацтва в окрему верству су-

---

[1]) А в тім козацький спосіб воювання можнаб ще назвати лицарським в порівнанні із теперішньою війною, веденою культурними народами в імя самих „високих" кличів.

[2]) М. Грушевський: Історія У. Р. VII. ч. 1, ст. 141—5.
В. Доманицький: Козаччина на переломі XVI—XVII. в. Зап. Н. Т. ім. Ш. LX. 2—4.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

спільну і поширення козацької організації на заселеній Україні. Польське правительство від давна намагалося опанувати своєвільне козацтво і спинити його буйний зріст, щоби тим лекше здержувати козаків від нападів на татарські й турецькі области та притягнути до своєї послуги добре і дешеве козацьке військо. В тій ціли король Жигмонт Август 1570 р. поручив гетьманови коронному Язловецькому перейняти на державну службу з невеличкою платнею кількасот козаків, списаних в реєстр, вийма-ючи їх рівночасно зпід власти й присуду всяких инших урядів. На підставі сього королівського розпорядку коронний гетьман настановляє над усіми низовими козаками окремого старшину із судейською властю, якого затверджує король 1572 р., признаючи тим чином окреме правосуддя козацьке. Баторій[1]) своєю т. зв. „реформою“ з 1578 р. повторює лише з деякими змінами розпорядок Ж. Августа, а грамотою з 1582 р. означує докладнійше власть козацького старшини та забороняє воєводам і старостам накладати податки на козаків. Хоча сойм ніколи не затвердив отсих розпорядків, то козаки уважали їх основою своїх „вольностий“, які твердо обстоювали і старалися розширити, що й привело опісля до кривавих розправ.

В реєстр 1570 р. вписано лише 300 козаків, пізнійші реєстри з 1580-тих рр. виказують по 500—600 душ; в 1590-тих рр. число реєстровців доходило до 1000, а в часі війни до 2000 людий. Та польське правительство бажало розпорядками про козацькі реєстри взяти в свої руки усю козаччину, отже й не виключало виразно від королівського привилею тих козаків, що не містилися в реєстр, тим більше, що й уживало їх до воєнних послуг на рівні із реєстровими (н. пр. у московській війні 1579—81): козакиж толкували королівський розпорядок на свою користь і незалежно від усякого реєстру признавали козацькі права за всіми тими, що служили у козацькім війську та піддавалися козацьким судам. Таким чином усе козацтво ставало упривилейованою верствою, що користувалася деякими особливими правами і пільгами. В додатку польське правительство само затирало ріжницю межи реєстровими і нереєстровими: не додержувало своїх зобовязань, не виплачувало козакам умовлених гроший, так що цілими роками не було ніякого реєстру (по наборі 1593 аж 1619 почалося знову списуваннє реєстру); — отже і козаки не вяжуться правительством і дальше ведуть пограничну війну з Татарами, нападають на турецькі міста, вмішуються у внутрішні справи Волощини, стаючи завсіди проти Турків, підіймають морські походи, — одним словом, поступають зовсім незалежно від вимогів польської політики. Таку саму незалежність виявляють козаки у справах внутрішньої організації: вільними голосами вибирають собі своїх власних гетьманів та иншу старшину, а назначеного з уряду козацького старшину уважають хиба лиш за посередника у своїх зносинах із правительством.

Таким способом заходи польського уряду не осягнули наміченої мети: не лише що не були в силі приборкати своєвільної козаччини і втиснути її в рамці шляхоцького устрою польської держави, але навпаки — причинилися дуже багато до поширення й розросту козацтва на заселеній Україні, як говорено тоді, „на волости“. На основі королівських привилеїв козаччина формується в окрему верству суспільну, потім втягає у свої

---

[1]) М. Грушевський: Історія У. Р. VII. ч. 1, ст. 154—160, 267.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ряди маси осілої людности та звязує її інтереси з своїми — одним словом, входить у нову добу свого розвитку та здобуває собі провідне становище у східньо-українських відносинах.

Із заведеннєм козацького правосуддя наступила основна зміна в суспільному положенню козаків. Як перед тим ніхто не мав інтересу признаватися до козацького звання, — так тепер козацькі вольности й привилеї починають притягати широкі круги селянської й дрібноміщанської людности. До тогож реформа козацького устрою наступила безпосередно за люблинською унією 1569 р., що скрізь на Литві й Україні заводила польське право, яке касувало свободу селян: вони ставали тепер підданими кріпаками панів-дідичів. Наслідком того селяни з північно-західньої України та з Білої Руси починають цілими гуртами переходити на південь, утікаючи від панщинного ярма на вільну запорозьку землю.

Та слідом за тими утікачами сунула сюди хмарою й польська шляхта, випрошуючи собі від короля вільні до тепер землі на Україні, бо за козацькими плечима стало вже тут безпечнійше, та почала накладати на свобідну людність панщинні тягари. Се викликувало величезне розяреннє серед селян і козаків, що сиділи на тих землях, відборонивши їх від Татарви. До тогож відбираннє землі лучилося із касованнєм давної громадської самоуправи. Проти нового ладу на Україні зростає сильна реакція (відрух): селяни й міщани почали масово виломлюватися зпід власти панів-дідичів, старост, воєводів та міських урядів і приставати до козаків; се ті „непослушні“ піддані, яких з часом стає щораз більше, так що з початком XVII. в. „непослушний“ елємент мав перевагу; не дармож то сучасники називають козацьку організацію „державою в державі“, а Жолкевский нарікає (1596 р), що „вся Україна скозачіла“ (М. Грушевський: Історія У. Р. VII. ч. 1, ст. 278, 235).

З того часу козаччина значно змінює свій характер. Побіч давнього рухливого воєнно-добичницького елєменту, що й далі надає тон козацькому життю, тепер входить у склад козаччини новий, зовсім відмінний елємент господарський, хліборобський, який в заміну за воєнний обовязок шукає в козаччині забезпечення особистої свободи і права на землю. Таким способом на заселеній Україні, на т. зв. „волости“, витворюється сильна козацька верства, що для воєнної низової козаччини була завсіди опорою й невичерпаною резервою. Для сеї господарської групи козацтва воєнна, низова козаччина була неначе активною армією, що хоронила її суспільно-економічні інтереси перед нахабністю державної шляхоцької верстви (М. Грушевський: Іст. У. Р. VII. ч. 1, ст. 270). Утікачі від панщинного ярма, ба навіть дрібна безземельна шляхта і всякі елєменти невдоволені новим ладом стягалися на Запороже, де найскорше стала назрівати реакція (протиділаннє). На суспільному підкладі загострювалися відносини межи козаччиною і українськими магнатами та пограничною адміністрацією (управою), поки не дійшло до збройного зудару. Повстаннє козаків, що починається зачіпкою козацького ватажка Криштофа Косинського із князем Острозьким 1592/3, небавом опісля під проводом Лободи й Наливайка, приймає грізні розміри і переходить у справжній козацький похід проти шляхти. Козаки здобувають замки, накладають контрибуції (данини, окупи), змушують до послушности шляхту й уряди, вимагають кватир і виживлення (се т. зв. „стації“, „приставства“ або

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„лежі“) — одним словом, кілька літ господарять самовільно на Подніпровю, східньому Поділлю, Волині й Білоруси [1]). Однакож се був рух безладний, не виявляв програмовости і застрягав у грабіжництві; тому козаки не могли удержатися на волости. Війна скінчилася облогою козаків (з жінками й дітьми) у таборі під Солоницею, різнею обложених після їх здачі 1596 р. і тяжкими насильствами правительства. Та під впливом козацтва починають серед українських народніх мас будитися визвольні змагання, починає формуватися виразно новий фронт, звернений проти шляхоцько-польської господарки на Україні. До тогож козацьке повстанне з 1595/6 р. сходиться із проголошеннєм релігійної унії в Берестю, яка викликувала велике невдоволенне серед української суспільности особливо тому, що перемінювала громадський устрій церкви на автократичний та касувала давний вибірний лад при заміщуванні духовних посад. В слід за сим невдоволенне й опозиційний рух обіймає щораз то ширші круги; відтепер не лиш українське селянство і дрібне міщанство глядить на козаків як на своїх природних союзників: у церковних справах також міщанські брацтва, ба й православна шляхта лучаться з козаками: отсе був грунт, на якому сформувався опісля звісний із дум про Хмельниччину клич: „за віру христіянську одностайне стати“.

* * *

Яке велике значіннє здобуло собі козацтво серед усіх кругів української суспільности, втягаючи в свою програму також оборону православної церкви на Україні, показується найкрасше за гетьманування Конашевича Сагайдачного. Супроти польських правлячих кругів держався Сагайдачний поміркованої, угодової політики. Під його проводом козаки віддали Польщі неоцінені прислуги у війні з Московщиною і в турецькій війні; не витрачуючи сил на боротьбу із польським правительством, вони дуже значно помножили свою чисельність, сильно утвердилися на волости і дорогою завживання закріпили свою самоуправу.

Хоча козаки постійно вели пограничну війну з Турками й Татарами і ніколи не поминали доброї нагоди до нападів на чорноморські міста, то у другому десятку XVII. в., особливож за гетьманування Сагайдачного, боротьба з бусурменами знову вибивається на перший плян у козацьких замислах та подвигах воєнних. Роки 1613—1620 можнаб справді назвати героїчною добою морських походів козацьких [2]), що своєю справністю й сміливістю дивували світ. Козаки виправляються на море навіть по кілька разів до року, плюндрують турецькі міста на малоазийському побережу: Трапезунт, Синопу (1614), зявляються під Царгородом (1615), палять і граблять його передмістя й околиці, вдаряють на Очаків (1615), Тегиню (1619), воюють кримське побереже, здобувають і палять Кафу (під проводом Сагайдачного 1616), розбивають турецьку фльоту (1615 проти устя Дунаю, 1616 проти дніпрового лиману і під Трапезонтом — також 1617), а притім громлять Татар на перекопських степах (н. пр. 1619). Та вершка слави у боротьбі з Турками й Татарами досягають козаки своєю участю у Хотинському поході 1621 р. Козаки приходять під Хотин у поважному числі 40.000, під рукою Сагайдачного виконують найтяжші воєнні завдання, змушують

---

[1]) В. Доманицький: Козаччина на переломі XVI—XVII. в. Зап. Н. Т. ім. Ш. LX—LXIII.

[2]) М. Грушевський: Ілюст. іст. Укр. 270. — „Очеркъ и. у. н.“ 234.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

до відступлення 150-тисячне турецьке військо та ратують польську армію, ба й саму державу із найскрутнійшого положення. У сій війні зложили козаки незвичайно тяжкі жертви, маючи запевненнє з правлячих кругів, що їх домагання на полі церковнім будуть корисно поладнані, та надіючися, що врешті дібються урядового признання козацьких привилеїв також на волости. Різка відмова правительства була несподіваним тяжким ударом для поміркованого сторонництва козаків і самогож Сагайдачного, а дальші змагання сойму до обмеження козацьких свобід і переслідуваннє православної віри привели знову до збройного зудару 1625-го р., що скінчився битвою й договором над Куруковим озером. Однакож хвилева перевага польського війська і тверді умови, подиктовані козакам, не були в силі здавити визвольних змагань серед української суспільности. За козаками стояли вже симпатії широких народніх мас, духовенства, міщан та інтелігенції. На сьому підкладі підіймаються дальші козацькі повстання 1630 р. (Тараса Трясила), 1635 (Сулими), 1637 (Павлюка й Гуні) і 1638 (Острянина й Гуні); оттак то назріває поволі могутній всенародній рух, що в 1648 р. зривається під проводом Б. Хмельницького.

Про козацько-польські війни до часів Хмельницького не переховалося ніякої згадки в українській народній поезії ані з окрема в думах мабуть тому, що козацькі повстання, підношені головно під кличем станових козацьких інтересів, не обхоплювали ще ширших народніх мас. Колиж і були які пісні чи думи на сі теми, то їх притьмили в народній памяти блискучі успіхи Хмельницького в боротьбі з польською шляхтою, які мали вже всенароднє значіннє. Та нема сумніву, що боротьба козаків проти ненависного для українського народу шляхоцько-польського ладу на Україні, почавши від повстання Косинського, була спонукою до звеличування козаків у народній поезії, не менше як успішне поборюваннє татарських і турецьких наступів. Від тепер починає український люд глядіти на козаччину як на вицвіт своєї сили і речника та заступника своїх змагань на полі економічно-суспільнім, релігійнім і національнім. Взагалі можемо припускати, що уже в перших десятках XVII. в. склалися ті основні прикмети, якими обрисована вимріяна ідеальна стать козака-лицаря в українській народній поезії, особливо ж у думах.

Та була ще в козаччині якась таємна сила, що причаровувала до неї народні масси: се та щиро-демократична основа рівноправности, на якій опиралася козацька організація, той вибірний вічевий лад, що так дуже відповідав духови й історичним традиціям українського народу. Чим тяжших утисків, гноблення й обмеження у своїому природному розвитку зазнавав український нарід з боку шляхоцько-польського правління, тим більше учився він цінити права й вольности козацького стану, тим висше ставив він той громадський лад, що панував на Запорожі. Козак-Запорожець був для українського люду представником вимріяного, недосяжного на волости демократичного устрою громади — і се була також причина ідеалізації (звеличування) козаччини в народній поезії.

* * *

В останніх десятиліттях XVI. та з початком XVII. в. козаччина втягає у свій склад масу осілої селянської й міщанської людности: з нею горнуться в ряди козацькі більше як досі також представники

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

української шляхти й інтеліґенції, що нераз вибиваються на верхи козацтва, як от гетьман Сагайдачний. В слід за сим козаччина входить у круг інтересів української осілої людности, переймається її змаганнями, а передусім розтягає свою опіку над православною церквою, яка в тім часі зосереджувала українське культурне й національне життє. Таким способом вплив і моральне значіннє козаччини підноситься високо. Коли козаки досі мали по своїй стороні селянські маси, то тепер прихилюють вони до себе й українське духовенство та міщанство, ба навіть останки української шляхти. За посередництвом козацького Терехтемирівського монастиря, на чолі якого стояв за часів Сагайдачного Курцевич, князь-чернець, вихованець падуанського університету, або й безпосередно входять козаки у близьку стичність із православним духовенством в Київі та беруть під свою охорону тамошні церкви й монастирі, особливо Печерський і Михайлівський. Уже в 1610 р. зложила козацька депутація в київському міському уряді знаменну заяву проти посягання уніятів на православні церкви в Київі; читаємо там ось що: „ми разом з їх милостями панами, з народом тої православної віри, релігії старожитної, хочемо стояти при духовних особах, які не відступили і не відкинулися її, і проти завзяття напастників на нашу старожитну православну ріліґію головами своїми її боронити“ (Грушевський, Історія У. Р. VII. 2 ч. 394—5). Опікою й оружним покровом козаків користувався Михайлівський і особливо Печерський монастир, де научний кружок під проводом Єлисея Плетенецького від 1615 р. розвиває незвичайно плідну видавничу діяльність.

Козаки виступають як союзники православного духовенства, міщан і шляхти також у творенню нового культурного огнища, яким було київське Богоявленське брацтво (засноване при кінці 1615 р.) з монастирем, госпіталем та школою: до сього брацтва вписується гетьман Сагайдачний з усім військом козацьким і лише завдяки такому заступництву брацтво могло устоятися проти ворожих затій, могло безпечно вести свою культурну роботу, одержати права Ставропігії, а пізнійше (1628 р.) добитися навіть затвердження з боку короля. Київське брацтво стояло потім у живих взаєминах із козаками; найкрасшим свідоцтвом сього є Саковичеві вірші на погріб Сагайдачного, який значну частину свого добра жертвував на київську і львівську школу. Врешті під охороною Сагайдачного і козаків обновлено українську православну єрархію (духовну старшину) тим способом, що патріярх Теофан, спровадженний на Україну київським брацтвом 1620 р., висвятив митрополита й шістьох православних епископів. Коли Київ відтепер стає знову столицею митрополита і найважнійшим культурним огнищем на всі українські й білоруські землі, то велика в тім заслуга козаччини. Як твердо обстоювали козаки партії Сагайдачного справу церковну, показує факт, що першою умовою своєї участи у поході проти Турків 1621 р. ставили вони затвердженнє православної єрархії. Таким способом козацтво стає заступником, оборонцем і покровителем українського церковного та заразом культурного й національного життя[1]) а тим самим починає нову

[1]) М. Грушевський: Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII. в. Київ—Львів 1912, 187—231.
Історія У. Р. VII. ч. 2, 388—479.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

добу свого розвитку, сплітаючи щораз то тіснійше свої інтереси із народніми змаганнями.

Визначну ролю козаччини в тодішньому життю української суспільности освітлює звісний меморіял (пропамятне письмо) новопоставлених владиків з 1621 р., який проголошує козаків спадкоємцями слави давніх князів та ставить їх на високому релігійно-моральному рівні: „Вони мають прирожденний дотеп: Богом дарований розум і ревність та любов до віри, побожности і церкви між ними живуть і процвітають, певно, з давна. Сеж бо те племя славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство морем Чорним і сухопутю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксілях (деревляних чайках) по морю і по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Константинополь штурмувало. Сеж вони за Володимира, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Сеж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від константинопольської церкви приймали і по сей день у сій вірі родяться, хрестяться і живуть. Живуть не як погани, а як християни; мають пресвитерів (священиків), учаться письма, знають Бога і закон свій. Як же думати, щоб вони самі від себе, за ласкою Божою не мали пильнувати віри і спасення свого? Треба тільки уважати на їх побожність: коли йдуть на море, перш за все моляться, заявляючи, що за віру християнську йдуть на невірних. Другою своєю метою ставлять визволеннє невільників. При тім дають побожні обітниці, що своєю добичею наділять перед усім церкви, монастирі, шпиталі та духовних. Задля спасення душі своєї викупляють невільників; церкви нові і монастирі будують, мурують і збогачують. І коли в місцях безлюдних памятають про віру і побожність і засвідчують се, то тим більше пильнують і піклуються нею на волости, вертаючи до дому, де мають батьків, братів і свояків серед духовенства (М. Грушевський: Історія У. Р. VII. ч. 2, 391—2). Ся характеристика козаків із часів Сагайдачного — як се зазначує проф. Грушевський — „сильно збиває давнійші погляди (н. пр. Куліша) про байдужність козаччини до релігійних справ".

Бачимо з того, що уже в першій четвертині XVII. в. (але мабуть і не скорше) утвердилися серед козацтва ті релігійно-моральні основи, на яких могли зростати навчаючі думи з моралізуючою основою (як н. пр. про Олексія Поповича), що вказують подекуди на церковні книжні впливи. Сама мова дум, зрідка пересіяна церковно-словянськими словами й формами, показує, що у складі козацтва мусіло бути доволі богато людий, обзнайомлених із церковно-словянськими книгами й шкільною освітою. На підкладі козацького життя з кінця XVI. або початку XVII. в. зовсім можлива поява Олексія Поповича, що

„Бере в руки святе письмо,
По тричі на день читає,
Ой, усіх козаків на все добре научає".

* * *

Боротьба з Турками та ріжні її епізоди дали основу цілому рядови дум, що у якійсь части мають навчаючий характер: Прощаннє козака, Олексій Попович, Самарські брати, Коновченко. З тими думами тісно звязані моральною тенденцією (провід-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ною гадкою) ще дві думи без історичного підкладу, а саме: Удова та Сестра і брат; вони належать також до старшої верстви. З другоїж сторони до історичних дум навчаючого змісту підходить близько підкладом і темами ще декілька дум, у яких не слідно моралізаторської основи: Вдова Сірка Івана, Федір Безрідний, Смерть козака на Кодимській долині, Отаман Матіяш, Розмова Дніпра з Дунаєм; оспівують вони також боротьбу з Турками.

В усіх думах навчаючих, що творять для себе окрему ґрупу, переведено з великою послідовністю одну й ту саму провідну ідею, — про святість батьківського й материнського благословення та про цінність і нерозривність родових звязків, яких ніщо в світі не годно заступити чоловікови. Найкрасше і найповнійше розвинена ся основна ідея в думі про „Удову“, що завдяки свойому загально-людському змістови належить до найбільш поширених і зрозумілих та найрадше слуханих дум. Над недобрими синами, що прогнали з дому стареньку матір удову, завис її прокліп: добрі люди починають їх цуратися, всілякі нещастя й помір спадають на їх дім і приводять їх нарешті до опамятання: сини кидаються до ніг зневажної матері і просять о прощеннє. Образа материного маєстату по народньому розумінню мусить бути спокутувана щирим каяттєм, тяжкими терпіннями, а навіть смертю, як показують инші думи сеї ґрупи. Мабуть не треба було аж впливу віршової літератури середньої доби, щоби така ідея розвинулася в народніх думах, як старається доказати П. Житецький; правдоподібнійше, що літературні твори підлягли тут впливови народньої словесности, яка ще в старину витворила пословицю: „аще кто матере не послушаеть, въ бѣду впадаеть“ (в оповіданню „Начальної лїтописи“ про Святослава). А в тім мати удова і її відношеннє до дітий — се один з улюблених мотивів (засновків) українських народніх пісень. Дума про „Удову“ разом із думою про „Сестру і брата“ тим відріжняється від усіх инших дум, що не має історичного підкладу і взагалі не дає ніякої вказівки на якусь історичну добу, хоч і тут сі „гості-панове у синіх каптанах, в китаєвих штанах“, яких дожидають удовиченки, вказують на обстанову козацького життя.

Дума про „Сестру і брата“ виглядає на уривок із якоїсь довшої забутої думи, бо уводить нас відразу в безнадійне страждання самітної сестри-сироти, спричинене мабуть воєнною хуртовиною: даремно призиває вона брата, що опинився десь у далекій стороні, звідки нема вже вороття. Даремно оплакує сестра своє сиріцтво та побивається по родови, з розбиттєм якого пропало її щастє, а люди перестали її знати й шанувати. Та що саме спричинило сю розлуку з ріднею, які се були непереможні перешкоди, що здержували брата від повороту, — про се нічого не сказано в тій частині думи, що нам заховала ся; вона нагадує живо звісні народні пісні, що оспівують тугу самітної сестри-сироти за братом і родом.

Можливо, що ся дума творила колись одну цілість із близько спорідненою думою „Прощаннє козака“, у якій на підкладі родинних невзгодин змальовано розлуку козака з родом. Сі обі думи виказують деяку звязь із думами навчаючого змісту, хоча моралізаторська тенденція не виступає тут так наглядно. В одному лише і то найстаршому варіянті Житецького приймає дума „Прощаннє козака“ виразно навчаючий тон, коли сестра старається задержати брата ось яким вговорюваннєм:

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„Ти, брате, сего не гнівися,
Назад завернися,
Отцеви своєму і пані-матці в ноги уклонися.
Будеш ти, брате, на чужій стороні пробувати,
Буде тобі, брате, Господь помагати.

Бо як трудно-нудно, тяжко та важко недолугому чоло-
Против сили важкий камінь зняти, [вікови
Так же трудно на чужій стороні
Без родини сердечної помірати“.

Згадка про виряжуваннє брата в військо, виводженнє коня, виношеннє зброї, опісля вижиданнє його „із чистого поля, од Чорного моря, із славного люду Запорожа“ надають сій думі історичний характер. Жалібна нота безнадійности щемить у словах відїзджаючого козака, коли він відповідає засумованій сестрі, що тоді вернеться до дому, як пісок, посіяний на камені, зійде хрещатим барвінком. Сестра оплакує своє сиріцтво подібно, як у думі про „Сестру і брата“; подібність теми дала привід до змішання сих двох дум у декотрих варіянтах. Подибаються також народні пісні, споріднені із сею думою.

Сильно зазначена навчаюча основа в думі про Олексія Поповича. Шаліюча буря на Чорному морі, серед якої потопали запорозькі човни, втихомирюється, коли Олексій Попович перед усіми висповідався із своїх тяжких гріхів. Та гріхи супроти батьків були, видно, найтяжші, як виходить із щирого каяття Поповича:

„Либонь мене, козаки, панове молодці,
Найбільше той гріх спіткав...“

„Ой, не єсть се мене Чорне море потопляє,
Єсть се мене отцівська-материна молитва карає“.

Також Самарські брати, вміраючи від ран серед тернових байраків, признаються, що се постигла їх кара Божа за те, що вони виїхали з дому без прощання й без благословення батьків:

То не єсть то нас, братця, яничарські кулі в чистім
[полі постріляли,
Єсть то нас отцевські й матчині сльози в чистім
[полі побивали.
(Вар. Метлинського).

Прекрасно розвинений сей мотив у думі про Коновченка. Молодий удовиченко, виїзджаючи в похід проти волі матери, стягає на себе її прокляття. Хоч мати небавом пожалувала своїх необачних слів, то не могла вона вже зупинити фатальної (погубної) сили раз киненого проклону: удовиченко гине на полі битви, а умираючи виявляє подібне признаннє, як Самарські брати і Олексій Попович:

Не булатними шаблями мене рубали,
Не ординськими стрілами з коня збивали, —
Се мене отцева*) молитва та материні сльози побили.
(Вар. Метлинського).

---

*) „Отцева молитва“ згадана тут очевидно під впливом дум про Самарських братів і про Олексія Поповича.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

З думою про Коновченка споріднена деякими мотивами дума про „Вдову Сірка Івана“, знана лише в одинокому варіянті Житецького. В обох думах молодий удовиченко, завзятий лицар, не слухає поважної остороги досвідного ватажка, кидається необачно в бій, не вважаючи на переможну силу ворога, і гине; товариші справляють поляглому козацькі похорони і висипають могилу, а мати оплакує його смерть.

Подібний образ лицарської смерти козака і почесних похоронів змальовує також дума про „Федора Безрідного“, що робить вражіннє уривка із якоїсь довшої думи.

Дума про „Смерть козака на Кодимській долині“ повторює тему оспівану вже в кількох попередніх думах: про Самарських братів, Безрідного, Утечу братів з Азова, з яких позичає мотиви й краски до свого образу, та не вважаючи на се, цілість виходить художня.

Пограничні бої Запорожців з Турками й Татарами послужили темою думи про „Отамана Матіяша“, захованої лише в одніському варіянті Житецького; із думами про Коновченка і про „Вдову Сірка Івана“ має вона сей спільний засновок, що й тут козаки не слухають ради старого отамана і в слід за сим попадають у біду.

Плавбу козаків-Запорожців по Дніпрі й дунайському гирлі, плюндрованнє турецьких городів та щасливий поворот і поділ добичі оспівує дума, що має форму поетичної „Розмови Дніпра з Дунаєм“, знана лише з одніського варіянта Житецького.

Думу про „Козака-бандурника“ помістили ми у нашому виданні лише тому, що на неї так часто люблять покликуватися, коли мова зйде на думи й бандуристів, хоч деякі познаки промовляють за тим, що се підроблений твір.

Висше обговорені думи навчаючого змісту і споріднені з ними мають переважно ліричний характер. І в сповіди Поповича і в передсмертній розмові Самарських братів щемить лірична нота сердечного жалю й викидів совісти. Смуток зневаженої матери, що зворушує нас в думах про Удову та про Коновченка, оплакуваннє передчасної смерти сина в думах про Коновченка та про Удову Сірка і сердечне бажаннє умираючого лицаря Безрідного, щоб поховали його козаки-товариші, — усе те ліричні мотиви, розвинені у згаданих думах широко. Чисто ліричними можна назвати думи про „Сестру і брата“ і „Прощаннє козака“. Отсей глибокий ліризм, а в богатьох випадках також спільність засновку споріднює близько українські народні думи старшої формації із народніми піснями; сі пісні, богато старші від дум, послужили основою, на якій розвинувся буйно козацький епос. Однакож сама форма мельодичного речітатіва в українській літературі і в устній словесности має чи не давнійший родовід, чим строфова пісня, як показує „Слово о полку Ігоревім“, „Слово о Лазаревім воскресенню“, а особливо похоронні голосіння, про що буде мова у дальших частинах отсеї розвідки.

3. Хмельниччина і прояви внутрішнього розладу серед козацтва в думах пізнійшого складу.

Думи пізнійшої формації у своїх двох третинах — се думи про Хмельниччину, що виходять від подій 1648 р. і держаться у вузьких рамцях 9 літ. Стоючи на реальній основі історичної

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

дійсности, змальовують вони великий всенародній рух, звернений проти шляхоцько-польської господарки на Україні. Піднята Хмельницьким боротьба з Польщею була, як справедливо зазначує В. Антонович, — „не тільки становою, а й національною через те, що виявлялися в ній ідеали обох народів, цілком ворожі один одному“ [1]). Такийже всенародній характер має повстаннє Хмельницького в освітленню українських народніх дум.

Тут на перший погляд кидається в вічі велика ріжниця межи обома верствами дум: коли в думах давнійшої формації про боротьбу з Турками й Татарами представником української сторони виступає виключно лише козацький стан, місцем дійства являється запорозький степ, море, турецька ґалєра, турецький город, а всі події освітлені із становища воєнної козацької дружини, — то думи про Хмельниччину переводять нас на заселену Україну, на волость, де побіч козаків, знатних і простих, виступають також мужики, а з противної сторони польські маґнати, шляхтичі, жовніри й Жиди; сі думи зображують події із ширшого народнього становища, вказуючи на ріжні причини й пружини великого зудару. Однакож і в тій одній ґрупі замітні деякі ріжниці: думи про Хмельницького й Барабаша, про похід на Молдавію та про смерть Хмельницького обертаються переважно в крузі козацьких і релігійних інтересів; в инших думах: про Корсунську битву, про жидівські погроми й повстаннє та про новий народній зрив після Білоцерківського мира вибиваються на верх загально-народні суспільно-економічні змагання, з котрими вяжуться національні слабше і релігійні сильнійше.

Та хоча сплетеннє отсих ріжнородних мотивів у одну могутну струю всенароднього повстання неоднаково проявляється в думах про Хмельниччину, то в цілости складаються вони на доволі повну картину, освітлюють із народнього становища причини повстання і найважнійші моменти (ступні) у його розвитку, ба навіть характеризують історичні особи (Хмельницького Богдана і Юрія, Барабаша, Виговського та иншу старшину козацьку а також короля Владислава, Лупула, Миколу Потоцького), виказуючи усюди безпосередню звязь із знаними історичними подіями. Тут годиться бодай кількома словами звернути увагу на ті обставини, що надали війнам Хмельницького з Польщею характер всенароднього руху і на замітний зворот в успособленню народніх мас, що проявляється уже після Зборівської, а ще виразнійше після Білоцерківської умови, бо один і другий момент зазначений в думах і важний для означення часу їх появи.

Повстаннє вийшло з посеред реєстрового козацтва, до якого належав сам Хмельницький, та в короткому часі обхопило усі верстви української суспільности, знаходячи собі найсильнійше опертє у народніх масах. Реакція вибухла з небувалою до тепер силою тому, що десятиліттє після здавлення козацького руху 1638 р. було для українського народу добою найтяжшого гнету. Скасовано усі вольности козацькі, реєстр обмежено до 1200 чоловіка, ба навіть відібрано козакам право на вибір старшини висше

---

[1]) В. Антонович: Виклади про козацькі часи. 1912. 83. Порівн. М. Грушевський: „Хмельницький і Хмельниччина“. Зап. Н. Т. ім. Ш. XXIII—IV. 29 С. Томашівський: „Народні рухи в Галицькій Руси 1648“ Тамже 119—23 — І. Франко: „Хмельнищина в сучасних віршах“. Тамже 17—27.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

сотника. З того часу правительство назначувало з гори полковників та висшу старшину козацьку зпоміж польських шляхтичів та инших чужинців, що нічим не були звязані з козацтвом, а замість гетьмана поставлено над козаками урядового комісара. Положеннє козаків ставало тим прикрійше, що заборонювано їм всяких походів на Чорне море. Полишивши невелику групу реєстрових козаків, усіх инших виключено з реєстру і повернено в кріпацтво. Відновлена твердиня Кодак із значною залогою мала сторожити над степами та загороджувати селянам утікачам дорогу на Запороже, де тепер блукали без пристановища ватаги козаків, виписаних з реєстру. Шляхта зовсім заволоділа землею, повернула увесь люд у кріпацтво і запанувала всевладно на полі соціяльнім та економічнім, вислугуючись Жидами в визискуванню народу. Велике невдоволеннє серед української людности викликували також постої польського війська, що допускалося всілякої кривди й насилля. Всі невдоволені елєменти обєднувала справа оборони православної церкви, загроженої унією, так що козаки, встоюючи за релігійну справу, мали за собою також шляхту, духовенство й міщанські круги.

Хоча визвольний рух з 1648 р. прибрав всенародній характер та осягнув блискучі успіхи завдяки масовій участи селянства у повстанню, то не зважаючи на се, Хмельницький з початку обмежувався у своїх домаганнях давньою козацькою програмою, жадаючи від правительства лише знесення тяжких, понижаючих умов, накинених козакам 1638 р. Очевидно він не був у силі відразу піднятися понад рівень політичних і суспільних поглядів свого часу. Щойно вернувши до Київа після побідного походу в осени 1648 р., витаний народом як національний герой, „український Мойсей", зіткнувшися з київськими високоосвіченими кругами, Хмельницький виходить поза тісні межі станових козацьких домагань. Тепер постановляє він заступитися за народні маси, оперти на них свою силу та зорганізувати многотисячну армію, щоб виперти Поляків аж за Вислу та визволити увесь український нарід зпід чужого панування: „Вибю з лядської неволі руський нарід увесь. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру. Поможе мені в тім вся чернь, по Люблин, по Краків, котра не відступає її (віри) і я її (черни) не відступлю, бо то права рука наша". В тій заяві Хмельницького проглядає вже й ідея одности українського народу в його етнографічних границях [1]). З такими замислами підіймає Богдан нову війну, яка щойно тепер стає справді всенароднім подвигом. При зєдиненню усіх сил народніх кампанія (похід) 1649 р. вінчається незвичайним мілітарним успіхом Хмельницького. Однакож в супереч усяким надіям він мусів у Зборівському договорі під напором хана відступити від своїх широких плянів та обмежити свої домагання до справи козацької і релігійної. Козацькі свободи признано лише для 40.000 реєстрового війська: инші учасники повстання, козаки й селяни, мусіли вертати в підданство своїх панів. Козакам приділено три воєводства: Чернигівське, Київське і Браславське, на які коронне військо не могло входити; кривди православній вірі мали бути направлені. Хоча Хмельницький опісля значно розширив реєстр, дописуючи до кождого реєстрового по трьох або й

---

[1]) М. Грушевський: „Хмельницький і Хмельниччина". Записки Н. Т. ім. Ш. XXIII—XXIV. ст. 8. — „Очеркъ исторіи украинскаго народа". Пб. 1906. 249—70. — Ілюстр. Іст. Укр. 1912. 324—38.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

чотирьох підпомічників, що мали у спілці виставляти одного козака до війська, так що в реєстр увійшло до двісті тисячів душ, то се не могло вдовольнити розруханих народніх мас, що пристаючи до повстання, надіялися здобути собі повну свободу і тепер ніяк не хотіли вертати в ненависне кріпацьке ярмо. Проти повороту панщини підіймається голосний протест навіть серед козацької старшини, та Хмельницький здавлює силою опір, оголошуючи універсал проти своєвільних бунтівників селян і караючи смертю непокірних, між тими й полковників Мозира та Гладкого. Невдоволеннє народу зросло ще більше після Білоцерківського мира 1651 р., у якому козакам віддано лише Київщину, реєстр обмежено до 20.000, остальнеж козацтво й селянські маси засуджувано на кріпацьку неволю, та ще розміщено на Україні на кватирах польське військо, що не знало границь у своїй самоволі. Супроти опозиційного (упірного) настрою народніх мас і самогож козацтва такий договір не міг устоятися. Після битви під Батогом 29. мая 1652 р. зривається нове повстаннє на Україні, а в слід за сим іде знову прогнаннє й утеча панів, як се описано в дотичній думі. Сим разом розрив із Польщею у своїх дальших наслідках веде до сполуки України з одновірною Москвою, куди силою відруху перла Хмельницького козацька й народня маса.

По словам Костомарова „із усього гетьманування Хмельницького, що обіймало близько 9 літ, лише час від весни 1648 до осени 1649 р. був вповні добою всенародньої справи і лише сей час був у рівній мірі дорогий усьому українському народови, бо Зборівський договір у серпні 1649 р. провів границю межи козацтвом і поспільством“ [1]). Однакож в думах про Хмельниччину не слідно ще ріжниці ані ворогування межи козаками і селянством, ані межи козацькою масою і старшиною: навпаки, усі верстви суспільні виступають зєдинені в боротьбі за „віру християнську“, т. є. за український нарід, проти спільного ворога. Особливо сильно підчеркнена в думах спільність інтересів козацтва і селян: одні й другі однаково терплять кривди й насильства на полі економічному й релігійному:

Котоpомуб то козаку альбо мужику дав Бог дитину появити,
То не йди до попа благословиться,
Да пійди до Жида-рандаря, да полож шостак,
Щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину охрестити. *(Ан.-Др. И. п. II. 21.)*

Зображеннє думи, як бачимо, входить в реалістичні подробиці.

По свідоцтву дум Жиди заорандували усі козацькі шляхи, торги й ріки, а найбільше терпіли від сього козаки й мужики: „Который би то козак альбо мужик хотів риби ловити“ чи „на річці утя вбити, жінку свою з дітьми покормити“, — на все мусів окупити собі дозвіл від Жида-арендаря.

Так само від постоїв польського війська зазнавали кривди козаки посполу з мужиками; одні й другі заносять спільну жалобу перед Хмельницького.

---

[1]) М. Костомарів: „Исторія козачества въ памятникахъ южнорусс. народн. пѣсеннаго творчества“. Собраніе сочиненій Пб. 1905. кн. VIII. т. XXI. ст. 801—2. Пор. М. Грушевський: „Очеркъ и. у. и.“ 260.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Козацька й мужицька кривда висунена в думах як головна причина повстання. Поляки, розбиті під Корсунем, з гірким докором звертаються до Жидів:

„На що то ви великий бунт, тревоги зривали,
На милю по три корчми становили,
Великиї мита брали“ і т. д. *(Ан.-Др. И. п. II. 34).*

Не лиш козацтво гуртується під прапором Хмельницького: сюди стягаються й охотники з поспільства, що пристаючи до козацького війська тим самим уважають себе вже за козаків:

„Который козак не міє в себе шаблі булатної,
Пищалі семипядної,
Той козак кій на плечі забірає,
За гетьманом Хмельницьким ув охотне військо поспішає“.
(Ан.-Др. И. п. II. 99).

Усіх, що говорять „руський очинаш“, взиває Хмельницький

„за віру христіянську одностайне стати“,
„віри своєї христіянської у поругу вічні часи не подати“.

Се зовсім виразний вислів національного почуття й солідарности. Усі стани й верстви людности, невдоволені польсько-шляхоцьким безладдєм, уміє Хмельницький зєдинити у своїм таборі. Сам він користується незвичайною повагою і впливом межи козаками. Прибувши до Суботова на зазив гетьмана, козаки

„Хмельницького стрічали,
Штихи у суходіл стромляли,
Шлики із себе скидали,
Хмельницькому низький поклон послали“.
(Ан.-Др. И. п. II. 119.)

Навіть старшина стає перед гетьманом у раді з покорою „як малиї діти“. Поки козаки „старую голову Хмельницького зачували“, так усе діялося по його волі: скільки разів Хмельницький взиває козаків до оружного виступу, всі його прикази сповнюються дослівно. Козаки з безмежним довірєм відносяться до свого провідника, що мав щасливу руку у всьому, за що не взявся. У нього все лише загальна, народня справа на думці, — нема й тіни запобігання о власну користь. Скликавши старшину перед смертю, він радить вибрати на своє місце „которого козака старинного, отамана курінного“; пропонує Виговського, відтак Тетеренка, а коли козаки самі вказали на Юрія Хмельниченка, Богдан начеб не радий сьому: „ще він — каже — возрастом малий, розумом не дійшлий“, — та аж під напором старшини годиться на такий вибір. Відзиваючись до козаків Хмельницький називає їх завсіди „діти, друзі, молодці, небожата“, а козаки й собі величають його „батьком козацьким“:

„Батю наш, Зінов Богдане Чигиринський!
Дай Боже, щоб ми за твоєю головою пили да гуляли,
Віри своєї христіянської у поругу вічні часи не подавали“.
(Ан.-Др. И. п. II. 8).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Хмельницький дбає не лиш про козаків, але й про мужиків, про те поспільство, що горнулося до нього: він здобуває скарби, щоб

„Свою голоту наповняти,
По битому тарелю на місяць жалування давати".

„Як дасть Бог, що прийде весна красна,
Буде наша вся голота рясна".

(Ан.-Др. II. п. II. 101, 111.)

„І велів панам Ляхам на Україні чотирі місяці стояти,
Ані козаку, ні мужику жадної кривди починати".

(З думи про Білоцерківський мир, вар. Максимовича. Сборн. 1849.)

Переховався в думах також відгомін широких замислів Хмельницького, щоб увільнити усю українську землю від чужого панування; шляхта і Жиди-арендарі, не можучи утікти перед козацькою погонею, просять пощади:

„Ей, козаки, рідниї брати!
Колиб ви добре дбали,
Да нас за річку Вислу хоч в одних сорочках пускали!"

„Тоб ми за річкою Вислою пробували,
Да собі дітей дожидали,
Да їх добрими ділами наущали,
Щоб на козацьку Україну і кривим оком не поглядали".

(Ан.-Др. II. п. II. 112, 24.)

Був час, коли само імя Хмельницького стояло прапором серед розбурханої филі визвольного руху, а народ почував себе сильним, як ніколи перед тим:

„В той час була честь. слава,
Військовая справа.
Сама себе на сміх не давала,
Неприятеля під ноги топтала". *(Ан.-Др. II. п. II. 104).*

Мабуть із того часу походить пісня Запорожця із вертепної драми:

„Да не буде лучче, да не буде краще,
Як у нас да на Україні"... *(Куліш: Зап. о Ю. Р. II. 251.)*

Почуттєм гордої самопевности віє від отсих слів. Однакож побідний тріюмф минув скорше, ніж можна було сподіватися.

Від коли Хмельницький, сей незрівнаний провідник і улюбленець народу наслідком зради Татарів під Зборовом і під Берестечком був приневолений в супереч своїм плянам зійти знова до давної козацької програми і навіть старався насильством вгамувати визвольні змагання українського селянства, — се викликало велике невдоволеннє народніх мас: вони починають відвертатися від Хмельницького і в переселенню на Слобідську Україну шукають виходу із свого тяжкого положення. Проти Хмельницького звертався народній гнів також із за ясиру (полону), який набірали Татари, прикликувані до помочі козакам. Однакож нема певности, чи до Богдана, чи до Юрія Хмельницького відноситься звісна пісня народня:

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Бодай того Хмельницького
Первая куля не минула,
А другая устрілила,
У серденько уцілила. *(Ант.-Драг.: Ист. п. II. 116.)*

Як дуже обурені були козаки й селяни на політику Хмельницького, показує дума про Білоцерківський мир:

„Ей чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький
[починив,
Що з Ляхами, із мостивими панами, у Білій Церкві
[замирив?“

„Пане гетьману Хмельницький,
Батьку Зінов наш чигиринський!
За що ти на нас такий гнів положив?
Нащо ти на нас такий ясир наслав?

Ужеж тепер ми ні в чому волі не імієм;
Ляхи, мостивії пани, од нас ключі поодбірали
І стали над нашими домами господарами“.

(Ан.-Др. И. п. II. 110—11.)

Та по зображенню дум Хмельницький знову стає на чолі народнього повстання, як местник народньої кривди, і до смерти зберігає свій авторітет (повагу). Окружений сяєвом невмирущої слави, переходить він у народню традицію:

„Оттоді то Хмельницький помер,
А слава його козацька не вмре, не поляже“.

Широкі круги не розуміли крутої політики Хмельницького; та одно тепер ставало ясним для всіх: коли тої міри полководець і політик, до якого увесь нарід привязував такі великі надії, не міг довести до ладу з Поляками по так великому напруженню усіх сил народніх, то хиба треба було шукати иншого виходу. Отже нічого дивного, що серед козацької й народньої маси врешті побідив клич: „волимо під царя восточного, православного!“ На такий зворот натякає закінченнє згаданої думи по варіянту Максимовича:

„То вжеж козаки й мужики
У неділю рано Богу помоливши лисги писали
І в листах добре докладали
І до пана Хмельницького у Полонне посилали:

„Гей, пане Хмельницький,
Отамане чигиринський,
Батьку козацький!
Звели нам під Москаля тікати,
Або звели нам з Ляхами великий бунт зривати!“

Висше зазначені натяки на спільність козацьких і мужицьких інтересів, симпатії для бідної „голоти“ та нарікання на Хмельницького показують, що думи про Хмельниччину освітлюють історичні події головно із становища козацьких і мужицьких мас, які почувались до солідарности, — коли на верхах суспільности, серед козацької старшини були певно й відмінні погляди. Отже хоч для зрозуміння великого визвольного руху, так як він проявився серед широких кругів українського люду в часі Хмельниччини, знаходимо дуже

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

цінні вказівки в дотичних думах (якими з того боку умів покористуватися М. Костомарів у своїх монографіях), — то при всім тім треба зауважити, що зображеннє дум дещо однобічне.

Сама стать Хмельницького виходить ідеалізована в дусі демократичної тенденції дум: він зображений як покровитель і заступник не лиш козаків, але й мужиків, ба навіть бідної „голоти“, бо таким хотіла його бачити козацька й народня маса; та се зображеннє не зовсім відповідає дійсности.

В 1649 р., в часі переговорів із польськими послами, Хмельницький виявив „орлиний лет думок“, як висловлюється проф. Грушевський, і справді могло здаватися, що він вступає на широкий шлях визволення українського народу на цілій його етнографічній території, — як на се натякають і думи; та неудачі, спричинені зрадою Татар, спихають його знову на вузьку, але від давна протоптану стежку козацької політики. До тогож не було ані у Хмельницького, ані у тодішніх провідників козацтва належного розуміння для потреб і змагань поспільства (того й не можна було вимагати від людий того часу, вихованих у шляхоцькій державі). Козацькі провідники покористувалися зривом народніх мас для своїх цілий, однакож не вміли притягнути сих мас до державного будівництва. В договорах з Поляками (Зборівським і Білоцерківським) цілковито знехтовано інтереси селянської хліборобської людности, хоч вона понесла такі великі жертви у визвольній війні, сподіваючись вибороти собі особисту свободу й право на землю. Селянство, ошукане в своїх надіях, остигає і зневірюється в змаганнях Хмельницького, а він помічаючи, що тратить сю найважнійшу підставу своєї могучости, тим загарливійше шукає опертя у заграничній помочи, бажаючи утворити союз сусідних держав проти Польщі. Найбільше користи сподівався Хмельницький по союзі з Москвою, яку від самого початку старався притягнути до війни з Польщею. Однакож Переяславський договір з 1654 р. на перше місце висуває справу козацької автономії (хоч сформуловано її неясно), бере в охорону права шляхти, духовенства і міщан, — але для селян не приносить ніякої полекші: їх полишено на давньому незавидному становищі, в залежности від панів.

Шляхта скоро зливається з козацькою старшиною, яка старається захопити для себе шляхоцькі привилеї та володіннє землею й підданими і приймає шляхоцький „поділ народу на всемогучих панів і безправних підданих“. На сьому підкладі назріває новий конфлікт: межи народом і його провідниками, який використовує Москва для знищення козацької автономії [1]).

Треба признати, що думи про Хмельниччину при всій своїй однобічности зовсім вірно передають змагання і настрої, які в тій переломовій добі ворушили народніми масами. Се справді схоплені з життя реалістичні картини, що в цілости дають такий вірний і гарний у своїй простоті образ Хмельниччини, який тяжко булоб відтворити хочби й дуже талановитому поетови пізнійшої доби на основі самих лиш історичних жерел. Усе те впевнює нас у погляді, що сі думи складалися хиба по свіжим слідам історичних подій.

* * *

---

[1]) М. Грушевський: Хмельницький і Хмельниччина 18—28. Ілюстр. Істор. Укр. 339—44.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Замітна річ, що думи пізнійшого складу переховалися лише з дуже малому числі варіянтів і то по більшій части в попсованій формі, як показує докладнійший розбір декотрих дум про Хмельниччину д-ром Ів. Франком (в йогож Студіях над українськими народніми піснями 1913, 277—404). Із перехованих записів Цертелева, Максимовича, Метлинського, Куліша, видно, що сі думи вже у першій половині XIX. в. рідко де можна було почути; вони не були такі розширені й люблені, як думи старшого круга. Найстарші із кобзарів нашого часу, як Михайло Кравченко і Гнат Гончаренко, зовсім не знають дум про Хмельниччину. Колиж у пісенному засобі декого з молодших кобзарів, що звикли виступати на концертах, як от Кучеренко, Пархоменко, знайшлися й думи про Хмельницького, то нема сумніву, що вони перейняті з книжок, а не з народньої традиції [1]).

В думах про Хмельниччину, що зображують масові рухи, фабула (оповідка) буває взагалі мало розвинена, отже й не дивниця, що довша цілість, зложена з образів слабо звязаних із собою, легко підлягала попсованню й переплутанню.

Дума про Хмельницького й Барабаша в найкоротшім і мабуть основнім варіянті Цертелева подає видко по давній козацькій традиції знане з літописий Величка, Грабянки і польських жерел оповіданнє про се, як то Хмельницький хитрощами роздобув у Барабаша затаювану королівську грамоту (що мабуть привертала козакам їх давні вольности і привилеї) та покористувався нею до того, щоб викликати козацьке повстаннє,

„Щоб козакам козацькі порядки подавати,
За віру християнську одностайно стати“.

В сьому варіянті добачує др. Франко „шановну памятку кобзарської творчости з другої половини XVII. або з початку XVIII. в.“ Куліш записав сю думу від двох кобзарів, та оба записи стягнув у одну цілість; сей Кулішів варіянт, схожий із варіянтом, записаним в 1870-тих рр. від кобзаря Братиці, в троє довший від попереднього (Цертелева), бо розширений ще й уступом про Жовтоводську битву і про смерть Барабаша, що без звязи приплутані тут до основного тексту думи; через те цілість так зложена робить вражіннє компіляції (перерібки) [2]).

Дума про битву під Корсунем із середини мая 1648 р. перехована у двох варіянтах: Максимовича й Куліша, — також неодноцільна: в її склад входять 1) частини, що зображують Корсунську битву (тут належить зазив Хмельницького до безпощадного нищення ворогів і виконаннє сього приказу козаками: се т. зв. епічна формула або спільне місце, що повторюється ще й у думах про Барабаша і Хмельницького, Жидівські погроми і Повстаннє після Білоцерківського мира), 2) відірвані уступи дум про пізнійші народні рухи.

---

[1]) Щоби про се переконатися, вистарчить порівнати думу про смерть Богдана Хмельницького по запису Сперанського від Пархоменка (Южнорусс. пѣсня и ея современн. носители ч. III. 16—18) із записом Максимовича у вид. з 1834 р.: така буквальна схожість в устній передачі не то думи, але хочби строфової пісні двома народніми співаками у відступі 80 літ булаб просто немислима.

[2]) І. Франко: „Студії“ 335.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

У зміненій і розширеній формі увійшли сі уступи в склад окремої думи про погроми Жидів, які склалися на Україні літом 1648 р. Можливо, що обі думи творили колись одну цілість, як догадується Костомарів (Собр. соч. XXI. 820). Ся дума зображує події так, якби передусім визиск, надужиття й кривди, яких допускалися Жиди-арендарі, викликали загальне всенароднє повстаннє на Україні. „Цілий нарід устами своїх кількох поколінь заявляє нам і засвідчує, що економічні утиски з боку Жидів були одною з головних причин повстання українського народу“ (Костомарів: Собр. соч. XXI. 809). І дійсно сі кривди згідно з народньою традицією дуже сильно підчеркнені в козацьких літописях Самовидця, Величка й Грабянки. Однакож „в очах такого політика, яким був Хмельницький, ті надужиття були занадто підрядні супроти тих, яких допускалася польська власть та польська солдатеска“ (жовнярська сваволя) впевняє др. Франко. „Хмельницький спеціяльної відозви проти Жидів ніколи не видавав, а жидівські погроми літом 1648 р. відбулися без його почину, силою народньої реакції, і певно не лежали в його воєнних плянах“ (Студії 361, 381—404). Нема сумніву, що зокрема в думі про жидівські погроми не заховано належної пропорції (відношення) межи надужиттями Жидів (які були лише знарядом у руках польської шляхти) й иншими причинами повстання; та що сам Хмельницький не замикав очий на сі надужиття, показує найліпше уступ із його першого зазивного листу, виданого весною 1648 р.: „Доволі вже довгі літа ми не дбали, що нас обдертих із всякої признаки публичного права, покинено на самоволю королівських урядників, і що найбільше годі терпіти, на визискуваннє від Жидів. Нас, чутких і живих, уважають за диких і неспокійних, відважних і добре заслужених назвали бунтівниками. Сеж відомо цілому світови, що польське військо нищить козацьке та селянське добро, безчестить їх жінок і дітий. Всім накладають невольницькі послуги, тягарі, панщизняні роботи проти давнього звичаю, а як хто публично чи приватно настільки кривд вийде зі скаргою, подибле лиш сміх і зневагу, а що найбільше, дістане порожні, безвартні слова. Всі дбають лише, аби знищити козацький рід“ [1]).

Дума про повстаннє після Білоцерківського мира 1652 р. нагадує вправді попередню думу своїм складом, насмішливою закраскою, а почасти навіть змістом; всеж таки вона красше викінчена, а поодинокі її уступи тіснійше повязані з собою. Притім ся дума ширше і вірнійше зображує народній рух, чим попередня, що обмежувалась лише до жидівських погромів. Тут уперве зазначується неприхильний для Хмельницького зворот у настрою народніх мас і козаків, виписаних із реєстру, що посполу мали вертати в підданство і терпіли всіляку кривду від постоїв польського війська.

Із усіх дум про Хмельниччину найбільше одноцільности виказують ті, у яких події зосереджені коло особи Хмельницького, що виступає на перше місце. Тут належить перехована в трьох варіянтах дума про похід Хмельницького на Молдавію 1650 р., що передає події згідно з історичними жерелами, подекуди з такими подробицями, які насувають здогад, що сю думу зложено по свіжому переказу в кругах добре обізнаних із перебігом згаданого походу.

---

[1]) С. Томашівський подає зміст сього зазиву по запискам сучасника, львівського міщанина, Сам. Кушевича. Записки Н. Т. ім. Шевч. XXIII—XXIV. Miscellanea 4—5.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Хмельницький бачив, що супроти невдоволення народу із Зборівської умови мир із Польщею не довго простоїть; тому він оглядався за союзниками, та увійшов у переговори із господарем молдавським, Василем Лупулом, бажаючи оженити із його дочкою свого сина Тимоша. Колиж Лупул відтягався, боячися війни з Польщею, Хмельницький виправився на Молдавію, перейшов через Прут коло Сороки та спалив Ясси і Сучаву, дві столиці Молдавії. Лупул утік до Хотина, звідки просив о поміч великого гетьмана коронного Миколая Потоцького, що стояв табором коло Камянця Подільського. Се був той сам Потоцький, що стратив сина у битві під Жовтими Водами, а сам під Корсунем дістався до неволі, звідки висвободився, лишивши заложником другого сина. Потоцький дійсно не дав помочі Лупулови і сей мусів прийняти умови, подиктовані Хмельницьким.

Доволі одноцільною будовою визначується також дума про смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького гетьманом; однакож історичні події в сій думі дещо переплутані. Хмельницький умер 27. липня 1657 р.; умираючи радив він козакам, що були при ньому, щоб слухали Івана Виговського, котрому поручив також опіку над своїм малолітним сином Юрієм. Щойно по смерти гетьмана скликано раду в Чигирині 24. і 27. серпня, на якій козаки, шануючи волю покійного Богдана, вибрали гетьманом Юрія Хмельниченка, „аби була тая слава, що Хмельницький гетьманом“, а тимчасову управу над козацьким військом віддали Виговському, доки Юрій не підросте і не підучиться. Та небавом показалося, що Юрій зовсім не годився на гетьмана.

* * *

Уже від Зборівської умови починає в українському таборі щораз виразнійше проявлятися роздвоєннє: одна сторона домагалась рівноправности й розширення козацьких свобід на увесь нарід, — другаж, головно козацька старшина, бажала задержання станових ріжниць і привилеїв. Опісля під покровом московського уряду починає старшина загарбувати козацькі й мужицькі ґрунти і перетворюватися поволи в упривилеєну верству, в дворянство, що з часом затрачує й почуттє своєї народности. Проти сього нового шляхоцтва підіймається в народніх масах сильна реакція. Московське правительство від самої Переяславської умови старанно піддержує внутрішнє ворогуваннє й розлад серед української суспільности, перетягає на свою службу провідників козацтва, а з другого боку підбурює народні маси проти козацької старшини, підриває її значіннє, нищить козацьку організацію та обмежує автономічні права (самоуправу), застережені Переяславською умовою, щоби тим способом підготовити ґрунт свойому пануванню на Україні.

Коли в думах про Хмельниччину мужицькі інтереси висунено побіч, а не проти козацьких, і прості козаки ідуть лавою за своєю старшиною, то в думі про Ґанжу Андибера слідно вже роздвоєннє у нутрі козаччини і ворожнечу безземельного люду (пролєтаріяту) проти богачів. Козацька „голота“ дуже різко виступає проти „дуків-сріблянників“ за те, що гордують бідаками та загарбують козацькі й мужицькі землі:

„Ей, дуки, кажуть, ви дуки!
За вами всі луги і луки, —
Нігде нашому брату, козаку нетязі стати
І коня попасти“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Як представник бездомного козацтва виступає Ганжа Андибер, що гримає на дуків:

„Ік порогу посувайтесь,
Мені, козаку нетязі, на покуті місце попускайте!
Посувайтесь тісно,
Щоб було мені, козаку нетязі, де на покуті із лаптями сісти!“

Поволі інтереси козацької маси почали зливатися з мужицькими. Ворожнеча проти дуків-сріблянників зазначилася виразно уже на чорній раді в Ніжині 1663 р., коли Брюховецький став на чолі Запорожців, невдоволеного козацтва і черни, — що ведуть тепер одну лінію проти партії Сомка, який був представником козацької старшини. Проф. М. Грушевський догадується, що під особою Ганжі треба розуміти власне Брюховецького. Одначе сей користолюбний демагог, що так зручно умів підлещуватися черни, надто скоро погиб як зрадник народніх інтересів, тож хиба неможливо, щоби він став героєм народньої думи. Зображений в думі гетьман, що ненавидить знатних і богатих, побивається за бідним, простим народом, се — як справедливо зазначує Костомарів — не історична особа, а вимріяна, ідеальна постать, якої в дійсности ніколи не було (Собр. соч. XXI. 908). В усякім разі вона вказує, у якому напрямі ішли народні змагання й ідеали сього часу.

Дума про Ганжу Андибера виказує без сумніву близьке споріднення із широко звісною в Галичині піснею про „бідну голоту“, що побиває в корчмі „богача-дукача“ за йогож насмішки:

„Ой наступила та чорна хмара, став дощ накрапать,
Ой, там збіралась бідна голота до корчми гулять.
Пили горівку, пили наливку, ще й мед будем пить,
А хто з нас, братця, буде сміяться, того будем бить,
Ой іде богач, ой іде дукач, насміхається:
Ой за що, за що вража голота напивається?
Ой, беруть дуку за чуб, за руку, третій в шию бє,
Ой, не йди туди, превражий сину, де голота пє“.

(Лисенко: Збірник укр. пісень. IV. 18).

Дума про поєдинок козака Голоти з Татарином основана вправді на тому самому підкладі, що ліг в основу старинних дум про боротьбу з Турками й Татарами, однак цілим своїм стилем і насмішливим тоном, якого й сліду нема у старших думах, — вона належить до пізнійшої верстви. Подія описана в думі відбувається по одним варіянтам під Килією, по другим під Тягинею (Бендерами); очевидно, сю думу зложено в тім часі, коли вже запорозькі займища посунулися далеко на захід від Січі, що й повело за собою сухопутні набіги козаків у сторону Молдавії у другій половині XVI. ст. Козак Голота, — се тип Запорожця; виступає він у драній одежині, що було свого рода модою і шиком у Запорожців, які головну увагу звертали на добре узброєннє. А в тім відповідало се світоглядови Запорожців, що цінили у чоловіці лиш його особисту вартість, не звертаючи ніякої уваги на високий рід і зовнішний блеск. Стрій козака Голоти живо нагадує драну одежину, у якій зявляється в думі Ганжа Андибер.

Мабуть під впливом насмішливого відношення до життя, яким славилися Запорожці, зродилася дума про „Козацьке життє“, що по свідоцтву Куліша перейняв її кобзар Ригоренко від якогось

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Запорожця. Козак, що покинувши молоду жінку, вибирається в похід і покинута жінка, що занедбує господарство й шукає потіхи в чарці — сє, видко, типові постаті свого часу. Колиж козак, вернувши з походу і провчивши жінку побоями, засідає в корчмі й насміхається із свого господарства, то зпід тих насмішок проглядає жаль за змарнованим щастєм родинним, подібно як у народніх піснях:

„Журож моя, журо, тось мя ізжурила,
Мене молодого з розумоньку збила".

„Гей, ти корчмо, ти княгине,
В тобі наша праця гине".

Ся строфа майже дословно повторює слова козака з думи:

Гей, корчмо, корчмо, княгине!
Чом то в тобі козацького добра багацько гине?

Українські народні думи зросли й розцвіли разом із козаччиною, як найзамітнійший і найбільш характеристичний культурний витвір козацької доби; колиж серед козацтва почався внутрішній розлад, що проявився у шляхоцьких змаганнях козацької старшини, коли почала занепадати козацька організація, зупиняється дальший розвиток дум. Замітна річ, що ніякої події з XVIII. в. не оспівано уже в думах. Навіть по місцевостям думи звязані з козаччиною: в Галичині співає народ богато козацьких пісень, натомість не знаходимо тут ніяких слідів співання дум, бо й козацька організація сюди не засягла.

4. У якому відношенні стоять думи до літературних творів середньої доби?

В питаннях про початок українських народніх дум і про їх творців дослідники довгий час обмежувалися до самих лише здогадів, тому що бракувало конечних підготовних робіт: треба було попереду прослідити віршову й музичну форму дум та прояснити їх відношеннє до инших творів устної словесности й літератури середньої доби. Перший П. Житецький підійшов до розвязки сих трудних питань на підставі основної студії — „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ" К. 1893, що обіймає усі думи в цілости і ставить їх у звязок із віршовою літературою середньої доби. Одначе не вважаючи на тісне спорідненнє дум із народніми піснями й голосіннями, Житецький доходить до одностороннього висновку, що думи — се півкнижні твори, зложені під впливом шкільної освіти й літературних взірців, а складали їх головно старці-діди й каліки, які ютилися при церквах, шпиталях і брацьких домах для убогих (ст. 36, 136, 159, 164—6)[1]. Стараючись означити відношеннє дум до

[1]) Сей погляд Житецького приймає й проф. В. Перетц („Українські думи". Літер. Наук. Вістник 1907. IV. 22, 30). Ще дальше в сьому напрямі пішов І. Франко, висловлюючи здогад, що всі думи про Хмельниччину — се „фальсифікати о стілько, що зложені не сучасними людьми, але кобзарями або й не кобзарями XVIII. в., що мали перед собою літописи Величка або инших козацьких літописців" (Нарис історії українсько-руської літератури". Льв. 1910. 71). Одначе се висказ голословний, не підпертий ніякими аргументами.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

літератури середньої доби, Житецький робить похибки ще й тому, що 1) притягає до порівнання з думами пізнійші літературні твори, які по своїй формі, змістови й часови повстання не мають нічого спільного з думами і не можуть тут нічого пояснювати і що 2) не робить ріжниці межи старшими і пізнійшими думами та ставить їх на одному рівні, так якби вони творили якусь однородну й одноцільну матерію.

З того бачимо, що питання, поставлені Житецьким, вимагають нового розгляду [1]).

Поданий у попередніх частинах отсеї розвідки огляд народніх дум по їх змістови у звязку з історичним підкладом показує ясно, що думи витворювалися ґрупами на протязі XVI—XVII. в. і мимо довговікового устного передання, яке значно затерло ріжниці межи поодинокими ґрупами дум, вони й досі виказують зовсім виразно поділ на дві верстви. Старші думи про боротьбу з Турками й Татарами, невольницькі й навчаючі, зображують події й постаті, що протягом цілих століть зявлялися постійно та стали типовими (зразковими) й характеристичними для бурливої козацької доби, як ріжні форми турецької неволі, утеча, погоня, самітна смерть серед дикого поля, жорстокі паші турецькі, потурчені Українці й Українки, відважні ватажки, бідні невольники. Сі думи лиш загально обрисовують історичну добу і нікотрої з них не можна звязувати із якоюсь означеною подією або особою; вони — як се найчастійше буває також в народніх піснях — оспівують безіменних героїв, а історичні імена (Самійла Кішки, Скалозуба, Сірка, Зборовського) згадують зовсім припадково. Навпаки, думи про Хмельниччину відносяться до знаних з історії подій, які ніколи вже не повторилися, а подекуди характеризують досить вірно визначні історичні особи. Вони мають взагалі реалістичну закраску, лишають вражіннє безпосередньої близькости до подій.

Коли старші думи овіяні глибоким смутком і грозою „Дикого поля“, то в пізнійших проглядає бадьорий настрій побідника: се виявляється гумором і злобною насмішкою, що виключає або бодай значно обмежує елєґійно-ліричний елємент.

Та найважнійше те, що думи давнійшої верстви не виказують ніяких близших звязків із літературними творами середньої доби: своїм ліричним характером, поетичним висловом, а навть змістом, вони вяжуться з народніми піснями, з якими мають чимало спільних мотивів у засновку [2]).

---

[1]) Се й намічено у праці дра Ф. Колесси: „Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь“. Записки Н. Т. ім. Шевч. CXXX, CXXXI, CXXXIV.

[2]) Невольниця передає звістку до родичів (дума про Марусю Богуславку і пісня про дівку-бранку: Ант.-Др. И. п. I. 135); навертаннє невольника на іслям (дума про Самійла Кішку і пісні про Байду та про Івана Богуславця: Ант.-Др. И. п. I. 145, 241); прощаннє козака з сестрами (дума про виїзд козака з дому й анальоґічні пісні: Максимович, Сборн. 1849, 107. Чубинський „Труды“ V. 907, Головацький „Нар. пѣс.“ I. 24); порівнаннє смерти козака з весіллєм (дума про Коновченка і пісні про вбитого козака та його коня: Чубинський „Труды“ V. 942—5); прогнаннє матери удови невдячними синами (дума про удову й лірницька пісня на такуж тему: Етн. Зб. I.); горюваннє самітної жінки-сироти (дума про сестру і брата та анальоґічні пісні: Чубинський „Труды“ V. 445, 474, 480).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Навпаки, думи про Хмельниччину стоять дальше від пісень, зате своїм підкладом підходять подекуди до літописних творів та инших памятників української літератури з другої половини XVII. і початку XVIII. в. Однакова історична основа, подекуди насмішлива закраска та богато спільного у змісті й тоні споріднює думи про Хмельниччину з отсими сучасними віршами й піснями книжного походження: Зазив до Миколи Потоцького, гетьмана коронного, щоби вдався в переговори з козаками:

Глянь, обернися, | стань а задивися, | кот[о]рий маєш много,
Же ровний будеш | тому, в которого | не маєш нічого.

(Ант.-Др. И. п. II. 139.)

Вірша про Жовтоводську битву 1648 р., що починається отсими словами:

Висипався Хміль із міха,
І наробив Ляхам лиха,
Показав їм розуму,
Вивернув дідчу думу. *(Ант.-Др. И. п. II. 135.)*

Вірша про полоненнє Потоцького, у якій знаходимо ось які стихи про полки Хмельницького:

А скоро привернули, зараз огорнули, роскопали
[моцниї вали,
Одних постреляли, других порубали, третіх живцем
[в орду пооддавали.

(Ант.-Др. И. п. II. 137.)

Вірша про відданнє в татарську неволю польських гетьманів, що кінчиться ось якою строфою:

А ви в татарах в тяжких кайданах до смерти сидіте,
Як ми од вас, так ви од нас тепер потерпіте.

(Ант.-Др. И. п. II. 137—8.)

Вірша про відісланнє полоненої шляхти в Крим:

Котриї прийшли, Хмельницького аби піймали,
Сами у неволю у султанську впали.
Поїхали бучно до Криму ридвани,
З совітниками обоє польскиї гетмани.

(Ант.-Др. И. п. II. 138.)

Вірша про побіду дніпровського війська (1648—9):

Честь Богу хвала! на віки слава війську дніпровому,
Що із Божої ласки загнали Ляшки к порту висляному.

(Ант.-Др. И. п. II. 140.)

Пісня про битву під Берестечком (1651):

Ой ріко Стиру, що Хміль за віру, скажи ти всему міру,
Гди в Дніпр впадаєш, оповідаєш радость з войни чи з міру.

(В. Н. Перетц: Историко-литератур. изслѣдованія и матеріалы I. Пб. 1900. 94—7.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Та не треба забувати, що коли в думах не лиш козацтво, але також народні маси знайшли вислів для своїх почувань, то в згаданих книжних творах відбилися головно погляди освічених кругів української суспільности.

Козак, мужик, Лях, Жид, виведені як дієві особи дум, у подібнім освітленню виступають також у вертепній драмі. Козак Голота і Ганжа Андибер — се неначе прототипи (первовзори) Запорожця з вертепної драми; промовляють вони таким самим тоном, як вертепний Запорожець у своїому монольоґу, який також своєю свобідною віршовою формою нагадує українські народні думи.

Схожість, яка лучить думи про Хмельниччину з пізнійшими памятниками української літератури початку XVIII. в., як особливо козацькі літописи, можна пояснити тим способом, що як літописці, так і творці дум черпали із спільного жерела, — давньої традиції, що удержувалася в козацьких кругах ще з часів Хмельницького та перейшла опісля в письменство і в устну словесність. Так н. пр. переказ про затаювані перед козаками королівські листи, які підступом добуває Хмельницький від Барабаша, склався коли не за часів Хмельницького, то небавом після його смерти (Др. Ів. Франко: Студії, ст. 277–337), як се можна прослідити по письменним жерелам з другої половини XVII. в. Самовидець, Грабянка і Величко переповідають сю пригоду в ріжних варіянтах — та основана на сьомуж переказі дума про Хмельницького й Барабаша могла скластися зовсім незалежно від літописного оповідання і навіть богато давнійше.

Давньою письменною й устною традицією можна пояснити також спільність із думами деяких мотивів у історичній драмі Теофана Трофимовича „Милость Божія“, основаній на подіях з 1648 р.; ся спільність замітна у вичислюванню здирств і надужить шляхти супроти української людности та в протижидівських закликах, в зазивах до прогнання шляхти й Жидів за Вислу і висловах радости по причині побід.

Ось які знаменні слова вкладає автор в уста Хмельницького:

Докозаковалися і ми под Ляхами;
Чого нам не ділають Ляхи із Жидами!
Честь і славу в нивочто нашу обращают,
Козацкоє потребить імя помишляют.

Не отобрали єще Ляхи нам остатка:
Жив Бог і не умерла Козацкая Матка!

(Ант.-Др. И. п. II. 141–2.)

Коль тяжко угнітили
Бідную Україну тими очковими,
Поємщизнами тими, також роговими.
Повимишляли к тому уже і ставщизни,
А при іних поборах і сухомельщизни.
Власноє наше добро в очах перед нами
Арендують і в своєм невольни ми сами.
І уже по времени ані дітей родних,
Ні жен власних наших нам не будет свободних.

Козака і за Жида не важат: милійший
Ім Жид, нежели Русин, і весьма честнійший;
С Жидом они їдят, пют, банкети справляют,
А козака бідного за нізащо мают.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

І что горше: которим поклон отдавали
Турки і Татаре, а многі не востали
Нікогдаже, єгда раз поклонили виї (шиї),
Нині, срамно і сказать, нині сами сії
Жидам кланяются, і шапку в руках носят
Перед ними і їх як панов яких просят".

(Ант.-Др. И. п. II. 145—6.)

Як могли козацькі літописці покористуватися давнійшими віршами про Хмельниччину, а навіть вплітати їх у своє оповіданнє, так само могли вони й инші українські письменники XVIII. в. підлягати впливови української народньої поезії і з окрема народніх історичних дум; сеж було зовсім природне в тім часі, коли переписувано так богато співанників із народніми піснями, коли й письменні люди складали пісні по взірцям, а часами й під мельодії народніх пісень. Отже літописи, вірші й драми перших десятків XVIII. в. можуть хиба лиш посередно вказувати на жерела дум пізнійшої верстви. А в тім, якби ми ні пояснювали сю спільність історичного підкладу й мотивів — се є факт незаперечений, що вона споріднює лише новійшу верству дум із літературними творами, — отже й не дає ніяких вказівок на походженнє старшої верстви дум і самої форми кобзарських рецитацій. В усякому разі повстання дум про Хмельниччину не можемо надто далеко відсувати від історичних подій, яких вони доторкають, бо історична пісня чи дума лиш тоді могла прийнятися і поширитися в народі, коли оспівувана подія живо ще удержувалася в народній традиції, коли жили ще люди, що її памятали. Яким способом в 50—60 літ після смерти Хмельницького могли б зложитися пісні чи думи про Хмельниччину, перейти в народ та ще зацікавити широкі круги, — се булаб загадка не до розяснення.

За слідами книжного впливу на думи шукано також у їх мові (Житецький, Мысли 136), закрашеній подекуди церковщиною й архаїзмами (признаками старини), як показують отсі прояви: замість повноголосу в ґрупах **оро, ола** — давне **ра, ла** (поздравляти, златоглави, гради, глас); задержаннє неперезвученого **о** в замкнених складах (грiхов, помог, грозна, полуночная); ґрупа **жд** місто ж, дж (прихождає, міждо); іменникові окінчення **ie** (прозваніє, пересердіє, стираніє); инші церковно-словянські або староруські форми й слова (когда, тогда, аще, персть, воздихає, рече). Однакож тії признаки книжности могли зявитися в мові дум також посередньою дорогою, через релігійні пісні переважно літературного походження, що входять у круг кобзарських співів: у мові тих пісень без порівнання більше церковщини, чим у думах.

Мову дум знаменують ще й инші особливости, як н. пр. присудок, зложений з дієслів „стати", „могти", „мати", „бути" і дієіменників:

Колиб я мог добре знати,
Що їх порубано альбо постреляно,
Мог би я в чистому полі тіла шукати,
Звіру-птиці на поталу не дати.

(Утеча братів з Азова, Куліш, Зап. о Ю. Р. I. 37.)

То ще як стала темна ніч наступати,
Стали козаки до города Козлова назад прибувати,
Стали на Турків на сонних набігати,
Стали їх рубати,

National Parliamentary Library of Ukraine. www.nplu.org

Город Козлів огнем мечем воювати,
Стали турецькиї льохи розбивати,
Сребро-злато, дорогую одежду забирати.

(Іван Богуславець. Житецький, Мысли 223.)

Тут належить також плєонастичне уживанє спомагаючого дієслова „бути“ у сполуці із способом прямим:

Ой, не єсть се мене Чорне море потопляє,
Єсть се мене отцівська-материна молитва карає.

(Олексій Поповичъ. Матеріяли до укр. етн. XII. 185.)

Знаменні для мови дум є також стало повторювані звороти й описові вислови:

...Словами промовляє,
Сьозами обливає.
Ой, то добре ми, брате, учинімо,
Хоч свого найменчого брата попросімо,
Нехай же наш менчий брат
А ще добре дбає,
Хоч на колінка уставає...

(Самарські брати. Матер. до укр. етн. XIII. 169.)

В думах подибаються подекуди незвичайні, поза тим не уживані, умисне для риму утворені форми слів, як „уставає“, „дає“ замість „устає“, „дає“:

То брат середульший милосердє має,
Із свого жупана червону та жовту китайку видирає,
По шляху стеле-покладає,
Меншому брату признаки дає.

(Побіг братів з Азова Куліш: Зап. о Ю. Р. I. 36.)

Та в усіх тих особливих формах і зворотах нема нічого такого, що вказувалоб з окрема на книжний вплив. Поза вичисленими признаками мова дум відріжняється від мови пісень головно особливими прикметами складні, повнотою вислову і широкою, очерковою будовою речень. Стиль (спосіб вислову) пісень звязкий, ядерний, не терпить зайвого слова, для вирівнання розміру уживає радше частиць без значіння (**ой, а, та, тай, то, бай, ще**), або повторює якесь слово, а не накопичує висловів подібного значіння, що ослаблювалиб ядерність і силу пісенної мови. Навпаки, стиль дум епічний (описовий), широкий, його знаменують докладні описи, точне означуваннє обставин, місця й часу події, нагромаджуваннє й відтінюваннє поясняючих придатків, широко розвинені, стягнені, рівнорядно й підрядно зложені речення та очерки. Такий стиль вибуяв у думах при їх свобідній формі речітатіва та не міг розвинутися у піснях, звязаних тісною, по більшій части двостиховою строфою. Однакож при усім тім стиль дум ясний і прозорий, без тіни якоїсь штучности, не виявляє слідів книжного складу. Споріднєннє дум із українськими похоронними голосіннями (про що буде мова пізнійше) показує, що сей епічний стиль глибоко засвоєний українській народній поезії; подекуди він зближує думи до московських билін і сербських юнацьких пісень. Усе те приводить нас до погляду, що на основі мови дум не можна оперти доказу про їх книжне походженнє.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Правда, мова дум не є звичайною, буденною мовою; однакож те саме можна сказати й про мову українських народніх пісень, особливо тих, що належать до давнійшої верстви: се вироблена довгими віками образова мова із великим засобом особливих зворотів, фігур і тропів і невичерпаним богацтвом поетичного вислову, що доволі далеко відбігає від прозаїчної мови щоденного вжитку. Не лише в думах, але і в народніх піснях поважного змісту помічаємо подекуди намаганнє — промовляти небуденним, висшим стилем[1]); тим і пояснюється вплітанне книжних та старинних форм і слів, одначе се ще не є доказом книжного походження сих дум і пісень. До тогож думи переховувані у замкненому крузі кобзарської братії у більшій мірі зберегли чистоту давньої традиції, а з нею й архаїчні признаки у вислові й стилю, ніж доступні всім пісні, що наслідком свойого широкого розповсюдження в народніх масах затратили чимало слідів старовини.

Приймаючи, що разом із думами старшої верстви розвинулася й форма кобзарської рецитації ще в протягу XVI. в., ніяк не можемо ставити її в залежність від віршової літератури середньої доби, яка починає прозябати щойно з кінцем сього століття.

Тяжкі похвальні вірші в описах гербів з кінця XVI. в., зложені мішаною мовою, нерівномірними й дуже нескладними стихами, чейже не були взірцями дум, так само як і пізнійші складання в роді „Перла многоцінного“ Кирила Транквіліона Ставровецького (1646), зближені до римованої прози. Нічого спільного по свойому складу не мають з думами й складочислові силябічні вірші, які починають зявлятися в українській літературі уже в двох останніх десятиліттях XVI. в. та виказують зовсім инший взірець віршування із складочисленнєм, цезурами (пересічками), правильним римом, а то й строфами.

Усе те промовляє проти поглядів Житецького й Перетца[2]) та веде нас до висновку, що своєрідна форма дум витворилася незалежно від літературних впливів середньої доби.

5. Віршова й музична форма дум.

Свобідним складом стихів і речітативною мельодією думи вже на перший погляд дуже різко відріжняються від народніх пісень. Пісенна мельодія є тою формою, у яку відливаються усі строфи тексту від першої до останньої, неначе розтоплений металь живого слова, даючи завсіди однаковий взірець ритмічний. Оттим то стихи пісні, переведені через однакову мельодію, вирівнуються що до числа складів, розміру, сталого розміщення цезур і симетричного рівномірного укладу частий. Сі признаки виступають уже в найдавнійших записах українських народніх пісень з тих часів, коли по всякій правдоподібности складалися й думи. Так н. пр. пісня угро-руського походження про Штефана воєводу по запису чеського ученого Благослава з перед 1571 р.

---

[1]) Подібні прояви зауважено також в народній поезії инших европейських народів. А. Веселовскій: Три главы изъ исторической поэтики. Пб. 1899, 184.

[2]) „Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы“ т. I., часть 1, 80—1.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

(І. Франко, Студії, ст. 3, 14), хоч розмір її попсований, всеж таки виявляє досить виразно складочисловий взірець 6 + 6:

Дунаю, Дунаю, || чему смутен течеш?
На версі Дунаю || три роти ту стою і т. д.

У старинному записі пісні про Берестецьку битву з 1651 р., що починається словами:

„Ой, ріко Стиру, | що Хміль за віру, || скажи ти всему міру“,

зазначено виразно, що вона підходить під мельодію звісної й досі української народньої пісні:

Понеділковав | сім понеділків, || восьмую недільочку,
Принеси, Боже, | кого мені гоже, || на мою постілочку.
(Чубинський, Труды. V. 21, ч. 55.)

Про старинність розм ру 5 + 5 + 7, яким зложена висше наведена пісня, говорить і се, що він зявляється часто у сучасних віршах про Хмельниччину [1]). Таким же триколінним стихом зложені у значній части приколискові й весільні пісні, що виказують ось яку ритмічну схему:

Зна-ти га-лонь-ку по-полі-тінь-ку, що ни-зень-ко лі-та—є,
Зна-ти мо-ло-ду, що си-рі-тонь-ка, що ма-тін-ки не—ма—є.
(Етн. Збірн. XI. ст. 172, ч. 20. Порівн. ibid. 175, ч. 29, 30; 185, ч. 57, 58, 59; 194, ч. 88. Kolberg „Pokucie“ I. ч. 115).

Як бачимо, пісенна мельодія укладається у такти, т. є. рівномірні групи нотових вартостий, визначені наголосами; перші два такти повторюють однаковий мотив (взірець) ритмічний, — третй такт вміщає окремий мотив, що разом із продовженнєм ферматою творить ритмічну рівновагу супроти двох перших тактів. Кождому мотивови відповідає силябічна група в тексті. Границі межи ритмічними мотивами мельодії, визначені тактовими крисочками, сходяться із цезурами (пересічками) в тексті. Із кождою нотовою вартістю вяжеться один склад тексту, так що стихи пісні, підходячи під однакову схему ритмічну, одержують сталий розмір: однакове число складів, постійні цезури, що приводять поділ на групи силябічні, симетричний уклад пісенних колін, а подекуди навіть стале розміщеннє ритмічних наголосів, які не завсіди сходяться з граматичними. Хотячи зрозуміти віршову будову пісні, мусимо виходити від мельодії, яка накидає текстови свою ритмічну форму.

Зовсім інакше відношеннє в мельодичному речітативі, яким є дума: тут словесний елємент грає передову ролю, а мельодія натинається до вимогів тексту. Стихи думи не підходять під якусь означену міру ритмічну: довші й коротші стихи лучаться свобідно у більші й менші групи, періоди або тиради; кождий період, подібно як строфа в пісні, замикає заокруглений образ, закінчену думку, — одначе кождий має иншу форму, не так, як пісенні строфи.

Ось два періоди з думи про Утечу братів з Азова, списаної при допомозі фонографа (Матеріяли до укр. етн. XIV. 159—60:

---

[1]) Ант.-Др. И. п. П. ст. 137, ч. 2, 3; ст. 139, ч. 5; ст. 140, ч. 6.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

	Число складів:
17. Ой, то менчий брат, піший піхотинець,	11
За кінними братами вганяє,	10
Гей, на сироє корінє,	8
На біле камінє	6
Та ноги побиває,	7
Кров сліди заливає,	7
Пісок рани засипає,	8
А все братів кінних доганяє.	10
18. Гей, міждо кінних братів й убігає,	11
За стремена хватає,	7
До братів рече, слова промовляє.	11

Періоди кобзарської рецитації, як бачимо, не повторюють однакового ритмічного взірця, а виявляють зовсім свобідну, ріжновидну будову, якою дума основно ріжниться від строфової пісні. Одним словом: форма пісні постійна, форма думи змінлива. Оттим то навіть одному кобзареви тяжко булоб повторити зовсім буквально довгу думу, зложену нераз із 200 і більше стихів. Коли Оп. Сластьон, записуючи думи від кобзаря М. Кравченка, запитав, чому то він, повторюючи одні й ті самі думи, за кождим разом вносить нові слова, звороти, а навіть цілі вірші, кобзар відповів навчаючим тоном: „Е, то вже всякий так, сеж не пісня! Як підійде, знаєте: иноді коротко, а иноді й довше буде... То вже всякий так: те забуде, друге вигада, або й від иншого згадає щонебудь. То вже у пісні друге діло, а тож таки“ („Кобзарь М. Кравченко и его думы“. К. Ст. 1902, V.). З того бачимо, що кобзар до певної міри імпровізує (вигадує) текст думи, надаючи йому аж у хвилі співання остаточне викінченнє.

В думах стихи лучаться на основі т. зв. паралєлізму (равнобіжности); є то тісний внутрішний звязок межи двома стихами або групами стихів, який проявляється на зверх тим способом, що слова у рівнобіжних рядках розміщені в однаковому порядку відповідно до свойого сінтактичного значіння (по звязку складні):

Чи ти мені, брате, віри не діймаєш,
Чи ти мене, брате, на сміх підіймаєш?
Чи не одна нас шабля порубала,
Чи не одна нас куля постріляла?

(Самарські брати. Матер. до укр. етн. XIII. 169.)

Отсеж і є так зв. риторичний рим, що під впливом одушевленого настрою зявляється не лише в поезії, але також у прозі, н. пр. у бесідників.

Архаїчною признакою поетичного стилю дум є уміщуваннє дієсловного присудка при кінці речення, подібно як у старинній українській прозі [1]). Наслідком рівнобіжного укладу слів у паралєльних рядках є знаменне для дум богацтво дієсловних римів; недієсловні рими, утворені з инших форм, приходять в думах доволі рідко. Та побіч римованих стихів стрічаються й групи стихів без риму, то знов рим зявляється часами й серед стиха. Взагалі неправильне уживаннє риму споріднює думи із старинними колядками, в яких рим також не зовсім вдомашнився.

---

[1]) М. Возняк: Укр.-рус. Архів. IX. 176.
П. Житецький: „Мысли“. 36—7.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

В широкому, епічному оповіданні думи, що не вяжеться тісними рамцями строфи, рівнобіжні рядки розвивають звичайно різні відтінки одної і тої самої думки, н. пр.:

Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями.
(Сам. Кішка. Ант.-Др. I. 219.)

А все в неволі,
А все в турецькій,
Усе в бусурменській,
Ой то все пробувають,
А землю турецьку,
Віру бусурменську
Кленуть-проклинають.
(Плач невольників. Мат. до укр. етн. XIII. 165.)

Чи у тебе нічого іспити або ізїсти,
Чи у тебе ні в чому хорошенько ходити?
Чи тебе мирськая старшина не почитає,
Чи тебе козацькая громада зневажає?
(Коновченко, Житецький, Мысли. 214.)

Та часто виступає в думах паралєлізм також у формі порівнання, причім подібність приймає вид перечення:

То не сива зазуля кувала,
Не дробна птиця щебетала,
А не в борі сосна шуміла, —
Як та бідна вдова
А в своєму домові гомоніла. *(Мат. до укр. етн. XIII. 170.)*

Паралєлізм стоїть на границі межи невязаною прозовою і віршованою мовою та дуже часто веде до приблизного вирівнання стихів, що всеж таки не розтягається поза рамці одного періода.

Речітативна мельодія думи має зовсім инший характер, як пісенна мельодія; своєю ритмічною стороною вона нагадує рецитацію церковної відправи, читаннє євангелії чи „Вірую“: се співана деклямація, у якій кождому стихови відповідає одноцільна фраза музична (зразок мельодії). Кобзар виголошує слова і вірші думи майже з такою самою швидкостю, як се буває у деклямації; оттим то мельодії дум у противенстві до пісенних мельодій визначуються дуже дробленим ритмом, що пливе у бистрому темпі, переважно вісімками, вісімковими тріолями й шіснадцятками, причім кожда нотка відповідає одному складови підходячого тексту. Мельодичний елємент приходить до значіння головно в окінченнях періодів, які кобзар зазначує кучерявою фразою (зворотом) з протяжними нотами. Речітативна мельодія думи не застигла у сталі обриси, не укладається в такти, не повторює ритмічних мотивів, не накидає стихам одноманітної схеми (взірця), а слідкує за текстом, достосовується до свобідної форми стихів, до їх довжини і групованнія.

Кожда фраза рецитацийної мельодії розтяжна: вона може підходити під довші й коротші стихи. В рецитаціях найстарших і найвизначнійших кобзарів, н. пр. Гната Гончаренка з Харківщини, Михайла і Платона Кравченків з Полтавщини, мельодія визначує дуже виразно граматичні наголоси, що ідуть по собі у приблизно однакових відступах, перегороджувані одним, двома, трема ненаголошеними складами. Пересічно вірші дум відповідно до своєї довжини вказують 2—4 такі наголоси. Отсим чергуваннєм наголосів проявляється ритм кобзарської рецитації, що відріжняє її від прозової мови.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Нотки, що відповідають ненаголошеним складам межи двома черговими наголосами, кобзар продовжує або вкорочує так, щоб вони виповнили вартість одної чвертки; звичайно іде 70—80 таких чвертток на мінуту, як се можна докладно вимірити годинниковим приладом т. зв. метрономом.

Однакож мимо виразного чергування наголосів у текстах ніде не помічаємо правильного визначування тонічних стіп ані їх розміщення по якомусь означеному плянови. В речітативній мельодії думи можна відріжнити кілька характеристичних фраз, які співець зіставляє й лучить у ріжних комбінаціях, відповідно до того, як лучаться вірші підходячого тексту у групи й періоди. Будова періодів дуже ріжновидна й змінлива, так що затямити буквально мельодію довгої думи з такою непостійною рухливою формою булоб зовсім неможливо. Тут відкривається широке поле для імпровізації (поетичного творення). Фонографічні записи показують, що кобзар ніколи не повторить думи у незміненій формі: за кождим разом подає він нову відміну мельодії, а по части новий варіянт тексту, хоч слова при повторенню думи одним кобзарем підлягають меншим змінам як мельодія. Оттим то варіянти думи в передачі ріжних кобзарів богато дальше відбігають від себе, ніж варіянти пісень. Співець переймає від свойого вчителя лиш основні мотиви мельодії й загальний стиль рецитації, т. є. умілість добирати й лучити свобідно фрази мельодії в групи й періоди. Відтак підлягаючи постороннім впливам, творить він на тій основі щось нове: свій окремий варіянт, яких є стілько, скілько й співців дум. Під сей один варіянт виконує кобзар усі думи свойого репертуару без огляду на ріжнородність їх змісту.

Варіянти записані у Миргородському окрузі дуже подібні до себе, неначеб вийшли з одної школи; всі вони дуже різко відріжняються від варіянтів схоплених із співу молодших кобзарів з Харківщини, що творять окрему ґрупу. Своєрідний взірець виявляє рецитація найстаршого кобзаря з Харківщини, Гната Гончаренка, що своїм характером близько підходить до рецитації О. Вересая по Лисенковому запису [1]). До иншого типу (взірця) по своїй мельодії належать думи, співані в Чернигівщині, як се засвідчує д. Опанас Сластьон [2]). З того бачимо, що поодинокі ґрупи й типи кобзарської рецитації тісно вяжуться із ріжними околицями й округами Задніпрянщини. Се можна пояснити давньою організацією кобзарів і лірників, що коріниться в середній добі, коли народні співці на взір ремісничих цехів лучилися у співацькі братства, звязані з територіяльними округами (полосами краю), де вони творили свої гнізда й школи. Отсе ґруповання варіянтів по місцевостям вказує також на старинність дум.

Замітна річ, що мельодії дум у всіх знаних досі варіянтах обертаються на т. зв. церковній дорийській скалі (d e f g a h c d') з тою зміною, що четвертий ступінь сеї скалі найчастійше буває підвисшений о пів тону (gis): се підвисшеннє, характеристичне не лиш для українських, але також для південно-словянських і новогрецьких народніх мельодій, вказує виразно на східні впливи.

Мельодія кобзарської рецитації обертається раз на горішній кварті з тонікою a, то знов повертає на долішну квінту з тонікою d.

---

[1]) Ф. Колесса: Варіянти мельодій українських народніх дум, їх характеристика й ґрупованнє. Зап. Н. Т. ім. Ш. CXVI. 146—8.

[2]) „Кобзарь Мих. Кравченко“ К. 1902, 12. (відбитка з К. Ст.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Взагалі — положеннє тоніки не визначене виразно, почуттє тональности неясне; особливо ярко виступає се в закінченнях періодів на другому або на пятому ступні скалі (н. пр. в рецитаціях Ост. Вересая і Гн. Гончаренка), що лишають вражіннє запитання без розвязки. Усі ті признаки, знаменні для середньовічніх мельодій, дають нам цінні вказівки на час повстання дум.

Від давен давна українські кобзарі рецитують думи в супроводі гри на струновому інструменті, кобзі, яку зовуть також бандурою, хоч іще в 80-тих рр. XVIII. в. кобза й бандура були два окремі інструменти. Кобза по дослідам Фамінцина була вже звісна Половцям, відтак кримським Татарам і мабуть від них перейняли її козаки [1]); в XVI. в. був се загально уживаний інструмент на Україні, як про се згадують сучасні польські письменники [2]). Та з кінцем XVI. в. занесли до Польщі італійські музиканти новий 14-струнний інструмент, подібний до лютні; се була т. зв. пандора, що під теперішньою назвою бандури розширилася по Україні, витиснула з уживання давню кобзу і перейняла її назву. Вже на українському грунті обогатилася бандура короткими струнами на „дейці“ (верхній резонансовій дощині) т. зв. „приструнками“, з якими зображено її у Рігельмана. Стрій кобзи у ріжних кобзарів буває дуже неоднаковий, як на се вказують значні ріжниці у числі струн і приструнків (у Вересая 6 довгих струн і 6 приструнків; у Мих. Кравченка 5 стр. і 18 пр.; у Гн. Гончаренка 5 стр. і 15 пр.). Також бандурний супровід вказує на ріжні школи кобзарські; декотрі кобзарі, н. пр. Мих. Кравченко, уживають при супроводі усього двох-трьох акордів, які розміщують на сильнійших наголосах рецитації або повторюють кілька разів по черзі у коротких переграх межи періодами. Инші, як н. пр. Гнат Гончаренко, мистецькою грою на кобзі дають самостійний супровід і гармонічний підклад рецитації та перетикають її золотим мереживом тонких фіоритур (прикрас) і пасажів (переходів). Взагалі кобзарі із Харківщини визначуються мистецькою грою на кобзі, якою славився також Ост. Вересай. Розглянувши кільканадцять варіянтів кобзарської рецитації з Полтавщини і Харківщини, схоплених по фонографу, та прослідивши їх мельодичну й ритмічну будову [3]), можемо за Лисенком [4]) назвати думу „представницею

---

[1]) Не лиш історія кобзи, але й мельодії дум вказують виразно на впливи східніх народів; оттим то менше правдоподібности має за собою здогад М. Сумцова, що перші вчителі українських військових музиків і співців були з Сербів і що від південних Словян Українці перейняли бандуру („Українські співці й байкарі“, Харків 1910, 7). Та поки що се нерішене питанне, чи українська бандура не стоїть у звязи із південно-словянською „пандурою“, яка по думці Фамінцина могла там зайти за посередництвом Византії із арабсько-перського Сходу; Житецький замічає, що тою самою дорогою бандура могла появитися на Україні ще перед XVI. в. („Мысли“ 169).

[2]) Н. пр. Папроцкий: „Herby rycerstwa polskiego 1584: козаки... показували дивовижні штуки, стріляли, співали й грали на кобзах“. Сумцов: Укр. співці й байкарі 11.

[3]) Матеріяли до укр. етн. XIII—XIV.
Записки Наук. Тов. ім. Шевч. CXVI.

[4]) Характеристика музыкальныхъ особенностей малорусс. думъ и пѣсенъ исполняемыхъ кобзаремъ Вересаемъ (Записки Юго-Зап. Отд. И. Р. Г. Общ. I. 1874, 349).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

стародавньої народньої музики", що веде нас у середні віки.

* * *

Тут годиться звернути особливу увагу на те, що форма буває в народній поезії богато старшим і консервативнійшим елєментом, як зміст. Влучно замічає проф. В. Яґіч: „зміст то як листє, що в осени опадає, а на весну нове, але таке саме виростає" (Rad jugoslov. akad. XXXVII. 1876). Се зовсім звичайне явище в устній словесности, що новий зміст відливається в давні форми, що нові пісні народні складаються під давні мельодії й розміри стиха. Те саме можна сказати й про думи. Свобідна форма кобзарської рецитації має свою давню історію: її стрічаємо уже в дотатарській добі і то не лише в устній словесности, але також в літературі, як показує „Слово о полку Ігоревім" і похоронні голосіння, вплив яких відбився подекуди на „Слові" й инших памятниках староруської літератури [1]).

До недавна похоронні голосіння були дуже мало розслідженою областю української устної словесности. Щойно поважна збірка, зредаґована Іл. Свєнціцьким з описом похоронних звичаїв і обрядів, упорядкованих В. Гнатюком (Етноґр. Збірн. XXXI—II. 1912), дає спромогу розглянутися в богацтві й мотивах голосінь, пізнати докладнійше їх поетичний стиль і форму. В українських голосіннях маємо останки прадавньої богатої колись рітуальної (обрядової) поезії, що у звязку з похоронними обрядами й віруваннями в позагробове життє розвинулася ще в дохристіянській добі. Голосіння переховалися переважно у віршовій формі; їх нерівномірні стихи без сталих цезур вяжуться по найбільшій части на основі паралєлізму у більші й менші ґрупи, з яких кожда замикає закінчену думку або образ. Рівнобіжний уклад слів у паралєльних рядках приводить за собою деяке вирівнаннє стихів у рамцях поодиноких періодів та богацтво дієсловних римів. Будова стихів і періодів ріжновидна й зовсім свобідна не виказує ніде сталого взірця ритмічного. Оттим то й мельодія голосіння не має постійної форми: се достосований до тексту речітатів, що не укладається в такти ані не повторює ритмічних мотивів. Взагалі, голосіння виявляють лише низший ступінь тогосамого рецитацийного стилю, який так буйно розвинувся в думах. В порівнанні із думами мельодії голосінь примітивні (первісні) й богато убожші: один розтяжний мотив, під який підходять довші й коротші стихи, обертається на перших чотирьох-пятьох тонах мольової скалі й опадає продовженою нотою завсіди на тоніці. Нема також правильного закінчування періодів характеристичними фразами, яке подибаємо в думах. Притім голосіння не мають таких викінчених, до певної міри постійних текстів, як думи; се по формі й змістови імпровізації, що користуються із давна виробленою традицийною формою і великим засобом поетичного вислову, зворотів, порівнань, апостроф, ліричних і епічних мотивів та цілих образів, які залежно від таланту голосільниці сплітаються у більше або менше вдатну цілість. Наслідком несталої речітативної форми голосіння так як і думи ніколи не можна перейняти дослівно: треба опанувати стиль голосінь, а се приходить

[1]) Др. Іляр. Свєнціцький: „Похоронне голосіннє і церковно-реліґійна поезія. Студія над розвитком мотивів народньої словесности". Зап. Н. Т. ім. Ш. 1910. XCIII—IV.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

богато тяжше, як виучуваннє звичайних пісень із сталою строфовою формою. Оттим то голосіння були плекані колись найманими професіональними плачками. В декотрих околицях, н. пр. між Гуцулами, ще й досі водиться звичай наймати голосільниці.

Думи також по своїм мотивам і ліричному характерови мають богато спільного із голосіннями: воних так поетично оспівують вічну розлуку із дорогими серцю особами, так часто описують смерть козака й козацькі похорони, оплакують і звеличують безіменних героїв. До тогож високий підєм почування, піднесений, урочистий, патетичний тон, — усе те риси, що дуже близько споріднюють думи з голосіннями, як показує отсе зіставленнє:

Дума: Стало три сестриці рідненькі його випровожати.
Меньша сестра виходила,
Брата жалібненько питала:
Брате мій милий,
Як голубоньку сивий!
Колиж ти будеш до нас в гості прибувати?
Відкіля тебе, брате, виглядати?
Чи із чистого поля,
Чи од Чорного моря,
Чи із славного люду Запорожа?

(Прощанне козака, Житецький, Мысли. 193.)

Голосіннє: Моя дочко, моя зузуле!
Яку ти мені звістку подаватимеш?
Чи тебе виглядати з поля,
чи тебе з моря?
Чи з високої могили,
чи з далекої україни? *(Этн. Зб. XXXI—II. ч. 30.)*

Дума: Сестро моя рідненька,
Голубонько сивенька!
Ой, рад би я до тебе прибувати,
Та не знаю, сестро, де тебе шукати уже мати:
За темними лісами,
За дальними степами,
За бистрими ріками,
За високими городами.
Добре, братіку, вчини,
Через темний ліс ясним соколом перелини,
Через дальниї степи перепілочком перебіжи,
Через бистрі ріки білим лебедоньком переплини,
Через великі городи сивим голубоньком перелети,
У дворі впади,
Крильця опусти,
Жалібненько загуди.
Добре слово зговори,
Мов моє серце сирітськеє тугу розважає.

(Сестра і брат. Чубинський, Труды V. 469.)

Голосіннє: Да скажиж ти мині,
коли ти ко мні у гості прибудеш?
Коли мині для тебе столи застілати?
Да ти не прибула к Рожеству за великими снігами,
да не прибудеш ік Великодню за великими дощами.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

да ти не прибудеш к святой недільці за начальними ділами,
да ти не прибудеш к Николі да й ніколи!...
Да коли ти до мене в гості прибудеш?
да чи ти ітимеш, чи летітимеш, чи плистимеш?
Утенькой плистимеш, — буду ряску розгинати;
зазулей будеш летіти, — сади буду розхиляти;
дорогою ітимеш, — буду дороженьку промітати,
буду ворітечки одчиняти...
як би яж знала, де мині тебе взяти!...

(Етн. Зб. XXXI—II. ч. 180.)

Порівнаннє смерти з весіллєм, могили із новою хатою, зятем чи невісткою [1]), умерлого із загніваним, що не дає себе переблагати [2]), похоронів із вибираннєм у далеку незнану дорогу, плач самітної жінки-сироти, птахи-післанці між розлученими, — усе те улюблені мотиви української народньої поезії, подибувані однаково в думах, як і в голосінних. При близшому розгляді показується, що голосіння визначуються великим богацтвом поетичних красок, високо розвиненим стилем і образовою мовою: знаходимо між ними правдиві перлини народньої поезії. Зваживши, що голосіння були розширені на всьому просторі українських земель, як показують і теперішні записи, можемо їх уважати тою основою, із якої вийшла висша форма рецитованої поезії, — козацька дума, розвинена й виплекана професіональними співцями, кобзарями-бандуристами.

Зближеннєм із похоронними голосіннями найкрасше можна пояснити не лиш форму дум, але також форму „Слова о полку Ігоревім“, у якому нерівномірні стихи так само як у голосіннях і думах вяжуться у групи на основі паралєлізму:

...Уже намъ своихъ милыхъ ладъ
ни мыслию съмыслити,
ни думою съдумати,
ни очима съглядати,
а злата и сребра ни мало того потрепати!

...Съ зарания до вечера,
съ вечера до свѣта
летятъ стрѣлы каленыя,
гримлютъ сабли о шеломы,
трещатъ копия харалужныя
въ полѣ незнаємѣ
среди земли половецкыи.

(По виданню д-ра Ом. Огоновського.)

Плач Святослава й плач Ярославни мають також по своєму змістови богато спільного із голосіннями.

Сеж зовсім природне, що разом із засобом поетичного вислову, епітетів, порівнань, образів, ба навіть давних вірувань, міг автор „Слова“ і форму свойого твору перейняти із народньої поезії. Тим пояснюється й подобність межи „Словом“ і думами у віршовій будові,

---

[1]) Дума про Коновченка і голосіння. Етн. Зб. XXXI—II, чч. 46, 47, 52, 55, 88, 112.

[2]) Голосіннє Санджаківної в думі про Сам. Кішку і похоронні голосіння. Етн. Зб. XXXI—II, чч.: 145, 189, 261, 263, 272, 277.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

на що вказувано від давна[1]), тільки що сеї своєрідної форми не можна було зрозуміти й означити без докладного розслідження ритмічного й мельодичного складу дум.

Показується, що се форма глибоко засвоєна українській народній поезії, оперта на прадавній літературній і устній традиції. Таким способом споріднення дум із похоронними голосіннями кидає нове світло на початок козацького епоса. Тим самим тратять важну опору здогади про звязок дум із московськими билинами чи з південно-словянським епосом. Впливи південно-словянської народньої поезії на українську обмежуються до кількох пісень на тему турецьких нападів, полону, запродання в неволю і т. п., на що звернено увагу уже в виданню історичних пісень Антоновича—Драгоманова, відтак повнійше у „Студіях над укр. народ. піснями“ І. Франка. Проф. Дашкевич вказуючи на взаємини Українців з Сербами й Болгарами у XVI—XVII. в., висловлює здогад, що українські історичні думи „могли підлягати також впливови сербського й болгарського епоса“ [2]). Одначе досі не виказано у змісті дум ніяких виразних слідів сього впливу.

Тим більше не можна свобідної форми козацьких рецитацій виводити від впливу сербських юнацьких пісень, що виказують правильну будову стиха з розміром 4 + 4 ‖ 4 + 4 у старшій верстві і 4 + 6 у новійшій. Так само й московські билини не могли послужити взірцем форми для козацького епоса: в билинах стихи доходять до приблизного вирівнання що до числа складів, а навіть виказують доволі правильні цезури, так що у значному числі билин проглядають складочислові схеми 5 + 5 або 4 + 4 + 5, причім число складів хитається у доволі вузьких границях. Також по свойому змістови думи не мають нічого спільного з билинами, поминувши дрібниці, про які згадаємо у примітках до дум про Коновченка й Олексія Поповича. У відношенню до творів давньої літератури думи характером мельодичного речітатіва найблизше підходять до рецитацій церковної відправи; одначе богослужебні пісні-рецитації по свойому змістови не мають нічого спільного із думами, для яких найблизшу анальогію (подібність) і найприроднійше розясненнє знаходимо таки в похоронних голосіннях.

Творці й співці дум.

Прослідженнє дум по їх змістови й формі улекшує відповідь на питаннє, де шукати за їх творцями. Вже висше (на ст. 13) згадали ми, що найстарші думи, т. зв. „невольницькі плачі“, вийшли мабуть зпоміж самих таки невольників, які у великій тузі під впливом піднесеного настрою складали поетичні голосіння про свою недолю у формі й тоні, а може навіть під мельодії похоронних голосінь. Можна догадуватися, що сі невольницькі голосіння з просьбою о викуп і молитвою о визволеннє розходилися по Україні, головно між козацтвом, робили тут велике вражіннє та дали почин до складання подібних лірично-епічних дум також про инші пригоди

---

[1]) Ант.-Драг.: Историч. пѣс. I. ст. XV.

Ю. Тиховський: Прозою или стихами написано „Слово о полку Игоревѣ“? К. Ст. 1893. X.

[2]) Нѣсколько слѣдовъ общенія южной Руси съ югославянами въ литовско-польскій періодъ ея исторіи, между проч. въ думахъ, „Изборникъ Кіевскій“ 1904. 128.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

козацького життя. На такий початок дум вказує виразно сумовита, справді голосільна мельодія і свобідна форма віршова, що стали основою рецитацийного стилю дум; характер голосінь заховали думи по части також у мотивах оплакування і звеличування козаків-героїв, що гинули серед степу або в турецькій неволі, далеко від родини й „товариства кревного-сердечного“, не похоронені по християнському звичаю. Як голосіння, так і думи, плекані професіональними співцями, мають подекуди характер імпровізації, що вказує виразно на устну творчість, а заразом ослаблює здогад про літературний початок дум.

Усі думи за малими виїмками зображують воєнне життє козаків: се справді козацький епос. Не дармож кобзарі подекуди й досі називають думи „козацькими піснями“. Творці дум були се безперечно люди дуже добре обізнані з усіма сторонами й подробицями воєнного козацького життя; знали вони його не з наслуху, не з оповідання, але з власного оглядання й досвіду. Лише з безпосередньої близькости можна було так вірно постерігати і з такою наглядностю змалювати розкинені в думах картини трівожного козацького життя. Зображували їх очевидно не байдужні глядачі, але люди живо заінтересовані описуваними подіями, як про се свідчить їх лірично захопленнє. Усього того ніяк не можна прикладати до жебрущих старців, що ютилися при церковних шпиталях. Правда, поетична мова дум, закрашена книжними словами й формами, описовий стиль, а також поміченння — рефлєксії на тему життєвих відносин показують, що творцям дум може й не була чужа деяка шкільна освіта; та знаємо, що межи козацтвом і на Січи бувало чимало освічених людий. Козацтво іменно й творило такі осередки, де перехрещувалися народні й шкільні впливи; тут можнаб вказати не лиш на Січ, але також на козацькі монастирі: Терехтемирівський, Межигорський і и. Знаємо також, що козаки з давен-давна плекали гру на кобзі, як се засвідчує н. пр. польський історик Папроцкий (Herby rycerstwa polskiego. Kraków 1584). Як любленим і розширеним серед козацтва інструментом була кобза, показують старинні картини, що зображують козака з кобзою; між віршованими написами на сих картинах подибаються й ось які слова:

Струни мої золотиї, заграйте мні стиха,
Ачей козак нетяжище позабуде лиха.

(Куліш. Зап. о Ю. Р. I. 192.)

Про значіннє кобзи-бандури в обстанові козацького життя [1]) свідчить також пісня про Палія:

Прийшов пан Палій до дому да й сів у наміті,
На бандурці вигравае: „Лихо жити в світі!“

(Там же, I. 190.)

Усе те показує, що заки кобза-бандура стала товаришкою мандрівного співця, належала вона до предметів козацького вжитку. Житецький вказує на окремий тип військових кобзарів, що

---

[1]) Як думи своїм змістом, зачерпненим з воєнного життя, та епічним стилем (епітетами, повтореннями, описовими зворотами і т. и.) мають дещо спільне з Гомеровими поемами, так і козацьке лицарство, що при воєнному ремеслі плекає гру на кобзі, нагадує сим Гомерових героїв (н. пр. Ахілля у IX. кн. Іліяди).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

входили в склад полкової музики; набірались вони із вислужених, нездатних до бою козаків (Мысли 170, 248) [1].

В такому осередкови козацького життя, як запорозька Січ, всякі обставини пособляли імпровізованню (складанню поетичних творів) при звуках кобзи-бандури; з часом така імпровізація на одну й ту саму тему, повторювана частійше, могла прийняти постійні форми лицарської думи. Деж, як не серед козацьких кругів, під свіжим враженнєм подій, можна було творцеви піднятися до такого одушевленого настрою, до такого правдивого й сильного вислову почування? Чиж годні були здобутися на се старці-сліпці здалека від безпосередніх вражінь? [2]. Ще й досі таки найбільше правдоподібности має за собою погляд, висловлений П. Кулішем (Зап. о Ю. Р. І. 193), що творці й співці дум, кобзарі-бандуристи вийшли зпоміж козацтва. Можемо догадуватися, що за козацьких часів старці-сліпці, яких репертуар творили так як і тепер головно пісні релігійного змісту, відвідуючи козацькі табори й бенкети задля милостині, певно дуже радо і навперейми виучували від козаків і козацьких кобзарів думи, для яких знаходили завсіди вдячних слухачів. Бож можемо собі уявити, яке враження робили думи в тих часах, коли події в них оспівувані потрясали усею суспільностю! Тоді мусіло бути богато охочих до виучування дум і гри на кобзі, що шукали собі відповідного майстра. Таким способом повставали на Україні ті осередки кобзарської організації й школи, чи, як зве їх Драгоманів, гнізда, у яких вироблювалися поодинокі типи кобзарської рецитації, що їх сліди до недавна ще удержувалися на лівобічній Україні.

Про кобзарів-бандуристів козацької доби дійшли до нас на жаль лиш припадкові і дуже скупі відомости. Навіть найдавнійші збирачі дум, Ломиковський, Цертелев, Максимович, Лукашевич, Метлинський, не вважали потрібним подавати якінебудь записки про життє кобзарів. Щойно П. Кулiш звернув на се пильнійшу увагу, містячи дуже цінні поміченння про народніх співців у своїх „Записках о Южній Руси“ І. з 1856.

До визначнійших кобзарів, яких доводилося стрічати Кулішеви у 1840-вих рр., належить Архип Никоненко з м. Оржиці Лубен-

---

[1]) По давній традиції і гайдамацькі відділи водили з собою кобзарів; у т. зв. „коденській книзі“ є звістка, що в 1770 р. Поляки покарали смертю за участь у гайдамацькому повстанні трьох кобзарів: Прокопа Скрягу, Михайла Сокового зятя й Василя Варченка (К. Ф У. О.: Коденская книга и три бандуриста. К. Ст. 1882. IV. 164—5). В. Ястребов подає (в К. Ст. 1886. X. 379—88 „Гайдамацкій бондуристъ“) відомости про такогож гайдамацького бандуриста Рихліївського, званого Бандуркою, що спершу служив при київському ґенерал-ґубернаторі Леонтєві, опісля перейшов на Січ, де „упражнялся при охотныхъ козакахъ бандурною игрою“, за що одержував гроші й одіж, а відтак пристав до гайдамаків.

[2]) А в тім признає й Житецький, що творці дум про Хмельниччину „самі були безпосередніми свідками подій“ (Мысли 170) та що не лиш творці, але й співці дум могли бути свідками, а навіть учасниками у военному життю козаків. Всеж таки стоїть він на сьому, що типові особливости дум не могли виробитися й утревалитися на полі битви (— з тим і ми згоджуємося), з далека від культурних впливів школи, тому почин у творенню дум завсіди належав старцям. Сей здогад оспорює між иншими М. Драгоманів („Нові варіянти кобзарських співів“, Житє і Слово 1895, IV).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ського пов. Полтавської губ. (Куліш, Зап. І. 7—43). Сліпий, худощавий, вештався він по хуторах в околиці Оржиці, провожуваний своєю пятилітньою донечкою; заробляв також плетеннєм шнурів. За першої жінки придбав хату з огородом, та друга переводила його добро на горілку, а часами то й зовсім покидала хату; Архип тяжко бідував з дрібними дітьми. По словам Куліша була се справді поетична вдача, прекрасний тип українського кобзаря, співець по призванню; до того-ж визначався й гарним голосом. Сидючи в хаті Никоненко нераз грав собі сам, хоч ніхто його не слухав, а нераз то і в ночі вставав та грав. Нещасливий у домашньому життю, усю душу вкладав у свій спів, який час до часу переривав зітханнями й рефлєксіями — приказками; иноді так переймався змістом пісні чи думи, що голос його дріжав щораз то більше, вкінці риданнє переривало на кілька мінут його спів. Никоненко співав шість або сім дум, з яких Куліш успів записати отсі: Козак Голота (се перший запис сеї думи взагалі), Олексій Попович, Утеча братів з Азова, Вдова, Сестра і брат. Думи записані від Никоненка визначуються повнотою й викінченнєм, так що зачисляються до найкрасших варіянтів.

Знаменитим кобзарем того часу був також Андрій Шут із містечка Олександрівки Сосницького пов. Чернигівської губ., від якого Куліш у 1845 р. записав найкрасші думи про Хмельниччину, заміщені задля їх високої стійности на першому місці між варіянтами у виданні Антоновича—Драгоманова, а саме: Хмельницький і Барабаш, Повстаннє 1648 р. і погром Жидів, Похід Хмельницького на Молдавію, Повстаннє після Білоцерківського мира, Смерть Богдана Хмельницького[1]). Крім того записав Куліш зо співу Шута ще й думи: Ганжа Андибер, Коновченко, Вдова. Шут стратив зір у 17-му році життя наслідком віспи, відтак почав заробляти плетеннєм шнурів і упряжі та взявся за свій промисл з незвичайною пильностю; придбав собі хату, оженився і зажив не гірше зрячого. Повдовівши жив при жонатому синови, якого на свій кошт вивчив грамоти. В часі знакомства з Кулішем Шут був сивобородий, кріпкий ще старець — із свіжою краскою лиця й жвавими рухами, що показували в ньому чоловіка постійно зайнятого роботою; виявляв незвичайне зацікавленнє історичною минувшиною України[2]).

Сліпота розвинула у ньому вроджене залюбованнє до пісень; засвоївши собі бандурну гру, Шут став улюбленим музикою й співцем на весь Сосницький округ та випускав із рук бандуру хиба лиш в часі постів. На своє співацьке ремесло глядів як на діло богоугодне; по його думці на те й водяться старці, щоб нагадувати людям про Бога і його благодаті. Старіючись він щораз то пильнійше вчащав до церкви, рідше виходив з бандурою на заробок, співав лиш релігійні псальми та історичні пісні й думи, які цінив високо, як правдивий переказ старовини; про обрядові, любовні, жартовливі й инші пісні висловлювався з легковаженнєм. По богацтву й поетичній цінности свойого репертуару Шут — як каже Куліш — ледви чи мав собі рівного серед нищої братії (Записки о Ю. Р. І. 43—65).

---

[1]) Замітна річ, що саме в Чернигівщині заховалися думи про Хмельницького, які ще в 1880-тих рр. співав кобзар Братиця в Ніжині (про Хмельницького й Барабаша, К. Ст. 1888. VII. Порівн. Ант.-Др. II. 10—15).

[2]) Рисунок Куліша, що зображує Шута з 1845 р., помістив опісля Жемчужніков у „Живописній Україні“ 1861—2 із характеристикою співця.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Кулішевиж повелося вишукати знаменитого кобзаря Остапа Вересая, що став широко звісним у 1870-тих рр., коли у Записках Південно-західного Відділу Географічного Товариства, І. 1874, подано його обширну житєпись, списану О. Русовом (310—38), характеристику його музикального репертуару, виготовлену М. В. Лисенком враз із нотними записами мельодій (339—66) та тексти пісень і дум, які він співав, списані Русовом і Чубинським (тамже, Матеріяли 1—52). В сьому часі доходило Вересаєви уже 70 літ. На науковому зібранні згаданого Географічного Товариства в вересні 1873 р. проспівав наш кобзар деякі пісні й думи, яких знав тоді 6, а саме: Утеча братів з Азова, Олексій Попович, Федір Безрідний, Соколя, Прощаннє козака, Удова. Пізнійше вивчив Вересай ще три думи*). Крім того співав він релігійні псальми та сатиричні пісні, як Дворянка, Щиголь і виконував богато танкових мельодій на бандурі. — Вересай походив з кріпацької родини села Калюжинець, Прилуцького пов., Полтавської губ., де жив на дрібному господарстві його батько, сліпий музика, що заробляв грою на скрипці. У 4-му році життя осліп, а від 15-го року пробував на науці у ріжних кобзарів; та довго не таланило йому покінчити правильний 3-літній курс. Врешті одержавши „визвілку“ з правом заробляти самостійно, Вересай оженився і якийсь час зажив спокійно сімєю. Та коли віддав дочку заміж, почалися невзгодини: жінка вмерла, а зять пяниця почав кривдити й зневажати старого, так що він покинув власну хату і пустився знов на кобзарську мандрівку по ярмарках та празниках. Зазнавши на собі болючої кривди, він умів відчувати людське горе. Оттоді то зійшовся наш кобзар з Кулішем і артистом-малярем Жемчужніковом, якого до сліз зворушив співаннєм пісні про „Правду“; до того часу відноситься заміщений у нашому виданні рисунок Жемчужнікова (з Живописної України 1861—2), який присвятив Вересаєви також теплу згадку в петербурській „Основі“. Врешті оженився наш кобзар вдруге в с. Сокиринцях із удовою, яку причарував бандурною грою. „Ой, одружила мене із цим дідом його бандура“ — згадує було його жінка: „як прийде мене сватати, то й вижену; а як заграє на бандурі, да й заверну!“ З того часу Вересай зажив спокійно, розвів мале хазяйство, діждався дітий і вже більше не ходив по ярмарках, не хотячи виставляти себе на переслідування поліції, що карала кобзарів як звичайних волокитів.

Вересай вірив твердо, що кобзарські пісні й думи від Бога передані людям в науку. Був се справжній артист-співак, що умів глибоко зворушувати людий своїм співом і свідомий був своєї сили: „а вже, як я схочу, щоб проняло, то я вже припущу голосом добре так, та жалісно, наче з серця, — пройме!“ Співаючи він і сам був иноді до сліз зворушений. Одного разу попавши в товариство, де співано українські пісні й думки, він прислухувався з напруженою увагою, відтак заплакав судорожно, голосячи: „Світе мій, світе! Хоч і не бачиш тебе, який же ти гарний! А поміратиж як не хочеться!“ Вересай тямив богато кобзарів, — та вони скрізь уже переводилися; вересклива ліра випирала тихійшу та „поважливу“ кобзу, а молодші співці не квапились вже переймати думи, які мало кого цікавили.

Не менше, як Вересаєви, пощастило й другому визначному кобзареви того часу, Іванови Кравченку-Крюковському, якого богатий на думи репертуар списав у 1876 р. артист-маляр

---

*) К. Ф. У. О. Кіевс. Ст. 1882. VIII.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Порфір Мартинович (К. Ст. 1904. II. 261—313), а відтак ще й В. Горленко (К. Ст. 1882. IV. 481—518), що подав також деякі житєписні відомости про сього кобзаря. Ів. Кравченко ур. 1820 р., походив з кріпаків, підданих дідича Крюковського, властителя одного присілка під Лохвицею — звідси пішло й прізвище нашого кобзаря. Ще малим хлопцем взяли його до двора, спершу для забави, а відтак до послуги паничеви, що безжалісно знущався над служкою-кріпаком, поки сей у 15-му році почав тратити зір. Врешті пущено з двора сліпого хлопця, а мати по смерти батька віддала його на науку до сліпця-кобзаря, що доводився свояком Кравченкам і вийшов зпід руки старого зіньківського кобзаря Хмельницького. Богато дум і пісень перейняв Крюковський від 90-літнього кобзаря Гаврила Вовка, що теж був представником „зіньківської науки“. В часі кобзарської мандрівки Крюковський познайомився із Шутом, Никоненком і Вересаєм. Ставши самостійним кобзарем, оженився, діждався численної родини, а заробляючи ще й плетеннєм шнурів і упряжі, придбав ґрунт і хату на передмістю Лохвиці. Тоді й закинув ходити по ярмарках, знеохочений і тим, що „люди старих пісень не слухають“, не тямлячи нічого про старовину. Умер 1885 р. (К. Ст. 1885. VIII). По свідоцтву Мартиновича співав 12 дум, з яких надруковано отсі: 1) Утеча братів з Азова, 2) Ол. Попович, 3) Федір Безрідний, 4) Самарські брати, 5) Коновченко, 6) Соколя, 7) Прощаннє козака, 8) Сестра і брат, 9) Удова, 10) Самійло Кішка (се варіянт неповний і поплутаний). Думи співав Крюковський бистрим речітативом з протяжними окінченнями при переміні мельодії.

Одначе Вересай і Крюковський не були „останніми“ кобзарями, як називано їх у 1870—80-тих рр.: наглядно показує се факт, що й значно пізнійше, ще в нашому віці, жили на Україні кобзарі, які вийшли із старшої школи та доховали давню традицію аж до останніх часів перед війною 1914 р. До них належить Михайло Степанович Кравченко, ур. 1858 р. в Великих Сорочинцях, Миргородського пов. Полтавської губер. Стратив він зір в 15-му році життя від золотухи; в 17-му році почав учитися „псальмів“ у кобзаря Самійла Яшного, що в 1908 р. жив ще в Миргороді, але задля глибокої старости був уже зовсім немічний, не виходив нікуди і не співав. М. Кравченко учився співати думи у славного колись кобзаря, тепер уже покійного, Хведора Холодного, про якого розповідав д. Сластьонови кобзар Оп. Барь: „було як сяде, як зашкряба, як затужить, то й сам плаче і всі з ним, а мідяки то як той горох у коновочку тільки тр... тр... тр...“ Спершу Кравченко заробляв співом у себе в Сорочинцях, у Миргороді і по близьких городах, відтак почав і дальше їздити: до Катеринослава, Харкова; бував у Катеринодарі, Одесі, Ялті, ба, їздив навіть коштом „Географічного Товариства“ до Петербурга на кустарну виставу. Був і в Москві, де пробувано схопити його спів на фонограф, та знимки чомусь не повелися. Від того часу імя Кравченка стало загально відоме. Одначе він жив у недостатку: у нього була жінка й кількоро дітий та ще й сімя хорого брата на його голові. Щоб якось прожити, заробляв собі наш кобзар також плетеннєм шнурів: „як поповєш — каже — отих верьовок з місяць, так з пучок дванацять шкур злізе, — куди вже там грати!“ М. Кравченко співав 6 дум: 1) Плач невольників, 2) Плач невольника, 3) Маруся Богуславка, 4) Самарські

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

брати, 5) Утеча братів з Азова, 6) Вдова [1]). Крім того в репертуар Кравченка входили псальми, історичні, сатиричні й инші пісні; грав він також багато танкових мельодій. Під вражінням страшних подій з 1906 р., яких жертвою упала й сімя нашого кобзаря, зложив він новий „невольницький плач". Сполучивши старинну форму із сучасним змістом та висказуючи свої гадки в образовій формі з доволі виразними натяками на теперішність, Кравченко виявив у своїому творі чоловіколюбні почування і бистрий дар помічування. Сей „плач" на новочасну неволю найкрасше характеризує Кравченка і його талант.

Гнат Тихонович Гончаренко, мабуть найстарший кобзар нашого віка, родився в слободі Ріпки Харківського пов., де його батьки жили ще крепаками. Осліп 12-літнім хлопцем після довгої хороби очий, відтак маючи вже 20 літ учився у кобзаря Кулибаби. Ставши самостійним співцем, побільшив свій засіб пісень та дум і заробляв чимало по ярмарках, найбільше в Харкові й Куряжі, поки ще поліція не гонила так кобзарів. Жив у Губаєнковім хуторі недалеко Харкова; опісляж повдовівши перебрався до Севастополя, де жив у свого сина, залізничого робітника, виїзджаючи літом до родини на хутір біля Харкова (по дорозі в Куряж). Гончаренко співав усього три думи: Олексій Попович, Вдова, Сестра і брат [2]). Крім того входили в репертуар Гончаренка псальми і сатиричні насмішливі пісні. Думи співав Гончаренко бистрим речітативом, визначуючи дуже виразно чергові наголоси; архаїчні признаки його рецитації показують, що се співець давньої школи, спадкоємець найкрасших кобзарських традицій. До тогож і тексти дум, записаних від Гончаренка, визначуються повнотою і викінченнєм.

Ось як характеризує Гончаренка пок. Леся Українка: „В ньому справді нічого жебрацького немає, починаючи з одежі, пристойної чумарки, як носять пригородні селяни в Харківщині, і смушевої шапки, і кінчаючи поводінням, повним гідности...; все в ньому повне благородної простоти, особливо кидаються в вічі його руки з тонкими артистичними пальцями і велична поза високої, стрункої, зовсім не згорбленої постаті... Він очевидно любить свій хист не тілько через те, що він дає йому зарібок, бо дуже часто у вільний час грає „сам собі" свої музикальні пєси, без співу... Він знає і любить тілько старосьвітський репертуар, а до нових і модних тепер співів (як нпр. пісні про Морозенка з новочасними додатками) ставиться скептично (недовірливо) і холодно... Гончаренко грає ліпше ніж співає: в музиці він віртуоз (знаменитий музика) межи простими бандуристами; співатиж у 70 літ ніхто не може добре" (в 1913 р. було Гончаренкови 77 літ).

Місце кобзарів давньої школи займають кобзарі новійшого типу, які переймають пісні й думи по части із устного переказу, а по части із друкованих збірників та від письменних людий. Сюди належить

---

[1]) Філ. Колесса: Матеріяли до укр. етнол. XIII. 1910. 157—75 (тексти), 1—82 (мельодії). О. Сластьон: Кобзарь М. Кравченко і его думы. К. Ст. 1902. V. 303: житепись, характеристика і дві останні думи.

[2]) Списала Ляріса Квітка (Леся Українка), видав з мельодіями Філ. Колесса. Матеріяли до укр. етн. XIV. (183—92. 66—144). Житепись і характеристика тамже XII—XIV; порівн. Е. Кристъ: „Кобзари и лирники Харьковской губерніи". Сборн. Харьк. Ист. Филол. Общ. XIII. 1902.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Іван Кучеренко з с. Мурафи Богодухівського пов. Харківської губ., що здобув собі широкий розголос прекрасним співом і артистичною грою на бандурі [1]). Пильну увагу етнографів звернув на себе богатим репертуаром пісенним недавно померший Терентій Пархоменко з Бурківки, Сосницького пов. Чернигівської губ., також один з молодших кобзарів; був він жонатий, батько 5 дітий, мав свою хату й мале хазяйство. Належав до гурта співців в м. Мені, міг похвалитися уже й учениками [2]).

Із поданих отсе коротких відомостий про найвизначнійших кобзарів показується, що ніяким способом не можна сих співців народніх перемішувати із звичайними дідами-жебраками. Кобзарі по більшій части мають сталий осідок, свою хату, та попри співі заробляють звичайно ще й плетеннєм шнурів і упряжі. Майже усі кобзарі — се сліпці; засуджені долею на бідуваннє, позбавлені найбільшої радости життя — оглядати світ Божий у його пишній красі й величности — вони поринають думками у глибину душі, у світ ідей (думок), зосереджують свої гадки на внутрішних переживаннях. Дорогою терпіння вони витончують свою вражливість на людське горе, на всяку кривду та шукають вислову своїм почуванням і артистичним поривам у співі й музиці — одним словом: стають співцями й поетами. Впрочім народній співець-слІпець — се явище загально-людське, що має свою дуже давню традицію [3]). Не дармож то й Греки зображували Гомера сліпцем.

Кобзарі — се не прошаки, що своєю бідностю або каліцтвом зворушують і спонукують людий до милостині: се професіональні співці, звання яких вимагає вродженого таланту й музикальности, довгої й тяжкої, з трудом здобуваної, а часами й коштовної науки. Бідну лепту вони не беруть дармо, а відплачують за неї щедро піснею, думою і грою, що часто-густо носить на собі признаки справжнього артизму. Кобзарі мають високе розуміннє про своє співацьке призваннє, як носителі висших ідей, що відривають людий від житєвої суєти, а підносять до Бога, вказують на правду і неправду у людських відносинах, нагадують на смерть і суд і вічність, а з другої сторони удержують память про історичну минувшину народа, про його страждання й героїчні подвиги. Поетичним словом і грою уміють вони настроювати людські душі на висший лад, уміють витискати чисті сльози благородного зворушення, що підносить людину.

Високо оцінює сліпців кобзарів такий знавець народньої поезії як Куліш: всі вони, каже він, визначуються між прочими людьми свойого стану висшим настроєм ума, добродушністю, нахилом до фантастичних виображень, поетичними й фільософськими спосібностями, вносять в круги селянства релігійно-фільософську стихію і підтержують таким способом моральне життє на певній височині (Записки о Ю. Р. І. 43, 45, 65). Так можна було сказати уже в часі занепаду кобзарства, який стверджує й Куліш, коли по висловам самих кобзарів „малі старці настали, нічого не тямлять“ (ibid. 13). З того можемо догадуватися, яке велике значіннє для народнього життя мали співці-сліпці у давнину, коли

---

[1]) Ф. Колесса: Матеріяли до укр. етнол. XIV, ст. XIV—XV, 163—176.

[2]) Сперанскій: Южно-русская пѣсня и современные ея носители. Київ 1904.

[3]) А. Веселовскій: „Три главы изъ истор. поэтики“. Пб. 1899, 137.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

по згадкам старих людий кобзарство процвітало, коли бували „старечі королі“ й „цехмістри“ [1]), коли співацькі орґанізації були скрізь поширені і держалися ще в повній силі. Отсе ґуртуваннє професіональних співців по районам (околицям) полишило виразні сліди у ріжних типах кобзарської рецитації і ґрупах варіянтів, звязаних із територіяльними округами. Подекуди заховалися аж до наших часів останки брацької орґанізації професіональних співців народніх на Україні. По свідоцтву Пархоменка осередком сосницьких співців являється звісне у своїм часі військове містечко Мена, де в церкві мають вони свою ікону, перед якою горить невгасима лямпада, удержувана коштом усього гурта. В Мені збираються члени брацтва для вирішування спільних справ, але й поза Меною сходяться братчики в означений час на ярмарках і храмових празниках: кождому членови назначують округ, по якому він може заробляти. В часі таких зборів судять винуватців, назначують кари („иноді то й побють“), приймають нових членів, дають членам дозвіл приймати учеників. Тут перед зібраннєм співацької братії учитель „майстер“ або „пан-отець“ дає урочистим способом по прийнятому рітуалови т. зв. „визвілку“, т. є. рід промоції, признане цілим гуртом право на самостійного співця ученикови, що покінчив вимаганий, звичайно трилітній курс науки і дав пробу своєї співацької штуки. Відтак слідують желання й угощеннє зібраних коштом визволеного. Крім того уживають старці-співці таємної, т. зв. „лебійської“ (лебій = дід) мови, коли хотять, щоб їх не розуміли люди, що не належать до їх товариства. Усе те признаки давніх цехів (брацтв) співацьких із релиґійним характером, сліди яких подибуються скрізь на Подніпровю, на Поділлю, Волині і в Галичині [2]).

Всенароднє значіннє кобзарів бандуристів лежить у сьому, що вони спопуляризували (поширили між народом) козацькі думи та заховали їх від забуття навіть після упадку козацтва, що через пітьму панщинної неволі й утисків рідного слова перенесли до наших часів сей культурний доробок, сей народній скарб, із якого й нинішнє поколіннє може черпати духову силу для відбудови української державности.

---

[1]) Житецький: Мысли. 162.
Куліш: Записки о Ю. Р. І. 2.

[2]) Сперанскій: Южнорусская пѣсня и ея современные носители. Київ 1904; П. Ефименко: Шпитали въ Малороссіи. К. Ст. 1883. IV. 723; Братства и союзы нищихъ. К. Ст. 1883. IX—X; Сластьон: М. Кравченко и его думы. К. Ст. 1902. V; Боржковскій: Лирники. К. Ст. 1889. IX; П. Н. Тихановъ: Черниговскіе старцы. Труды Черн. арх. ком. II; В. Гнатюк: Лірники. Етн. Збірник. II.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Думи старшого складу

про боротьбу з Турками й Татарами, „невольницькі“ й навчаючі.*)

---

1. Плач невольника.

Поклоняється бідний невольник
Із землі турецької, із віри бусурманської
У города християнськії, — до отця, до матусі.
Що не может він їм поклонитися, —
Тілько поклоняється голубоньком сивеньким:
„Ой ти, голубоньку сивенький!
Ти далеко [1]) літаєш, ти далеко буваєш;
Полени ти в города християнськії
До отця моєго, до матусі,
Сядь, пади на подвірі отцівськім,
Жалібненько [2]) загуди,
Об моєї пригоді козацької припомяни.
Нехай отець і матуся
Мою пригоду козацькую знають,
Статки-маєтки збувають,
Великі скарби собирають, —
Головоньку козацькую із тяжкої неволі визволяють [3]).
Бо як стане Чорнеє море согравати, [4])
То не знатиме отець, либонь матерь,
У которої каторзі [5]) шукати:
Чи у пристані Козловської, [6])
Чи у городі Царьграді на базарі.

---

*) Думи старшої верстви подаємо ось у якому порядку: I. невольницькі (ч. 1—7), II. навчаючі (ч. 8—14, між тими й такі, що не мають історичного підкладу), III. думи про воювання з Турками й Татарами, не підходячі під невольницькі й навчаючі (ч. 15—19).

[1]) В инших вар.: високо. [2]) У Лук.: подворі, отцовськім, жалобненько. [3]) Визволюванне невольників чи то оружною силою чи дорогою викупу уважалося на Україні святим ділом, якому пособляли й церковні брацтва та до якого заохочували козацькі думи. [4]) Согравати (у Лук. хибно „согрѣвати“) — грати, буритися, хвилювати. [5]) Каторга, по турецьки кадріґа — ґалера або судно з 24—26 лавками для гребців по 3—4 чоловіка на кожду лавку; гребці-невольники були поприковувані до лавок або по два по три посковувані з собою, обнажені до пояса в усяку погоду, а турецькі наставники підганяли їх до веслування, затинаючи нагаями. Гребці спали й їли по черзі, та не мали відпочинку навіть у свята. [6]) Козлів — м. Евпаторія на полуднево-західнім березі Криму; там стояв звичайно турецький ґарнізон.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Будуть ушкали [1]), Турки-яничари [2]) набігати,
За Червоноє море у арабську землю запродати,
Будуть за них сребро-злато не лічачи,
Сукна дорогі поставами [3]), не мірячи,
За них брати".

Тогді далася бідному невольнику
Тяжкая неволя добре знати:
Кайдани руки-ноги позїдали,
Сирая сириця [4]) до жовтої кості
Тіло козацькоє проїдала.
То бідниї невольники на кров, на тіло поглядали,
Об вірі християнській [5]) гадали,
Землю турецькую, віру бусурманську проклинали:
„Ти земле турецькая, віро бусурманськая!
Ти єсь наповнена сребром-златом,
І дорогими напитками;
Тілько же бідному невольнику на світі не вільно,
Що бідний невольник у тебе пробуваєть,
Празника Рождества, будь-ли Воскресенія не знаєть".
Все у неволі проклятої, на каторзі турецької
На Чорнім морі пробувають,
Землю турецькую, віру бусурманську проклинають.
„Ти земле турецька, віро бусурманська,
Ти розлуко християнська!
Уже бо ти розлучила не єдиного за сім літ войною:
Мужа з жоною, брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою".
Визволь, Боже, бідного невольника
На свято-руський берег,
На край веселий,*
Меж народ хрещений!...

(Лукашевич: Малоросс. и червонорусс. народ. думы и пѣсни. Пб. 1836. 64—65. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣсни. I. 93—6. — Грінченко: Думи козарські. Чернигів 1897. 10. Гр. стягає в одно попередні варіянти. — Сперанскій: Южнорусс. пѣсня. III. 13 15. — Філ. Колесса: Матеріяли до укр. етн. XIII. 167—8. XIV. 4.)

Від коли Турки опанували береги Чорного моря 1475 р., а кримські Татари знайшли опертє о непереможну в тих часах турецьку державу, починається доба безнастанних руйнуючих нападів татарських і турецьких на Україну, з якої чорноморські хижаки женуть що року многотисячні товпи полонених на кримські торговиці. Звідти заповнювано українськими невольниками цілу Туреччину та запродувано їх в Італію, Францію, Еспанію й краї африканського побережа. Поки невольники оставали на Кримі, легше ще можна було їх відшукати, викупити або й виміняти; там чекали рабівники на богатий окуп за свою добичу. Звідси перекуповували полонених особливо грецькі

---

[1]) Ушкали — розбійники; порівн. сербс. „ускоки". [2]) В часі нападів на християнські землі поривали Турки малі діти, які виховували опісля в фанатичній ненависти до рідного племени й віри християнської та творили з них окремі добірні відділи найзавзятійших борців, званих яничарами. [3]) Постав — штука, звій сукна чи тканини. [4]) Сириця — сирий ремінь. [5]) „Віра християнська" — Україна, в протиставленню до Туреччини, „віри бусурменської".

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

торговці, сподіваючись на великі бариші. По свідоцтву татарського письменника XVI. в., Рамана Хаджі, бранців гнали у Крим кінні Татари, помагаючи нагаями, й випікали гарячим залізом таври, як у скотини. М. Бєльский в своїй хроніці розказує, як барський староста Претвич гнався 1541 р. за Татарами, щоб відбити від них ясир і допавши до Очакова, побачив, як Татари посадили вже полонених на кораблі й везли їх у Кафу (Теодосію) на продаж. На торговиці в Кафі було звичайно до 30.000 невольників. Ось що пише про торговлю невольниками на Кримі в XVI. в. очевидець Михайло Литвин: „торгують невольниками у всіх містах Криму, але найбільше в Кафі. Трапляється там, що цілі юрби нещасливців, запроданих в неволю, женуть просто з торгу на кораблі, бо місто лежить коло дуже доброї морської пристані і тому Кафу можна назвати не містом, а ненаситною поганою безоднею, що пожирає нашу кров“ (Ант.-Драгом. Историч. пѣсни. I. 98). По свідоцтву тогож очевидця один Жид міняйло, що сидів при мійській брамі в Кафі і бачив несчисленні товпи українських невольників, яких туди раз-у-раз гонили, питав у Литвина, чи лишилися ще які люди на Україні і звідки береться їх така сила. (Ант.-Драгом. Ист. пѣсни. I. 97). Лови на українських невольників стають для чорноморських Татарів зовсім звичайним промислом і жерелом великих доходів.

По свідоцтву Претвича з 1540-вих рр., богаті Татари й Турки з чорноморських міст (Білгорода, Очакова, Кафи, Козлова) позичали ріжній татарській голоті гроший на коні і з лихвою потім відбирали їх собі невольником. При продажі невольника платив 300 аспр продавець і стількиж купець до місцевого фіску і так кождого року діставав султан по кілька сот тисяч аспр із продажі людий в Очакові й Білгороді (Грушевський: Історія України-Руси. VII., ч. I., 61). З невольниками поводилися їх власники з нечуваною жорстокістю, годували їх дуже поганою стравою, часами й падлиною, та уживали до найтяжших робіт, при млинах, будівлях, особливож до веслування на кораблях.

2. Плач невольників на каторзі.

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
У гору руки підіймали, кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з низу буйний вітер!
Хочай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля,
Хочай би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
Да вже ся нам турецька бусурманська каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке-молодецьке коло жовтої кості пошмугляло!“ [1])

Баша турецький, бусурманський,
Недовірок християнський, [2])
По ринку він похожає,
Він сам добре теє зачуває,
На слуги свої, на Турки-яничари, зо-зла гукає:

---

[1]) Шмуглятн — протирати, виїдати. [2]) = потурчений християнин.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„Кажу я вам, Турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду захожайте,
По три пучки[1]) тернини і червоної таволги[2]) набірайте,
Бідного невольника по тричі в однім місці затинайте!“
То ті слуги, Турки-яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набірали,
По тричі в однім місці бідного новольника затинали;
Тіло біле козацьке-молодецьке коло жовтої кості оббивали,[3])
Кров християнську неповинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську, клясти-проклинати:[4])
„Ти земле турецька, віро бусурманська,
Ти розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матірю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!“

Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської,
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В города християнські!
Дай, Боже, миру царському
Народу християнському
Славу на многі літа!

(Максимович: Сборник. 1849. 10—13. У тексті Максимовича справлено: „сизи, бідни“ (1. відм. множ.) на „сизі, бідні“; „бусурманській, християнській“ (1. відм. одн.) на „бусурманський, християнський“; „яничаре“ на „яничари“. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣс. I. 88—91. — Чубинський: Труды. V. 933—4. — К. Ф. У. О.: К. Стар. 1882. VIII. 266—8. — Грінченко: Думи кобзарські. 18. Текст стягнений із варіянтів Максимовича й Ант.-Драг. — Філ. Колесса: Матеріяли до укр. етнол. XIII. 165. XIV. 41—50.)

3. Утеча братів з Азова.

I.*)

Як із землі турецької
Да з віри бусурменської
Із города із Озова[5])
Не пили-тумани вставали:
Тікав повчок[6])
Малий невеличок,

---

[1]) Пучок від пук — жмут, вязаночка з кількох прутів, різка. [2]) Таволга — лоза, spirea, Spirstaude. [3]) У Макс.: „обвивали“, що не дає сенсу. [4]) Проклін турецькій землі й молитва о визволенне повторюються в невольницьких думах. [5]) Азів — колишня турецька твердиня при устю Дону. [6]) Повчок, від полк — малий відділ, громадка, купка людий

*) Поділ довших дум на части переведений впорядчиком збірки.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Тікало три братіки рідненькі,
Три товариші сердешні.
Два кінних, третій піший-піхотинець
За кінними біжить-підбігає,
Кров сліди заливає,
За стремена хватає,
Словами промовляє:
„Браттє миле, браттє любе!
Хоть один ви милосердє майте,
Опрани кульбаки [1]), добич із коней скидайте [2]),
Мене, брата піхотинця, міждо коні [3]) беріте,
Хоч милю верст увезіте
І доріженьку укажіте,
Нехай я буду знати,
Куди за вами в городи [4]) християнські з тяжкої неволі втікати".
То старший брат згорда словами промовляє:
„Чи подобенство, мій брате,
Щоб я своє добро турецьке на шляху покидав,
Тебе, труп, на коня брав?
Одначе ми сами не втечемо
Ні тебе не ввеземо.
Будуть Кримці та Нагайці [5]), безбожні бусурмени,
Тебе, пішого піхотинця, на спочинках минати,
А нас будуть кіньми доганяти
І назад у Турещину завертати".
То брат піший-піхотинець за кінними біжить-підбігає,
Чорний пожар [6]) під білі ноги підгортає,
Словами промовляє:
„Браттє любе, браттє миле!
Хоч один же ви милосердіє майте,
Назад коней завертайте,
З піхов шаблі виймайте,
Мині, брату меншому, пішому-піхотинцю, з пліч голову здіймайте,
В чистому полі поховайте,
Звіру-птиці на поталу [7]) не подайте".
То брат старший згорда словами промовляє: [8])

---

[1]) Опрани кульбаки — мабуть „оправні", шкірою обшиті, чи металевими прикрасами обковані сідла. [2]) В инших варіянтах нема згадки про добичу; се по думці Костомарова пізнійший додаток, бо ледво чи могла бути добича у таких утікачів („Исторія козачества въ памяти южнорусс. пѣс. творч." Собр. соч. 1906. VIII 764.) [3]) Треба тут розуміти мабуть давній спосіб перевозу ранених або немічних на рядні, причепленому поміж двома кіньми. [4]) В часах безнастанних татарських і турецьких нападів усякі хочби й найменші оселі, навіть хутори й пасіки на степовому пограничу, були „обгороджені", т. є. забезпечені валом, ровом або частоколом; тому то й Січ зоветься в думах також „городом". [5]) Ногайці — Татари, що сиділи на північному й східному побережу Азівського моря. [6]) = чорний, вигорілий степ. [7]) Потала — жир, добича; по народньому віруванню душа непохороненого мерця не знаходить супокою. [8]) Тут у вар. Максимовича слідують отсі вірші:

„Сього, брате, зроду нігде не чували,
Щоб рідною кровю шаблі обмивали,
Або гострим списом опрощенне брали!"

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„Чи подобенство, брате, тебе рубати?
Одначе шабля не візьме,
Рука не зведеться,
Серце не осмілиться
Тебе рубати!
А як ти жив-здоров будеш,
Сам у землі християнські увійдеш".
То брат найменший, піший-піхотинець, за кінними біжить- [підбігає,
Словами промовляє:
„Браттє миле, браттє любе!
Хоч один же ви милосердіє майте:
Будете до тернів, до байраків прибігати,
Так у боки забігайте,
Віти тернові рубайте,
По шляху покидайте,
Мині, брату пішому-піхотинцю, на признаку давайте!"

II.

То став брат старший та середульший до тернів, до байраків [прибігати, —
У боки забігали,
Віти тернові зелені рубали,
Брату меншому, пішому-піхотинцю, признаку давали.
Да став же брат найменший, піший-піхотинець, до байраків [прибігати,
Став віти тернові знахожати;
У руки бере,
К серцю кладе,
Словами промовляє
І сльозами ридає:
„Боже мій милий, Сотворителю небесний!
Видно то мої братіки сюда з тяжкої неволі втікали,
Об мині велике стараннє мали.
Колиб мині Господь поміг з сиї тяжкої неволі озівської втікати,
Мог би я своїх братіків при старості літ шановати й поважати!"

То став же брат старший та середульший на полівку[1]) ізбігати,
На степи високі, на великі дороги розхідниї, —
Не стало тернів да байраків рубати;
То став же брат середульший до старшого промовляти:
„Нум, брате, ми з себе зелені жупани скидати,
Червону та жовту китайку видирати,
Пішому брату меншому на признаку покидати,
Нехай він бідний знає, куди за нами, кінними, тікати".
То став же брат старший згорда словами промовляти:
„Чи подобенство, брате,*
Щоб я своє добро турецьке на шматки драв,
Брату меншому на признаки давав?
Як він жив-здоров буде,
Так сам у землі християнські без наших признаків усяких [прибуде".
То брат середульший милосердє має,
Із свого жупана червону та жовту китайку видирає,
По шляху стеле-покладає,
Меншому брату признаки дає.

---

[1]) Полівка — рівнина, поле, степ.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

То став брат найменший, піший піхотинець, на полівку
На степи високі, на великі дороги розхідниї,— [ізбігати,
Нема ні тернів, ні байраків,
Ніяких признаків.
Став червону китайку да жовту знахожати;
У руки бере,
К серцю кладе,
Словами промовляє
І сльозами ридає:
„Що не дурнож ся червона да жовта китайка по шляху [валяється:
Либонь моїх братіків на світі немає...
Альбо їх порубано,
Альбо їх постреляно,
Альбо у горду тяжку позаймано!
Колиб я мог добре знати,
Що їх порубано альбо постреляно,
Мог би я в чистому полі тіла шукати,
В чистому полі поховати,
Звіру-птиці на поталу не дати".

III.

Однож брата найменшого, одно безвіддя,
Друге безхлібя, [1])
Третє те, що тихий вітер з ніг валяє;
До Осавур-могили прибуває,
На Осавур-могилу зіхожає,
Там собі безпечне девятого дня спочивок має,
Девятого дня із неба води-погоди [2]) вижидає.
Мало-немного спочивав,
К йому вовці-сіроманці [3]) нахождали,
Орли чорнокрильці налітали,
В головках сідали,
Хотіли заздалегоди живота [4]) темний похорон одправляти.
Тоді він словами промовляє:
„Вовці-сіроманці, орли-чорнокрильці,
Гості мої милі!
Хоть мало-немного обождіте,
Поки козацька душа з тілом розлучиться.
Тоді будете мині з лоба чорні очи висмикати,
Біле тіло коло жовтої кості оббірати
І комишами [5]) вкривати".
Мало-немного спочивав...
От, руками не візьме,
Ногами не пійде,
І ясно очима на небо не згляне...
На небо взирає,
Тяжко воздихає:
Голово моя козацькая!
Бувала ти у землях турецьких,
У вірах бусурменських, —

---

[1]) Безвіддє, безхлібє — недостача води й хліба. [2]) Вода-погода — погожа, чиста вода. [3]) У Куліша: сірохманці — сірі, епітет вовка. [4]) = заздалегідь, ще за життя. [5]) комиш — очерет, тростина.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

А тепер припало на безвідді, на безхлібї погибати...
Девятий день хліба в устах не маю,
На безвідді, на безхлібї погибаю".
Тут теє промовляв,...*
Не чорна хмара налітала,
Не буйні вітри вінули,
Як душа козацька-молодецька з тілом розлучалась.
Тоді вовці-сіроманці нахождали,
І орли чорнокрильці налітали,
В головках сідали,
З лоба чорні очи висмикали,
Біле тіло коло жовтої кості оббірали,
Жовту кість попід зеленими яворами розношали
І комишами вкривали. [1])

IV.

А ще став брат старший да середульший до річки Самарки
Стала їх темна нічка обіймати, [прибігати,
Став брат старший до середульшого промовляти:
„Станьмо, братіку, тута коні попасімо:
Тут могили великі,
Трава хороша
І вода погожа.
Станьмо тутечка, підождімо,
Поки сонце обітріє, [2])
Чи не прибуде ік нам наш піший-піхотинець.
Тоді на його велике усердіє [3]) маю,
Усю добич скидаю,
Його пішого міждо коні хватаю".
„Булоб тоді, брате, як я казав, хватати!
Тепер девятий день минув,
Як хліб-сіль їв,* воду пив, —
Досі й на світі не має..."
Тоді вони коней пустопаш попускали,
Кульбаки під себе послали,
Ружжя по комишах поховали,
Безпечно спать полягали,
Світової зорі дожидали.
Став Божий світ світати,
Стали вони на коні сідати,

---

[1]) Тут у вар. Максимовича слідують отсі вірші:
Жалібненько квилили, проквиляли:
Тож вони козацькії похорони одправляли.
Де-ся взялась сиза зозуленька;
В головках сідала, жалібно ковала,
Як сестра брата, або мати сина оплакала.
Стали кінні брати до городів християнських доїзжати,
Стала к їх серцям велика туга налягати.
Зозуля оплакує мертвого козака також по варіянтам Житецького, Чубинського—Русова та Ф. Колесси. [2]) „Се як вітром перейде підчас ісходу сонця" — пояснення кобзаря. Андрієвський догадується, що тут перекручено первісне „обутріє" = зачне світати. [3]) Усердіє — щирість, прихильність.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Через річку Самарку у християнські землі утікати, —
Став брат старший до середульшого промовляти:
„Як ми будем, братіку, до отця, до матки прибувати,
Як ми їм будем повідати?
Будем ми, брате, по правді казати, —
Буде нас отець-мати проклинати;
А будем ми, брате, перед отцем, перед маткою олгати, — [1])
Так буде нас Господь милосердний і видимо й невидимо карати.
А хиба, брате, так іскажемо:
Що не в одного пана пробували,
Не одну неволю мали,
І ночної доби з тяжкої неволі втікали,
Так ми й до його забігали:
„„Устань, брате, з нами, козаками, з тяжкої неволі втікати!““
Либонь то він так ісказав:
„„Тікайтеж ви, братця,
А я буду тут оставаться,
Чи не буду собі луччого долі-щастя мати““.
А буде отець-мати помірати,
І будем ґрунта-худобу на дві часті паювати, [2])
І третє між нами не буде мішати“.

Тут теє промовляли,
І не сизі орли заклекотали,
Як їх Турки-яниченьки ізза могили напали, —
Постреляли, порубали,
Коні з добиччу назад у город у Турецину позавертали.
Полегла двох братів голова вище річки Самарки,
Третя у Осаур могили.
А слава не вмре, не поляже
Од нині до віка!
А вам на многая літа!

(Куліш: Записки о Ю. Р. І. 32—42. Записано в хут. Оржиці Лубенського пов. Полтавської ґуб. від кобзаря Архипа Никоненка. — Цертелевъ: Опытъ. 21—5. — Срезневський: Запорожская Старина. І. 34. — Максимович: Укр. народ. пѣс. 1834, 9—14; Сборникъ 1849, 19—24. — Чубинський—Русов: Записки Ю. З. Отд. И. Р. Геогр. Общ. І. 1874. Матеріяли 6—11. — П. С. Іващенко: Записки Ю. З. Отд. И. Р. Геогр. Общ. т. II. (за 1874) 1875. 116—29. — Антонович—Драгоманів: Историч. пѣс. І. 106—133, 331—6. — Горленко: К. Стар. 1882. XII. 499—504. — В. Горленко: Этногр. Обсзр. 1892. IV. 140—3. Сю думу видав Г. по копії із запису П. Лукашевича, зробленого в 1830-тих рр. від кобзаря Стрічка, того самого, що від нього Лук. записав думу про Сам. Кішку. — Мартинович: К. Стар. 1904 II. 261—69. — Малинка: Этногр. Обозр. 1892. IV. — Драгоманів: Житє і Слово 1895. IV. 15—18. — Грінченко: Думи кобзарські. Чернигів 1897, 20—31. Текст стягнений із вар. Максимовича й Куліша. — Сластьон: К. Стар. 1902. V. — Сперанскій: Южнорусс. пѣсня. III. 4—11. — Ф. Колесса: Матеріяли до укр. етнол. XIII. 157—63. Фраґменти тамже 88, 108, 112, 177—8. XIV. 21—26).

---

[1]) = лгати, брехати. [2]) Паювати — ділити; пай, пайка — часть.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ся дума вказує на докладне обізнаннє із „дикими полями“ і взагалі має реальний підклад; дослідники зачисляють її до найстарших і найкрасще викінчених. — В Азові ще за панування Генуезців у XV. в. ведено оживлену торговлю невольниками. В 1475 р. здобули се місто Турки і відтак заволоділи північними берегами Чорного моря. Від того часу Татари дуже часто починають нападати на Україну і то кількома шляхами, з яких найважнійші отсі: 1) Муравський, згадуваний у декотрих варіянтах нашої думи (А. Д. I. вар. А. і Д.), що провадив по верхівям рік Кінські Води, Самара, Орель до горішнього бігу Ворскла т. є. по водорозділу Дніпра й Азовсько-Донського басейну. 2) Чорний шлях ішов із Криму в правобережну Україну по водорозділу Буга й Дніпра на Черкаси, Київ (А. Д. I. 133). 3) Волоський шлях поза Дністром простував на Покуттє.

Можна догадуватися, що зазначена в думі дорога утікачів вела спершу від Донського лиману надбережними степами до байраків річки Міуса, що вливається до Азовського моря. Межи р. Міусом і його притокою Кринкою (в Міуському окрузі війська Донського) лежить згадана в нашій думі Савур-могила, на якій умирає наймолодший брат (Багалій: Історія Слободської України 1918. 62). Старші брати виїхали дальше на Муравський шлях, а врешті добилися до р. Самари, де й настигла їх погоня.

Степ межи Азовом і лівобічною Україною змальований в думі як безлюдна пустиня, — міжтим уже з другою половиною XVI. в. зявляються на р. Самарі запорозькі селитьби; тому у виданню Антоновича—Драгоманова віднесено сю думу до першої половини XVI. в. Та по думці Д. I. Багалія (Історія Сл. Укр. 62) се не є певна вказівка, бо ще й у першій половині XVII. в. степ межи Азівським морем (над яким Ногайська Орда мала свої таборища) й р. Самарою був у татарських руках.

Варіянти сеї думи ріжняться головно закінченнєм, по якому можнаб їх поділити на дві групи: в одній (у Куліша, Срезневського, Максимовича) брати гинуть у дорозі, порубані турецькою погонею; їх досягає однакова немез'с (кара), хоч лише старший брат показав себе дійсно безсердечним, а молодший прогрішився радше слабодушністю. В другій групі (у Сластьона, Ф. Колесси, Горленка, Ант.-Драг. вар. А.) старші брати вертають щасливо до дому: та коли найстарший відповідає викрутами на випитування батька й матері про долю наймолодшого сина, середущий виявляє щиро усю правду; батьки прощають йому, а найстаршого сина проклинають і проганяють від себе. У декотрих варіянтах сеї групи пропущений епізод з батьками; старші брати, вернувши до дому, проклинають турецьку землю та жертвами на церкви стараються змити свій гріх (у Чубинського—Русова, Драгоманова, Ан.-Др. вар. Е).

Розслідови сеї думи присвячена розвідка М. А. Андрієвського: „Козацкая дума о трехъ азовскихъ братьяхъ въ пересказѣ съ объясненіями и разборомъ ея“. Одесса 1884.

Супроти Кулішевого видання позволяємо собі ось які зміни: Замість початкового и в словах „из, ик, искажемо, избігати“ — ставимо скрізь і: із, ік і пр. Замість „зведетця, осмілитця“ — пишемо: зведеться, осмілиться і пр. Замість уживаного подекуди злучника „до“ пишемо: то.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

4. Маруся Богуславка.

I.

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця камяная.
Що у тій то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають.
То до їх дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка, [1])
Прихождає,
Словами промовляє:
„Гей, козаки, ви бідні невольники!
Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?“
Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
По річах [2]) познавали,
Словами промовляли:
„Гей, дівко бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
По чім ми можем знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм.
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера“.
Тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Теє зачуває,
До козаків словами промовляє:
„Ой, козаки, * ви бідниї невольники!
Що сьогодня у нашій землі християнській великодная субота,
А завтра святий празник, роковий [3]) день, Великдень“.
То тоді ті козаки теє зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
„Та бодай ти, дівко бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день, Великдень, сказала!“
То тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Теє зачувала,
Словами промовляла:
„Ой козаки, ви бідниї невольники,
Не лайте мене, не проклинайте!

---

[1]) = з м. Богуслава, над Росю. [2]) = по мові. [3]) Роковий — що приходить лиш раз на рік.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Бо як буде наш пан турецький до мечети [1]) відїжджати,
То буде мині, дівці бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати:
То буду я до темниці прихождати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати".

II.

То на святий празник, роковий день, Великдень,
Став пан турецький до мечети відїжджати,
Став дівці бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає, —
До темниці прихождає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невольників,
На волю випускає
І словами промовляє:
„Ой, козаки,
Ви бідниї невольники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте;
Тільки, прошу я вас,*
Одного города Богуслава не минайте,
Мойому батьку й матері знать давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Гуртів [2]), великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збірає,
Та нехай мене, дівки бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупає, —
Бо вже я потурчилась, побусурменилась,
Для роскоші турецької,
Для лакомства нещасного!"

III.

Ой, визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, Боже, у прозьбах щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невольників!

---

[1]) Мечета — турецька святиня. [2]) В инших варіянтах „статків-маєтків" (Матеріяли до укр. етнол. XIII. 165.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.npiu.org

(Куліш: Записки о Ю. Р. І. 210. Записано в с. Краснім Куті Богодухівс. пов. Харківс. ґуб. від сліпця Ригоренка. — Антонович — Драгоманів: Историч. пѣс. І. 231—35. — Філ. Колесса: Матеріяли до укр. етн. XIII. 163—65. Фраґменти: тамже XIV. 6—10, 145—151).

Молоді, гарні невольниці з України цінилися дуже високо на турецьких торгах: тому то їх везено у Крим на конях або на возах, опісля відкормлювано, убирано в шовкову одежу й продавано, як каже Михайло Литвин, „на вагу золота“ (Ант.-Др. И. п. І. 236). Попавши в дім знатного чоловіка та прийнявши ісламу, така бранка доходила нераз до значіння і впливу, як Маруся Богуславка в думі.

Одначе постать Марусі являється подекуди загадковою, а її відношеннє до „турецького пана“ і до козаків неясне. Коли вона зважилася проти волі свого пана визволити так багато невольників, то своїм сміливим вчинком мусілаб хиба стягнути на себе тяжку кару; та про се не згадує дума, що виглядає як частина якогось більшого невольницького круга дум (Ст. Томашівський: „Маруся Богуславка в укр. літературі“ 1901. 7—8).

Вислів думи, що невольники тридцять літ світу-сонця не видали, треба уважати поетичним прибільшеннєм. Всеж таки змальована в думі картина з життя невольників у Туреччині має реальний підклад і згоджується з історичними свідоцтвами. Ось що подає один англійський автор про положеннє невольників у Фезі й Марокко: „Найтяжші роботи, накладані в Европі на злочинців, ніщо супроти того, що терпить багато чесних людий у сьому новому Єгипті. Невольників замикають кождого вечера, а ранним ранком виводять їх на роботу жорстокі доглядачі, обсипуючи їх побоями й проклонами. Працюють сі нещасники особливо при будівлях, які ставить володар, инші працюють на конюшнях, або мелють на ручних млинах. Нелюдські наставники карають за всякий хочби найдрібнійший промах, за найменшу неувагу. Вони бувають на стільки негуманні, що нераз не дають часу нещасливим бранцям зїсти кусок хліба. Уже утомлених за дня часто тягнуть ще в ночи з образливим криком на нову роботу. А вже найбільше противне природі се, що людий запрягають до возів разом із ослами й мулами. Сих нещасних рабів замикають на ніч у підземні круглі й тісні темниці. Туди спускають їх по шнуровій драбині, яку потім витягають, а на отвір накладають залізну ляду. Не красша й їх їда: їм не дають нічого крім фунта чорного печива з ячмінної муки і трохи оливи. Одежиною невольників є звичайно рубатка із грубої шерсти з капішоном, так що вона служить відразу за нагортку, сорочку і штани. Бувало й так, що володарі убивали сотнями християнських бранців і то або для забави, або тому, що уважали їх не дуже то роботящими“ (Ант.-Др. И. п. І. 238—9).

5 Іван Богуславець.

I.

В городі Козлові стояла темниця камяная,
Сім сяжень в землю вмурованая.
У тій темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Між ними без старшини козацької не бувало;
Був один старший старшиною, Іван Богуславець,
Гетьман запорозький.
Вони десять літ у неволі пробували;[1])
То Іван Богуславець сидя собі думає да гадає,
До козаків словами промовляє:
„Козаки, панове молодці!
Що у нас сьогодні за день великая субота,
Завтра буде святий день, Великдень.
Будуть наші отці рано вставати,
До Божого дому приступати,
Божеє слово вислухати,
Нас, бідних невольників, поминати...“
То всі невольники теє зачували,
Дробними слезами обливали,
Іванця Богуславця кляли[2])-проклинали:
„Бодай ти собі, Іванче Богуславче,[3]) щастя і долі не мав,
Що ти нам сей празник ісказав“.[4])
Іван Богуславець теє зачуває,
Словами промовляє:
„Не лайте мене, браттє,[5]) не проклинайте,
Може нам, браттє, Бог милосердний буде помогати,
Чи не будем ми з неволі виступати“.

II.

То в неділю рано пораненько
Алкан-Пашева турецькая од мужа зоставала,
Свого мужа поховала,
До темниці прихожала,
Темницю одмикала,
Іванця Богуславця за білую руку брала,
Ще словами промовляла:
„Іванче Богуславче!
Колиб ти свою віру християнськую поломав,
А нашу бусурменську на себе брав,
Ужеб ти в городі Козлові панував;
Яб твоїх невольників всіх із темниці випускала,
В землю християнськую хорошенько провожала“.
Іванець Богуславець теє зачуває,
Словами промовляє:
„Алкан-Пашова, пані молодая!
Як не будеш ти мені християнською вірою урікати,
Буду я тебе за жону до себе брати“.

III.

То вже Алкан-Пашова, пані молодая,
Сім неділь хмелю не заживала,
Християнською вірою не урікала,
Всіх невольників із темниці випускала,
В землю християнськую хорошенько провожала.

---

[1]) У Житецького: пробували в неволі. [2]) У Ж.: лаяли. [3]) У Ж.: Иванецъ-Богославецъ. [4]) У Ж.: отказалъ. [5]) У Ж.: братцы.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Як стала на восьмій неділі хміль заживати,
Стала з молодими турецькими панами гуляти,
Стала Іванцеви-Богуславцеви християнською вірою урікати:
„Дивіться, панове,
Який у мене муж прекрасний,
Та він у нас побусурменився для роскоші турецької".
Іванець Богуславець теє зачуває,
До Чорного моря швиденько прибігає,
В лодку сідає,
Козаків серед Чорного моря догоняє,
До козаків в судно вступає.
Алкан-Пашева, пані молодая, до Чорного моря прихожає,
Іванця Богуславця в судні забачає,
Дробними слезами обливає:
„Іванче Богуславче!
Бодай тебе Господь милосердний на сім світі ізбавив,
Як ти мене молоденьку зрадив".

IV.

То ще як стала темная ніч наступати,
Стали козаки до города Козлова назад прибувати,
Стали на Турків на сонних набігати,
Стали їх рубати,
Город Козлів огнем мечем воювати,
Стали турецькиї льохи розбивати,
Сребро-злато, дорогую одежу забирати, —
Став Іванець Богуславець Алкан-Пашевую, паню молодую,
Стали од пристані козловської поспішати, [рубати.
Іще досвіта до города Січи прибувати,
В городі Січи скарби[1]) турецькиї розділяти,
Стали уже козаки словами промовляти:
„Іванче Богуславче, гетьмане запорозький!
Десять літ ти в неволі пробував,
Ні одного козака не утеряв!"
Визволь, Господи, невольника із неволі
На край веселий,
Между мир християнський!

(Житецький: Мысли. 220—224. — Антонович—Драгоманів: Историч. пѣс. I. 241—2. Се мабуть попсована пісенна верзія думи.)

Житецький догадується, що думи про Марусю Богуславку й Івана Богуславця є лиш відривками якогось обширного епоса, що оспівував долю одної родини, може з Богуслава, одначе не дійшов до нас у цілости. Подану у виданню Антоновича—Драгоманова пісню чи попсовану думу (се тяжко розібрати) про Івана Богуславця треба уважати коротшою і заразом старшою верзією нашої думи; вона оспівує основну тему думи — увільненнє Богуславця Туркинею за ціну відречення від своєї віри.

Варіянт Житецького переплутаний з думою про Марусю Богуславку, з якою має він ось які спільні моменти: а) назвище, та почасти й характер героя, що прийнявши ісламм (по щирости чи під-

---

[1]) У Житецького: сокровища.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ступно — се не зміняє річи), використовує своє положеннє до того, щоб увільнити земляків із темниці; б) образ темниці із запертими в ній невольниками; в) звістка про Великдень; г) увільненнє козаків; ґ) молитва о визволеннє. Сей варіянт переносить головну вагу на визволеннє бранців, як у думі про Марусю, а крім того виказує ще й такі мотиви, яких нема ані в верзії Антоновича—Драгоманова ані в думі про Марусю Б., а саме: зневаженнє й пімста Богуславця. Коли вже Маруся своїм сміливим поведеннєм на дворі турецького пана нагадує радше ролю господині в українській сімі, то Алкан-Пашева ще дальше відбігає від типу турецької жінки, вибираючи собі за мужа бувшого невольника та насміхаючися з нього серед бенкетування з турецькими панами.

Думою про Івана Богуславця покористувався автор „Исторіи Руссов“, звязуючи самовільно свої фантастичні звістки про визволеннє Богуславця Туркенею із походом Скалозуба, що відбувся буцімто 1583 р.: „Писарь Богуславецъ, захваченъ былъ Турками при городѣ Козловѣ, но послѣ Запорожцами былъ выученъ помощію Семиры, жены паши турецкаго, которая выѣхала вмѣстѣ съ Богуславцемъ въ Малороссію и была его женою“ (Ант.-Др. И. п. I. 243). Автор „Історії Руссов“ користувався мабуть тою відміною нашої думи, яка заховалася у старшій пісенній верзії.

6. Самійло Кішка.

I.

Ой, із города із Трапезонта[1]) виступала галєра
Трьома цвітами процвітана, мальована.
Ой, первим цвітом процвітана, —
Златосиніми киндяками побивана;
А другим цвітом процвітана, —
Гарматами рештована;[2])
Третім цвітом процвітана, —
Турецькою білою габою покровена.[3])
То в тій галєрі Алкан-Паша,[4])

---

[1]) Трапезунт — місто на північнім побережу Малої Азії, було резиденцією паші, начальника еялєта, себто намістництва, зложеного з кількох більших округів (санджаків). [2]) Рештована, у Лукашевича „арештована“, — знаряджена, узброєна, від німецького rüsten; порівн. польське rynsztunek, т. є. узброєннє. У Шевченка: риштувать вози. [3]) Отсей опис парадної турецької ґалєри підходить близько до дійсности. Турецькі кадріґи мали по три вітрила, а для охорони залоги перед спекою й дощем мали по два покривала, зроблені иноді з дорогих, цвітистих матерій т. зв. киндяків, червоного й зеленого оксаміту або з білого сукна, т. є. габи. Звичайно були на ґалєрі три більші й чотири менші гармати. З верха були турецькі ґалєри розмальовані яркими красками. Великі ґалєри могли містити до 1300 людий, як приблизно подано в думі. Гребці, коло 300, сиділи поприковувані на 25—30 лавках. З того опису виходить, що думу про Самійла Кішку зложено серед людий, які були добре обізнані з турецькими ґалєрами (Ант.-Драг. Ист. пѣс. 220—1). [4]) Алкан-Паша — начальник трапезунтського еялєта, зображений в думі як чоловік жорстокий для христіян; се був звичайний тип у турецькій адміністрації.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Трапезонськеє княжя гуляє,
Ізбранного люду собі має:
Сімсот Турків, яничар чотириста [1])
Та бідного невольника півчвартаста
Без старшини військової.
Первий старший між ними пробуває
Кішка Самійло, гетьман запорозький;
Другий — Марко Рудий,
Суддя військовий;
Третій — Мусій Грач,
Військовий трубач; [2])
Четвертий — Ляш-Бутурлак, [3])
Клюшник галєрський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять-чотирі, [4]) як став по волі, [5])
Потурчився, побусурманився,
Для панства великого,
Для лакомства нещастного!

В тій галєрі од пристані далеко одпускали,
Чорним морем далеко гуляли:
Проти Кефи [6]) города [приставали,]
Там собі великий та довгий опочинок мали.
То представиться Алкан-Пашаті,
Трапезонському княжаті, молодому паняті,
Сон дивен, барзо дивен, на почуд. [7])
То Алкан-Паша,
Трапезонськеє княжя,
На Турків-яничар, на бідних невольників покликає:
„Турки, каже, Турки-яничари,
І ви, бідниї невольники!
Который би мог Турчин-яничар сей сон одгадати,
Мог би йому три гради турецькиї даровати;

---

[1]) У Лук.: штиреста. [2]) У Лук.: трембач. [3]) У Лук. „Лях“ — тут зовсім не до речі, як справедливо замічає Драгоманів (Нові варіянти кобзарських співів. Житє і Слово 1895. III. 267); тому ми справили се слово по варіянту Житецького, у якому побіч темної назви „Лях“ приходить „Л я ш“, а також „И л я ш“, т. є. Ілля; також в копії Маслова з рукописи Ломиковського знаходив Драгоманів „Ляш“ і „Ляж“ замість „Лях“. „Б у т у р л а к“ перекручено з „Потурнак“, т. є. потурчений християнин; таким ренеґатам, що набиралися найбільше зпоміж Греків, віддавали Турки догляд над невольниками та наділювали їх навіть високими урядами. [4]) У Лук.: двадцять-штире. [5]) 30 і 24 — епічні числа, поетична гіперболя. [6]) К е ф а або Кафа — тепер Теодозія, місто на південно-східному березі Криму, колись головний ринок для торговлі полоненими невольниками. [7]) Віщі сни часто подибуються в епічних творах, починаючи від найдавнійших, як Іліяда (сон Аґамемнона), Одисея (сон Навзикаї), Пісня про Нібелюнґів (сон Крімгільди), Пісня про Ролянда (сон Карла В.), Пісні про Косове поле (сон царя Лазаря). Зловіщий сон Святослава в Слові о полку Ігоревім можнаб пояснювати також вплывом народньої творчости.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

А который би мог бідний невольник одгадати,
Мог би йому листи визволені писати,
Щоб не мог ніхто нігде зачіпати!“
Сеє Турки зачували,*
Нічого не сказали.
Бідні невольники, хоч добре знали,
Собі промовчали.
Тільки обізветься між Турків Ляш-Бутурлак,
Клюшник галєрський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський:
„Як же, каже, Алкане-Пашо, твій сон одгадати,
Що ти не можеш нам повідати?“
„Такий мині, небожата, сон приснився,
Бодай ніколи не явився!
Видиться: моя галєра цвіткована, мальована,
Стала вся обідрана, на пожарі спускана;[1])
Видиться: мої Турки-яничари
Стали всі в пень порубані;
А видиться: мої бідниї невольники,
Котриї були у неволі,
То всі стали по волі;
Видиться: мене гетьман Кішка
На три часті розтяв,
В Чорнеє море пометав...“
То скоро теє Ляш-Бутурлак зачував,
К йому словами промовляв:
„Алкане-Пашо, трапезонський княжату,
Молодий паняту![2])
Сей тобі сон не буде ні мало зачіпати.
Скажи мині получче бідного невольника доглядати,
З ряду до ряду сажати,
По два, по три стариї кайдани і новиї ісправляти,
На руки, на ноги надівати;
Червоної таволги по два дубці[3]) брати,
По шиях затинати,
Кров християнськую на землю проливати!“

II.

Скоро то сеє зачували,
Од пристані галєру далеко одпускали;[4])
До города до Козлова,
До дівки Санджаківни[5]) на зальоти[6]) поспішали.

---

[1]) = спалена. [2]) Знаменна для поетичного стилю дум форма 5-го відм. [3]) Дубець — прут, різка. [4]) Тут у Лук. ідуть вірші, пропущені у пізнійших виданнях:

Тогді бідних невольників до опачин руками приймали,
Широглибокої морської води доставали.

[5]) Санджак (турецьке слово) — начальник ополчення, губернатор, намістник, а також округ зложений з кількох повітів. Санджаківна, дочка козлівського губернатора; як на Туркиню поводиться вона надто свобідно; та знатнійші Туркині, особливо на Кримі, могли позволяти собі на більшу свободу, ніж се допускали турецькі звичаї. [6]) У Лук.: залети — залицянне.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

То до города Козлова прибували.
Дівка Санджаківна на встрічу вихожає,
Алкана Пашу в город Козлов зо всім військом затягає.
Алкана [Пашу] за білу руку брала,
У світлиці-камяниці зазивала,[1])
За білу скамю[2]) сажала,
Дорогими напитками наповала,
А військо серед ринку сажала.
То Алкан-Паша,
Трапезонськеє княжя,
Не барзо дорогії напитки вживає,
Як до галєри двох Турчинів на підслухи посилає:
Щоб не мог Ляш[3]) Бутурлак Кішку Самійла одмикати,
Упоруч себе сажати!

То скоро ся тиї два Турчина до галєри прибували,
То Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Словами промовляє:
„Ой, Ляше-Бутурлаче, брате старесенький!
Колись і ти був в такій неволі, як ми тепера:
Добро нам учини,
Хоч нас, старшину, одомкни;
Хай би і ми у городі побували,
Панське весілля добре знали".
Каже Ляш-Бутурлак:
„Ой, Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,* батьку
Добро ти вчини, [козацький!
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поламни!
Аще будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого пана молодого за рідного брата про-
То скоро Кішка Самійло зачував, [бувати!"
[Словами промовляв:]
„Ой, Ляше-Бутурлаче,*
[Сотнику переяславський,]
Недовірку християнський!
Бодай же ти того не дождав,
Щоб я віру християнськую під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду та неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову християнську покладати!
Ваша віра погана,
Земля проклята!"
Скоро Ляш-Бутурлак теє зачуває,
Кішку Самійла у щоку затинає.
„Ой, каже, Кіщко Самійлу, гетьмане запорозький!
Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,
Буду тебе паче всіх невольників доглядати,
Старії і новиї кайдани направляти,
Ланцюгами за-поперек в троє буду [тебе] брати!"

То тиї два Турчина теє зачували,
До Алкана-Паші прибували:

---

[1]) У Лук.: визивала. [2]) Скамя — лава, стілець, ослін. [3]) У Лук.: Ляше.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„Алкане-Пашо, трапезонськеє княжя!
Безпечно гуляй!
Доброго і вірного клюшника маєш:
Кішку Самійла в щоку затинає,
В турецьку віру ввертає!“
То Алкан-Паша,
Трапезонськеє княжя,
Великую радость мало:
По-полам дорогії напитки розділяло,
Половину на галєру одсилало,
Половину з дівкою Санджаківною уживало.

Став Ляш-Бутурлак дорогії напитки пити-підпивати,
Стали умисли козацьку голову клюшника розбивати.
„Господи! єсть у мене що іспити і ісходити,
Тільки ні з ким об вірі християнській розговорити...“
До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе сажає,
Дорогого напитка метає,
По два, по три кубки в руки наливає.
То Самійло Кішка по два, по три кубки в руки брав, —
То в рукава, то в пазуху, скрізь хусту третю [1]) до долу пускав.
Ляш-Бутурлак по єдиному випивав, —
То так напився,
Що з ніг звалився.
То Кішка Самійло та угадав,
Ляша-Бутурлака до ліжка вмісто дитяти спати клав;
Сам вісімдесять чотирі ключі з під голів виймав,
На пяти чоловік по ключу давав:
„Козаки-панове! добре майте,
Один другого одмикайте,
Кайдани із ніг, із рук не кидайте,
Полуночної години дожидайте!“
Тогді козаки один другого одмикали,
Кайдани із рук, із ніг не кидали,
Полуночної години дожидали.
А Кішка Самійло чогось догадав,
За бідного невольника ланцюгами в троє себе приняв,
Полуночної години дожидав.

III.

Стала полуночная година наступати,
Став Алкан-Паша з військом до галєри прибувати.
То до галєри прибував,
Словами промовляв:
„Ви, Турки-яничари, помаленьку ячіте, [2])
Мойого вірного клюшника не збудіте!
Сами же добре поміж рядами прохожайте,
Всякого чоловіка осмотряйте!
Бо тепера він підгуляв,
Щоби кому пільги не дав...“
То Турки-яничари свічі у руки брали,
Поміж рядів прохожали,

---

[1]) У Лук.: сквозь третю хусту. [2]) Ячати — гомоніти; по поетичному вислову укр. пісень і дум лебеді „ячать“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Всякого чоловіка осмотряли...
Бог помог, — за замок руками не приймали!
„Алкане-Пашо, безпечно почивай!
Доброго і вірного клюшника маєш:
Він бідного невольника з ряду до ряду посажав,
По три, по два старії кайдани і новії посправляв,
А Кішку Самійла ланцюгами у троє приняв".
Тогді Турки-яничари у галєру вхожали,
Безпечно спати полягали;
А которії хмельні бували, на сон знемогали,
Коло пристані Козловської спати полягали.

Тогді Кішка Самійло полуночної години дождав,
Сам між козаків устав,
Кайдани із рук, із ніг у Чорнеє море пороняв;
У галєру вхожає, козаків пробужає,
Шаблі булатниї [1]) на вибір вибірає,
До козаків промовляє:
„Ви, панове молодці, кайданами не стучіте,
Ясини [2]) не вчиніте,
Ні которого Турчина в галєрі не збудіте!"
То козаки добре зачували,
Самі з себе кайдани скидали,
У Чорнеє море кидали,
Ні одного Турчина не збудили.
Тогді Кішка Самійло до козаків промовляє:
„Ви, козаки молодці, добре, браттє, майте,
Од города Козлова забігайте,
Турків-яничар [3]) в пень рубайте,
Которих живцем у Чорнеє море бросайте!"
Тогді козаки од города Козлова забігали,
Турків-яничар в пень рубали,
Которих живих у Чорнеє море бросали.
А Кішка Самійло Алкана-Пашу із ліжка взяв,
На три часті розтяв,
У Чорнеє море побросав,
До козаків промовляв:
„Панове молодці! добре дбайте,
Всіх у Чорнеє море бросайте,
Тільки Ляша-Бутурлака не рубайте,
Между військом для порядку за яризу [4]) військового [зоставляйте!"
Тогді козаки добре мали,
Всіх Турків у Чорнеє море пометали,
Тільки Ляша-Бутурлака не зрубали, —
Между військом, для порядку, за яризу війського зоставляли.
Тогді галєру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли.

Та ще у неділю, барзо рано-пораненьку
Не сива зозуля заковала,

---

[1]) Булатний — сталевий. [2]) Ясина або яса — шум, галас, трівога, військовий оклик, а також привитанне, сальва. [3]) У Лук.: Турок-яничар. [4]) Яриза, ярижник — низший військовий служебник для посилки і пр.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Як дівка Санджаківна коло пристані похожала,
Та білі руки ломала, *
Словами промовляла:
„Алкан[е]-Пашо, трапезонськеє княжату,
На що ти на мене такеє великеє пересердіє [1]) маєш,
Що од мене сьогодня барзо рано виїзжаєш?
Когда би була од отця і матусі
Сорома і наруги приняла,
З тобою хоч єдину ніч переночувала!“

IV.

Скоро ся тоє промовляли,
Галєру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли.
А ще у неділоньку
У полуденну годину
Ляш-Бутурлак од сна пробуждає,
По галєрі поглядає, *
Що ні єдиного Турчина у галєрі немає.
Тогді Ляш-Бутурлак із ліжка вставає,
До Кішки Самійла прибуває, у ноги впадає:
„Ой, Кішко Самійлу, гетьмане запорозький, батьку козацький!
Не будь же ти на мене,
Як я був на останці,[2]) віка мойого на тебе!
Бог тобі допомог неприятеля побідити,
Та не умітимеш у землю християнськую входити!
Добре ти учини:
Половину козаків у окови до опачин [3]) посади,
А половину у турецькеє дорогеє плаття наряди;
Бо ще будемо од города Козлова до города Цареграда [гуляти,
Будуть із города Цареграда дванадцять галєр вибігати,
Будуть Алкана Пашу з дівкою Санджаківною
По зальотах поздравляти, —
То як будеш ответ оддавати?“
Як Ляш-Бутурлак научив,
Так Кішка Самійло, гетьман запорозький, учинив:
Половину козаків до опачин у окови посадив,
А половину у турецькеє дорогеє плаття нарядив.

Стали од города Козлова до города Цареграда гуляти,
Стали із Цареграда дванадцять галєр вибігати
І галєру із гармати торкати,
Стали Алкана-Пашу з дівкою Санджаківною
По зальотах поздравляти.
То Ляш-Бутурлак чогось догадав, —
Сам на чердак [4]) виступав,
Турецьким біленьким завивалом махав;
Раз то мовить по грецьки,
У друге по турецьки.

---

[1]) = гнів. В укр. народніх голосіннях приговорюють до мертвого так, як би він чого загнівався або вибирався у далеку дорогу.
[2]) У Лук.: на станці. [3]) Опачина — велике весло, керма, стерно.
[4]) Чердак — підвисшений поміст на кораблі, дзюб більшої лодки.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Каже: „ви, Турки-яничари, по маленьку, браттє, ячіте,
Од галєри одверніте;
Бо тепера він підгуляв, на упокої почиває,
На похмілле знемогає,
До вас не встане, голови не зведе.
Казав: як буду назад гуляти,
То не буду вашої милості і по вік забувати!“
Тогді Турки-яничари од галєри одвертали,
До города Цареграда убігали,
Із дванадцяти штук гармат гремали,
Яссу воздавали.
Тогді козаки собі добре дбали, —
Сім штук гармат собі рештовали,
Яссу воздавали.
На Лиман-ріку іспадали,
К Дніпру-Славуті низенько уклоняли:
„Хвалим Тя, Господи і благодарим!
Були пятьдесять чотирі годи у неволі,
А тепера чи не дасть нам Бог хоть час по волі!“

V.

А у Тендрові [1]) острові Семен Скалозуб [2])
З військом на заставі [3]) стояв,
Та на тую галєру поглядав,
До козаків словами промовляв:
„Козаки, панове-молодці! *
Що сія галєра чи блудить,
Чи світом нудить,
Чи много люду царського має,
Чи за великою добичю гоняє?
То ви добре майте, —
По дві штук гармат набірайте,
Тую галєру з грозної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте!“ [4])
Тогді козаки промовляли:
„Семене Скалозубе, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Десь ти сам боїшся
І нас козаків страшишся.
Єсть сія галєра не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має, —
Ні за великою добичю гоняє:
Се, може, є давній, бідний невольник із неволі утікає“.
„Ви віри не діймайте,
Хоч по дві гармати набірайте,

---

[1]) Тендра — низький, пісковий острів недалеко дніпрового лиману проти Кінбурської коси, був звичайною стоянкою Запорожців. [2]) „Певних доказів отаманування Скалозуба в 1599 р. не маємо жадних“ (В. Доманицький: Козаччина на переломі XVI—XVII. в. Зап. Н. Т. ім. Ш. LXIII. 135). [3]) Застава — погранична сторожа. [4]) Тут у Лук. ідуть вірші:
„Єсли Турки-яничари, то у пень рубайте,
Єсли бідниї невольники, то помочі дайте“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Тую галєру із грозної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте:
Як Турки-яничари, то у пень рубайте,
А як бідний невольник, то помочі дайте!“
Тогді козаки, як діти, не гаразд починали, —
По дві штуки гармат набірали,
Тую галєру із грозної гармати привітали,
Три доски у судні вибивали,
Води дніпровської напускали...
Тогді Кішка Самійло, гетьман запорозький
Чогось одгадав,
Сам на чердак виступав,
Червоніï, хрещатиї, [1]) давніï корогви із кишені винімав,
Розпустив,
До води похилив,
Сам низенько уклонив:
„Козаки, панове-молодці! *
Сія галєра не блудить
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,
Ні за великою добичю гоняє:
Се єсть давній, бідний невольник,
Кішка Самійло, із неволі утікає;
Були пятьдесять чотирі годи у неволі,
Тепер чи не дасть Бог хоч на час по волі“.
Тогді козаки у каюки [2]) скакали,
Тую галєру за мальовані облавки [3]) брали,
Та на пристань стягали;
Од дуба до дуба [4])* на Семена Скалозуба * паювали;
Тую галєру та на пристань стягали.

Тогді златосинії киндяки [5]) — на козаки,
Златоглави [6]) — на отамани,
Турецькую білую габу — на козаки на біляки; [7])
А галєру на пожар спускали.
А сребро-злато на три часті паювали:
Первую часть брали, на церкви накладали,
На святого Межигорського Спаса,
На Трехтемировський монастир,
На святую Січовую Покров [8]) давали, —

---

[1]) Хрещаті корогви — із зображеннем хрестів. [2]) Каюк — лодка, човен. [3]) Облавки — перстені по боках судна, за які можна було тягнути (Желехівський); борт судна (Грінченко) [4]) Дуб—лодка, вижолоблена з дерева. [5]) Киндяк — дорога турецька матерія; киндяком називають в Стрийщині полотнянку, скроєну на взір укр. свити. [6]) Златоглав — парча, золотом переткана матерія. [7]) Біляки — мабуть прості козаки в білих полотнянках в протиставленню до одягнійше убраної старшини — кармазинників. [8]) Було звичаєм у Запорожців, віддавати якусь часть добичі на Січову Покрову, Терехтемирівський монастир і Межигорського Спаса. Коли основано на Січи церков св. Покрови — невідомо; та коли Запороже в 1569 р. було вже постійним осідком козаків, то в кінці XVI. в. була там певно й церква. Терехтемирів дав козакам Баторій на шпиталь для калік і для всяких військових потреб; там тримали ко-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Которі давнім козацьким скарбом будовали,
Щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
Милосердого Бога благали.
А другую часть поміж собою паювали;
А третю часть брали,
Очертами [1]) сідали,
Пили та гуляли,
Із семипядних пищалей [2]) гремали,
Кішку Самійла по волі поздоровляли: [3])
„Здоров, кажуть, здоров, Кішко Самійлу,
Гетьмане запорозький!
Не загинув єси у неволі,
Не загинеш із нами козаками по волі!“
Правда, панове, полягла
Кішки Самійла голова,
В Києві-Каневі монастирі...
Слава не вмре, не поляже!
Буде слава славна:
Поміж козаками,
Поміж друззями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями.
Утверди, Боже, люду царського
Народу християнського,
Війська запорозького,* Донського, [4])
З сією черню дніпровою,* низовою,
На многая літа
До конця віка!

(Лукашевич: Малоросс. и червонорусс. народ. думы и пѣсни 15—27. У вступній замітці зазначує Лук., що списав сю думу в Полтавс. ґуб. „точь въ точь“ зі слів сліпця-бандуриста (Стрічка). — Максимович: Сборникъ 1849. 31—48. Передрук. — Антонович—Драгоманів: Историч. пѣс. I. 208—220. Передрук. — Горленко: К. Стар. 1882. XII. 505—7. — Житецький: Мысли 226—33. — Мартинович: К. Стар. 1904. II. 276—282. — Філ. Колесса: Матеріяли до укр. етнол. XIV. ст. 1—3 (уривок.)

заки спершу свій гарматний припас. Терехтемирівський монастир уважався уже від 1576 р. запорозьким; також Межигорський монастир славився козацьким, а в роках 1672—83 Запорожці побивалися за тим, щоб їх переписано до парохії сього монастиря (Ант.-Драг. Ист. пѣс. I. 228—9).

[1]) = кружками, у коло. [2]) Семипядна пищаль — стрільба з довгою люфою, а також рід малої гармати; пядь — міра довжини, коло 16 центиметрів. [3]) Подібно описана в літописи Величка радість Запорожців після щасливого походу Сірка на Крим 1675. [4]) Згадка про „Донське військо“ вказує на взаємини межи запорозькими й донськими козаками, що в другій половині XVI. в. часами спомагали себе взаїмно у далеких походах.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Текст дум у виданні Лукашевича пересіяний похибками (як се зазначили ми на ст. 3); отже щоб не треба було подавати надто великого числа приміток, передруковуємо думу про Самійла Кішку у справленій формі по виданні Максимовича з 1849 р., у якому й поділ на вірші красший, як у Лукашевича. Всеж таки уважаємо потрібним подекуди придержуватися первісного тексту, по якому справляємо похибки та доповнюємо пропуски пізнійших видань.

От найважнійші зміни, які впроваджує Максимович в тексті Лукашевича: 1) прикметникові й заіменникові закінчення на середній рід у 1 відм. однини **ее** замість **ое**: трапезонськеє, Чорнеє, великеє, теє, замість трапезонськоє, Чорноє, великоє, тоє і т. и. Хоч закінчення **ое** подибуються в ряди-годи і в пізнійших записах дум (пор. думу „Соколя"), то послідовність, з якою ся форма переведена у виданні Лукашевича, справді наводить сумніви про вірність запису. 2) З тої самої причини, відповідно до народнього виговору, обмежує М. уживаннє неперезвучених **о**, **е** замість **і**: Санджаківна, ніч, під, зам. Санджаковна, ноч, под і т. и.; сімсот, зачіпати, утікає, між, поміж, зам. семсот, зачепати, утекає, меж, помеж і т. и. 3) М. уживає голосових шелестозвуків **д**, **з** замість безголосих **т**, **с** у словах: од, одмикати, одгадати замість от, отмикати, отгадати і т. и.; **з**, збудили — замість с, сбудили і т. и.

Крім того приймаємо ще й поправки Антоновича—Драгоманова в отсих формах: яничари зам. яничаре; весілля, похмілля, плаття зам. весілье, похмілье, платье; браттє зам. братіє.

Вірші й слова, якими М. доповнює текст Лукашевича, подаємо в скобках.

* * *

Самійло Кішка виступає межи 1599 і 1602 р. як зручний провідник козацтва, що успішно встоює за правами козаків перед польським урядом. В заміну за воєнні послуги козаків добивається він того, що привернено козацтву (з деякими обмеженнями) вольности й права, які були скасовані після Лубенського погрому 1596 р. Літом 1600 р. бере Самійло з Запорожцями визначну участь у поході польського війська під проводом Замойского на Молдавію в обороні Могили. Відтак 1601 р. виправляється з Замойским на Ливонію, щоб виперти звідти шведські війська; у сьому поході потерпіли козаки тяжкі страти, а сам Кішка поляг при облозі міста Феліна з початком 1602 р. Вкінці думи описана стріча Самійла Кішки із Семеном Скалозубом, який 1598 р. був на Січи осаулом, а в 1599 р. міг бути й кошовим, як сказано в думі; виходилоб з того, що Кішка вернув з неволі 1599 р. Можливо, що перед своїм гетьмануваннєм Кішка справді пробував якийсь час у турецькій неволі, однакож не маємо про се ніяких певних відомостий. Записки про неволю Кішки увійшли в літописи Самовидця, Величка, Ріґельмана, Історію Руссов і Руську достовірну літопись (що виявляють великі суперечности у звістках про С. Кішку) на основі пізнійшої традиції. Певно були якісь перекази про поворот Кішки з турецької неволі, які звязано опісля із знаним з італійської брошури 1643 р. оповіданнєм про те, як християнські невольники опанували турецьку ґалєру, убили жорстокого Анті-Пашу і щасливо утікли з неволі. Можна догадуватися, що ся подія була голосною на Україні, коли межи утікачами було 207 людий із „польської Руси" — що визволилися під проводом якогось Сімоновича при помочи потурченого Русина Мікули.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

У згаданому італійському оповіданню добачає Науменко жерело української думи, яка могла скластися десь у 1640-вих роках.[1])

Самійло підписувався під своїми польськими листами до Ст. Жулкевского — Кошка; Грабянка називає його по поліському виговору Кушка, що вказувалоб на походженнє Самійла з тих околиць, де українському і, що повстало з **о**, відповідає середній звук межи у — о (н. пр. куонь). Іменник „кішка“ в значінню „кітка“ уживається й на Україні, як показує вислів Шевченка у „Снї“: „підкрадеться, як кішечка“.

Варіянт Житецького в порівнанню із варіянтом Лукашевича виказує ось які ріжниці: а) Самійло Кішка лиш на позір іде за намовою Бутурлака: „віру християнську будьто поламає, а Бога милосердного в серці собі має“; тим природнійшим являється опісля пируваннє Бутурлака з Самійлом. Навертаннє на іслям і позірне потурченнє Самійла нагадує подекуди Ів. Богуславця; б) Після стрічі із Скалозубом козаки безпощадно убивають ренеґата Бутурлака; в) В закінченню думи нема згадки про поділ добичі й бенкетуваннє Запорожців.

Зовсім иншу редакцію думи про Самійла Кішку виявляють варіянти Мартиновича й Горленка, записані лише в уривках із співу кобзаря Крюковського, який сам признавав, що памятає сю думу хиба лиш „через десяте слово“. До тої самої групи належить також варіянт Зайкевича, з якого виїмки подає Костомарів (Исторія козачества въ памятн. южнорусс. пѣс. творчества. Собр. соч. VIII. 701). Сі варіянти відріжнюються від попередньої редакції головно в отсих трьох точках: а) на вступі описує дума, як Турки, зявившися несподівано у „лузі Базалузі“, захопили Самійла з товаришами в неволю. б) Ляш Бутурлак, подібно як Русин Мікула у згаданім італійськім оповіданню, прикинувшися ренеґатом, зостається в душі християнином, змовляється з козаками і помагає їм до визволення. в) По дорозі утікачі повертають ще до якогось лєґендарного діда Соленка, що улекшує їм поворот. Про стрічу із Запорожцями й Скалозубом нема тут згадки. На пізнійший час повстання думи про Сам. Кішку вказують виразно згадки про ріжні ступні козацької старшини.

Орґанізація низового козацтва на ширші розміри починається з другою половиною XVI. в., від коли Січ стає осередком козацького союза. В останніх десятиліттях XVI. в. низове козацтво являється уже вповні зорґанізованим, має свою вибірну старшину, розпоряжає артилєрією, скарбом, табунами, човнами і всяким воєнним припасом. Війська козацького бувало вже й по 20.000; складалось воно із полків, у яких бувало часами й по 4.000 душ; кождий полк мав свою хоругву, свого сурмача і довбиша. Полк ділився на сотні, сотня на десятки або куріні; тому поділови відповідали степені військової старшини: полковники, сотники, отамани. Ріжні порученння гетьманські сповняли осавули, гарматами правив обозний, військовою канцелярією завідував писар. На чолі козацького війська стояв виборний старшина, званий гетьманом, кошовим отаманом або просто старшим; мав він широку власть у війську, навіть над життєм і смертю кождого, одначе усякі важнійші справи ішли під осуд усеї стар-

---

[1]) „Происхожденіе малорусс. думы о Самуплѣ Кошкѣ“. Кіевс. Стар. 1883. VI. 212—33; др. І. Франко: Студії над укр. народніми піснями 245—7; Грушевський: Історія України-Руси VII. ч. I. 246—52, ч. II. 576—7; В. Доманицький: Козаччина на переломі XVI—XVII. в. Зап. Н. Т. ім. Шевч. LXIV. 139—47.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

шини, або й ради цілого війська, що називає себе „вільним військом запорозьким“ або й „рицарством запорозьким“. Воно панувало над широким простором по правому й лівому боці Дніпра, покриваючи степи сіткою своїх „паланок“; так звалися малі укріплення, обведені частоколом, а також округи полкові.

7. Соколя.

У неділю барзе рано-пораненьку
Налетіли соколи з чужої далекої сторони,
Да сіли-упали у лісі на преудобному древі на орісі,
Да звили собі гніздо шарлатное,
Знесли яйце жемчужное,
Да і вивели[1]) собі дитя —
Бездольное, безродное соколя.
Як полетів ясен сокіл у чистеє поле
Живности доставати,
Ой, да живности не достав,
А соколя, своє бездольне безродне дитя, утеряв.
То сокіл прилітає, —
Аж його соколяти немає;
То сокіл літає,
Та орла питає:[2])
„Орле брате! чи не бачив ти мого соколяти,
Безродного, бездольного дитяти?
Чи його сильні дощі затопили,
Чи буйні вітри заносили?“
„Соколе брате! твого соколяти
Ні сильні дощі не затопили,
Ні буйні вітри не заносили:
А йшли стрільці-булахівці,[3])
Тай побачили твоє гніздо шарлатное,
Та взяли твоє соколя,*
Бездольне, безродне дитя,
Та у срібні пута запутали,
Жемчужю[4]) очи завішали
Та понесли у город у Царигород
До Івана Богуславця.[5])

---

[1]) У Чубинського-Русова: сплодили; справлено по вар. Горленка. [2]) Розмова орла з соколом — се мотив часто подибуваний в укр. народ. піснях (Матеріяли до укр. етнол. XIV. додаток 1—2. М. Лисенко: Збірник укр. пісень VI. 8). [3]) Назва „Булахівців“ нагадує тих Болоховців, що по свідоцтву літописи в половині XIII. в. цілими громадами виломлювались із князівсько-дружинного устрою та піддавалися під безпосередню власть Татар; однакож правдоподібнійше „Булахівці“ означають тут Волохів, що нераз у спілці з Турками й Татарами грабили сусідні українські землі. [4]) Жемчуг — перли, разки перел у намисті. У вар. Горленка:

Жемчугом очі йому закривали
Та у Царіград-город Івану Богуславцю на утіху продавали.

[5]) У Чуб.-Русова скрізь: Богословець. Згадка про Івана Богуславця наводить на здогад, чи не входила колись отся дума разом із думами про Івана Богуславця й Марусю Богуславку у склад якоїсь більшої цілости.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

А Іван Богуславець по ринку ходить,
Твоє соколя безродне, бездольне на руці носить.
Та якби ти, соколе брате, добре дбав,
Та над город над Царигород налітав,*
Та на валу сідав,
Та якби ти жалібно квилив і проквиляв,
Щоб твоє соколя зачувало,
Та смутно ся мало*
І головку склоняло*
І крилечка опускало.
Ой, то чи не мог би Іван Богуславець
Великого милосердия мати,
Чи не звелів би він з його ніг
Срібних путів познімати,
Коло очей жемчужи позбірати;
Та чи не звелів би він його на вал виношати?“

Так сокол добре дбав
І на город Царигород налітав
І на валу сідав, жалібно квилив-проквиляв.
То соколя зачувало,
Смутно ся мало,
Головку склоняло
І крилечка опускало.
Ей, тож то він, Іван Богуславець,
Велике милосердиє мав,
Срібні пута з ніг познімав
І жемчуж коло очей познімав,
Тай звелів його на вал виношати:
„То як буде воно утікати,
Так я велю його взнов забірати,
Та до мене приношати!“
А сокіл налітав, та на крила взяв,
Та на високу висоту гору підношав:[1])
„Ей, соколя моє, бездольне, безродне!
Лучче ми будем по полю літати
Та собі живности доставати,
А ніж у тяжкій неволі
У панів проживати.

---

[1]) Отсе закінченне думи доповнюється варіянтом Горленка:
То ясний сокіл велике милосердиє має,
Та на сиру землю сідає,
Та своє дитя, бездільне та безрідне ясне соколя, на крила хватає,
Та під високу висоту залітає,
Жалібненько квилить-проквиляє
Та Цариград-город заклинає:
„Ой же, хотя ти, Цариград-город, дорогими вещами украшений,
І в тобі сребра і злата много пробуває,
Ну чоловікові одрадости ніякому не має!“
Од Цариграда-города ясний сокіл одлітає,
Та до своєго дитяти словами промовляє:
Чи лучше, каже, бездільне, безрідне, ясне соколя, у чистому полі безпешно гулити,
Ніж у Цариграді-городі у Івана Богуславця на руках проживати?“

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ей, тож то у панів єсть що пить і їсти,
Та тільки не вілен світ по світу походити“.
Ей, як то бється птиця об птиці,
А родина об родині,
Ей, то так то бється отець і мати
Об своїй кревній дитині.
Дай, Боже, на здоровє, на многі літа
Всім православним християнам
На многі літа
До конця віка!

(Чубинський-Русов: Записки Ю. З. Отд. И. Р. Геогр. Общ. I. Матеріали 16—18. Записано від кобзаря Ост. Вересая з с. Калюжинець, пов. Прилуки Полтавс. губ. — Горленко: К. Стар. 1882. XII. 493—5. — Мартинович: К. Стар. 1904. II. 298—300).

8. Олексій Попович.

Ой, по Чорному морю,
Ой, на каміні біленькому,
Там сидів сокіл ясненький;
Жалібненько квилить-проквиляє,
І на Чорноє море спилна поглядає,
Що на Чорному морі все не добре починає.
Зло-супротивна, хвилешна хвиля уставає,
Судна козацькиї, молодецькиї
На три части розбиває.
Перву часть ухопило,
В турецьку землю занесло;
Другу часть ухопило,
В дунайське гирло забило.
А третя часть тут має,
По середині Чорного моря,
На бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопає...
Ой, при той части
Було війська много;
А був старшиною
Грицько Коломийчин,
По всьому війську ізбарзе й окличен.
То до козаків словами промовляє,
Сльозами обливає:
„Ой, козаки, панове-молодці!
Добре ви дбайте,
Гріхов не тайте,
Сповідайтесь ви
Наперед милосердному Богу
І Чорному морю,
Ой, отаману кошовому“.

Тіж козаки те зачували,
Та всі замовчали;
Тілько обізветься

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Олексій Попович,
Пирятинський родич:[1])
„Ей, козаки, панове-молодці!
Добре ви вчиніте,
Менеж, Олексія Поповича,
Самого возьміте,
До моєї шиї біленький камінь привяжіте,
Очі мої козацькиї, молодецькиї
Червоною китайкою запніте,
Ой, самого мене в Чорне море іспустіте!
Нехай же я буду сам своєю головою
Чорне море дарувати,
Ніжли я маю много душ, вір християнських,[2])
По Чорному морю
Безневинно погубляти".
Ті козаки те зачували,
До Олексія Поповича
Словами промовляли,
Сльозами обливали:
„Ей, Олексію Поповичу,
Славний лицарю, писарю!
Тиж святе письмо
По тричі на день читаєш
І нас, простих козаків,
На все добре научаєш,
То чомуж[3]) ти від нас гріхів більше маєш?"
Ой, Олексій Попович те зачуває,
Словами промовляє,
Сльозами обливає:
„Ой, козаки, панове-молодці!
Яж святе письмо
По тричі на день читаю
І вас, простих козаків,
На все добре научаю,
Від вас таки гріхів більше маю.
Що я в охотне військо одїжджав,
Не добре починав,
З отцем і з матірею
Прощенія не мав,
Старшого брата за брата не мав,
Старшую сестру збарзе зневажав,[4])
Ой, у груди стременом одпихав...
Либонь мене, козаки, панове-молодці,
Найбільше той гріх спіткав.
Ой, іще з города вибігав,
Триста душ[5]) маленьких дітей
Конем розбивав,

---

[1]) Сей вірш поправлено по вид. Ант.-Др. вар. Б. У Кол.: Гетьман Запорожець (таксамо у Ант.-Др. вар. А). Одначе сьому перечать дальші вірші думи та инші варіянти, у яких Олексій зоветься „писар військовий, козак лейстровий"; зоветься він також „пирятинським поповичем" або „пирятинським родичем" від Пирятина, міста в Полтавс. ґуберніі. [2]) „Віра християнська" в значінню „християнин". [3]) У Кол.: По чомуж. [4]) У Кол.: поважав; справлено по вар. „Основи". [5]) По вар. „Основи"; у Кол.: Самих маленьких дітей.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Кров християнську
Безневинно проливав.
Ой, молодиї жени за ворота вибігали,
Маленькі дітки на руки хватали,
Менеж, Олексія Поповича,
Кляли проклинали.
Ой, іщеж я поз [1]) сорок церков пробігав,
За своєю гордостю шапки не скидав,
На себе хреста не складав
І отцівської й материної молитви не споминав,
Либонь мене козаки, панове-молодці,
Найбільше той гріх спіткав.
Ой, іщеж мимо царську громаду пробігав,
За своєю гордостю шапки не скидав,
Мужикам, козакам
На день добрий не давав,
З празником не поздоровляв...
Либонь мене, козаки, панове-молодці,
Найбільше той гріх спіткав...
Ой, не єсть се мене Чорне море потопляє,
Єсть се мене отцівська-материна молитва карає.
Ой, як би мене отцівська-материна молитва
Од смерти вборонила,
На Чорному морі не втопила,
Як буду я до отця, до матері,
До роду прибувати,
І буду отця тай матір
Штити, шанувати й поважати.
І старшого брата буду я
За рідного отца почитати,
А близьких сусід за рідну браттю в себе мати".

Скоро став Олексій Попович
По істинні правді
Гріхи Богу сповідати,
Зараз стала зло-супротивна,
Хвилешна хвиля
На Чорному морі притихати.
Притихала і впадала,
Мов на Чорному морі не бувала,
Ой усіх козаків
До Тендри [2]) острова живцем прибивала.
То козаки на острів виходили,
Великим дивом дивували,
Словами промовляли,
Сльозами обливали:
„Що на якому Чорному морю,
На бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопали, —
Ані одного через Олексія Поповича козака
З міждо війська ми не втеряли".

---

[1]) Поз, поуз — попри. [2]) Се слово доповнено з инших варіянтів.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Олексій Попович
На чердак [1]) вихождає,
Бере в руки святе письмо,
По тричі на день читає,
Ой, усіх козаків на все добре научає:
„Слухайте, козаки, панове-молодці,
Як се святе письмо висвічує, [2])
На все моленіє указує:
Ей, который чолов'к отцівську-материну молитву
Штить, шанує, поважає,
То отцівська-материна молитва
У купецтві і в реместві
І на полі і на морі
Ой, на помощ спомагає.
То отцівська-материна молитва
Зо дна моря винімає,
Од великих гріхів душу відкупляє,
До царствія небесного привождає".
Нам годиться теє спомятати,
За которими молитвами
Стали ми хліба-соли поживати".
Дай же, Боже, миру царському
І народу християнському
Од сьогодні всім на здравія,
На многая літа,
Многая літа!

(Ф. Колесса: Матеріяли до укр. етнол. XIV. 96—144 і 183—6. Зап. від кобзаря Гната Гончаренка із слоб. Рінки Харківс. пов. Дивувати може велика, подекуди буквальна схожість сього варіянта із вар. „Основи" (у виданні Ант.-Драг). — Цертелев: Опытъ собр. 26—9. Максимович: Укр. народ. пѣс. 1834. 14—18. (Се вар. Цертелева — подекуди розширений). Сборникъ 1849. 48—52. — Лукашевич: Малорусс. думы и пѣс. I. 61—63. — Куліш: Записки о Ю. Р. I. 28—31. — „Основа" 1862. VIII. 21. — Чубинський-Русов: Записки Ю. З. Отд. И. Р. Геогр. Общ. I. Матер. 3—5. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣс. I. 176—201. — Горленко: К. Стар. 1882. XII. 487—9. — Сумцов: К. Стар. 1885. I. 186—91. — Житецький: Мысли 233—7. — Драгоманів: Житє і Слово 1895. IV. 18—19. — Мартинович: К. Стар. 1904. II. 269—72.)

Географія сеї думи обмежується північно-західною стороною Чорного моря від дніпрового лиману до гирла Дунаю; оттим то видавці „Историч. пѣсенъ" поклали повстаннє сеї думи на початкову добу сміливих нападів козацьких по Чорному морю на прибережні турецькі міста, отже на кінець XVI. в. В першій четвертині XVII. в. Запорожці запускалися вже дальше та не лише що пустошили кримські пристані (так н. пр. 1616 р. під проводом Сагайдачного здобули й спалили Кафу), але нападали й на чорноморські побережа Малої Азії: грабили Синопу, Трапезунт (1614, 1616, 1617), плюндрували береги Босфору та загрожували самому Царгородови (1615, 1624), не даючи спокою султанській державі, перед якою дріжав увесь тодішній

---

[1]) У Ф. Кол.: „на чуда"; справлено по Ант.-Драгом. вар. Б.
[2]) У Кол.: „сьвате письмо висьвічує" (зап. по фонографу).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

європейський світ. Дивувати можуть ті убогі засоби, з якими козаки пускалися проти могутньої турецької фльоти, здобуваючи собі світову славу незрівнаною відвагою й зручністю. Про спосіб воювання козаків на морі маємо докладні відомости. По опису Француза Боплляна, служебника гетьмана польського Конєцпольского (в рр. 1630—40), козацька чайка — се був човен довготи 60 стіп, ширини 10—12 стіп і такоїж глибини. Наоколо під верхом човен був тісно обвязаний обвідкою зі скрутнів очерету; помосту не було і від розбурханої хвилі човен наливався водою, та очеретяна обвідка не давала йому потонути. З кождого боку човна було по 10—15 весел, по середині щогла на вітрила, а дві керми по обох кінцях давали змогу плисти, не повертаючи в зад і в перед. Яких 60 чоловіка виготовлювало такий човен протягом двох неділь. В чайку сідало по 50 до 70 добре узброєних козаків, що брали з собою 4—6 гарматок та припаси сухарів, пшона й саламахи в бочках.

Оминаючи турецьку сторожу при устю Дніпра, перекрадалися козаки очеретами та випливали на море нераз в силі 150—200 і більше чайок. Турецькі ґалєри, що стояли звичайно біля Очакова, помітивши козацьку фльоту, счиняли трівогу у прибережних містах. Та козаки плили так швидко, що випереджували Турків. Виходячи на беріг, лишали в чайках по двох узброєних і двох хлопців на сторожі; несподівано нападали на міста, руйнували їх і пускали з димом. Нераз пустошили й околицю на цілу милю в глибину краю. Козацькі човни не богато виставали понад поверхню води; оттим то козаки скорше помічали високі турецькі ґалєри, заки ще Турки могли їх добачити. Старалися під вечір зблизитися до ворога, щоб у ночи на нього напасти. Здобувши й пограбивши ґалєру, пускали її на дно разом із людьми, бо не уміли правити більшими кораблями. За дня стріча з турецькою фльотою була для козаків дуже небезпечна, бо гарматні стріли розторощували й затоплювали їх лодки та наносили їм велику шкоду. Козаки боронилися завзято, хоч звичайно тратили в таких випадках дві третини людий. Вони шукали захисту в прибережних очеретах, куди ґалєри не могли гнатися за ними. Та коли їм пощастилося, привозили на Січ богату добичу (А.-Др. I. 206—8).

По декотрим варіянтам думи про Олексія Поповича в часі морської виправи Запорожців був із ними Грицько Зборовський (по иншим варіянтам Грицько Коломийчин або Коломниченко), у якому давнійші дослідники добачували історичну особу Самійла Зборовського. Се був польський магнат, дідич Золочева, голосний авантурист, що за убиттє каштеляна Ваповського був оголошений банітою, утік на Запороже, де якийсь час (у 1580-тих рр.) був кошовим. В кінці на приказ короля Баторія покарано його смертю. Одначе „побут Самійла З. між козаччиною був короткий, нічим особливим не замітний, в ніякі походи морські він не ходив (покликуються на оповіданнє Папроцкого, але то малозначна екскурсія ловецька на звірину на морських островах коло устя Дніпра), бурі з козаками на морі теж не перебував“ (Грушевський: Історія Укр.-Руси VII. ч. II. 576). Та хоч імя Зборовського булоб тут лиш механічно причеплене, то се зовсім не вменшує великої вартости історично-побутового образу, який подає нам дума про Олексія Поповича, зложена мабуть серед низових козаків. Видко серед запорозького лицарства, яке своєю головною задачею уважало боротьбу з невірними, були вже тоді елєменти перейняті високими моральними ідеалами, що гостро осуджували безпрінціпне завадіяцтво.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Із чисто християнською ідеєю про силу покаяння перед Богом звязується в отсій думі відгук давніх поганських вірувань про значіннє к р і в а в о ї ж е р т в и. Замітна річ, що кошовий взиває козаків, щоб сповідалися не тільки „милосердному Богу“, але й „Чорному морю“, що називається у деяких варіянтах „святим“. В почуттю своїх непростимих гріхів просить Олексій, щоб козаки завязали йому очі китайкою та вкинули в море, неначе для уласкавлення і втихомирення розбурханого живла, що вимагає крівавої жертви. Отсей мотив виступає ще яркійше в тих варіянтах, у котрих козаки пускають у море кров з мизинного пальця Поповича, почім море втихомирюється:

Тогда козаки добре дбали,
Узяли йому назад руки ізвязали,
Чорним оксамитом очі затмили, —
Та ще такого козака в море пускать пощадили:
На лівій руці мізиного пальця втинали,
Його кров у Чорнеє море метали.
То скоро Чорнеє море кров християнську заживало,
То так уклало,
Якби никогда й не грало,
Суден козацьких не розривало.[1])

Від основної теми найбільше відбігає група варіянтів, у котрих з а м і с т ь О л е к с і я П о п о в и ч а в и с т у п а ю т ь д в а б р а т и, що серед морської бурі признаються до своїх тяжких гріхів, у головному таких самих, якими прогрішився Олексій Попович, почім буря втихає (вар.: Куліша, Чубинського-Русова, Лукашевича, Антоновича-Драгоманова З.) Ся редакція витворилася мабуть під впливом думи про Самарських братів, котрі в прочуттю близької смерти так само облекшують свою совість признаннєм, що тяжко прогрішилися супроти родичів; в обох думах смерть уважається карою за гріхи. У декотрих варіянтах сеї групи побіч двох братів виступає — у слабій звязи із темою — ще й третій козак, „ч у ж а - ч у ж е н и ц я“, якому „ні з ким прощення приняти“; через те й смерть йому найстрашнійша (вар. Лукашевича, Драгоманова). Складне питаннє про початок сеї думи пробувано пояснювати з б л и ж е н н є м і з б и л и н а м и п р о А л е ш у П о п о в и ч а. По думці Веселовского (Юж.-русс. былины 1881—5. III—XI. 279) „південний Алеша Попович доживає свойого віку в образі Олексія Поповича української думи“. Дашкевич уважав нашу думу прямо перерібкою билинного образу[2]).

Одначе схожість межи Олексієм і Алешею Поповичем московської билини більше зовнішна, обмежується до назви героя та деяких його прогріхів (пяниченнє, гордовитість); тому то й О. Потебня не бачив належної основи до того, щоб можна було говорити про залежність думи від билини[3]).

По думці Халанского „попри зовсім припадкову спільність у назві героя українська дума і московська билина — се твори зовсім відмінні по походженню і змістови“ („Великорусскія былины кіев-

---

[1]) Антон.-Драгом. Историч. пѣс. I. 184; Житецький: Мысли 237. Порівн. Потебня: Объясненія малорусс. и срод. пѣсень 1887. II. 304. [2]) „Былины объ Алешѣ Поповичѣ и о кончинѣ богатырей“. Чтенія Историч. Общ. Нестора лѣтоп. 1889. IV. Подібні погляди висловили й инші учені, н. пр.: Ровинскій („Русс. народ. картинки“ IV. 101), Безсонов. [3]) Объясненія малорусс. и срод. народн. пѣсень II. 1887. 304.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ского цикла“ 1885. 69). Сумцов не признає ніякого, навіть далекого звязку межи думою і билиною (Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ. Кіевс. Стар. 1894. I. 2—3).

О много близші паралєлі до нашої думи знаходяться межи південно-словянськими піснями.

Потебня звернув увагу на деякі спільні мотиви, що звязують українську думу із болгарською піснею про Станковича Дуку (у розмірі 4+6): тому що розшаліла буря грозить затопленнєм Святої Гори з Хіліндарським монастирем, ігумен Сава взиває до сповіди хорого від 10 літ Дуку Станковича; колиж сей признався до страшної зневаги матери, котра його й прокляла, велів ігумен вкинути грішника в море, що після сього в мить затихає (Потебня: „Объясненія“ II. 305—8).

З одного боку дума про Олексія Поповича по своїм основним мотивам — сповідь грішника й успокоєннє розбурханого моря — підходить близько до болгарської пісні; се одинокий примір у якому сама тема споріднює думу з південно-словянською піснею. З другогож боку стоять тут проти себе у яркому контрасті дві зовсім неподібні картини: пісня змальовує подію на підкладі монастирського чернечого життя, а дума переносить її у козацьке середовище й оригінальним обробленнєм теми дуже сильно ріжниться від пісні. По всякій правдоподібности маємо тут примір лиш дальшої анальогії або, що найбільше, якогось спільного жерела, а не прямої залежности думи від пісні. До такого погляду приводить нас ще й ся обставина, що основна тема думи належить до мандрівних мотивів і, як показує дослід Сумцова, подибується в західно-европейських літературах („Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ“. Кіевс. Стар. 1894. I.)

Сумцов вказує на шотляндську баляду про Робіна Броуна, звісну також у норвежських, шведських і датських варіянтах: основний мотив і тут — небезпека мореплавців, з якої увільнює їх сповідь грішника. По думці Сумцова укр. дума про Олексія Поповича й так само її західно-европейські паралєлі розвинулися на основі леґенд про чудеса Богородиці. Подана в „Небі Новім“ Галятовського леґенда про втихомиреннє бурі наслідком горячої молитви до Богородиці, на котру у тій звязи вказує Сумцов, надто відбігає своєю основою від думи, щоб могла бути її жерелом. Натомість мотив про уратованнє корабля серед бурі пожертвованнєм одного грішника справді стрічається нераз в житійних сказаніях про чудеса ріжних святих і звідси він міг перейти в устну словесність, в українську думу і московську билину про Садка (Халанскій: В. р. былины к. ц.).

Ледво, чи може мати якунебудь звязь із думою подибуване в Четіх Мінеях біблейське оповіданнє про Йону пророка, на яке вказує др. І. Франко (Житє і Слово 1894. I. 300). Тут годиться пригадати, що Потебня ще передтим відкинув се зближеннє („Объясненія“ II. 304).

9. Самарські брати.

Гей, усі поля самарські почорніли,
Та ясними пожарами погоріли;
Тільки не згоріли
У річки Самарки,
У кирниці Салтанки [1])

---

[1]) У Ф. Кол.: „У річці Самарці в кирниці Салтанці“ — справлено по вар. Максимовича.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Три терни дрібненькі,
Три байраки зелененькі.
О, то тільки не згоріли три брати рідненькі,
Як голубоньки сивенькі, —
Постріляні та порубані почивають.
Ой, то тим вони спочивають,
Що на рани постріляні тай порубані
Дуже знемагають.[1])
Гей, як обізветься старший брат
До середущого словами,
Обіллється дрібними сльозами:
„Ой, брате мій середущий!
Та добре ти, брате, учини,[2])
Хоч з річки Самарки,
Або з кирниці Салтанки
Холодної води знайди,
Рани мої постріляні та порубані
Окропи, охолоди!“
„Гей, ти брате мій рідненький,
Голубочку сивенький!
Чи ти мині, брате, віри не діймаєш,
Чи ти мене, брате, на сміх підіймаєш?
Чи не одна нас шабля порубала,
Чи не одна нас куля постріляла?
Що маю я на собі
Девять ран рубаних широких,
А чотирі стріляні то й глибокі...
Ой, то добре ми, брате, учинімо,
Хоч свого найменчого брата попросімо,
Нехай наш менчий брат
А ще добре дбає,
Хоч на колінка й уставає,
В військову суремку[3])
Добре грає - програває.
Нехай же нас будуть странні[4]) козаки зачувати,
Гей, та будуть до нас приїжджати,
Будуть нашої смерти доглядати,
І тіло наше козацьке, молодецьке
А в чистому полі поховати“.
Гей, то менчий брат теє зачуває,
До старших братів словами промовляє:
„Ой, брати рідненькі,
Голубочки сивенькі!
Не єсть то нас шабля турецька порубала,[5])

---

[1]) Тут у вар. Метлинського слідують вірші:
Ті нарубані кровю іскожають,
Ті настреляні к серцю прилягають,
Коли душу з тілом розлучають.
[2]) Тут у вар. Метлинського ідуть ще два вірші:
Мого лука шовкового тетиву зніми, | Козацьку голівку звяжи.
[3]) Сурма, з турецького „зурна“ — труба; в вар. Метлинського найменший брат зоветься „тримбач, військовий грач“. [4]) Странній — подорожний. чужий. [5]) Сей вірш додано із вар. Максимовича.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Не єсть то нас куля яничарська постріляла,
А єсть то нас тай отцева молитва покарала.
Гей, бо як ми в охотне військо
Од отця, од матері одїжджали,
То ми з отцем і з матірю і з родом
Опрощенія тай не брали.
Ой, як напроти церкви, дому Божого, проїжджали,
То ми з себе шапок з голов не здіймали,
І Господа милосердного
Собі на поміч не прохали.
Хотяй я, братя, буду у сурму турецьку
Жалібненько грати,
То тільки нас будуть
Турки-яничари,
Безбожні бусурмани,
Наші ігри козацькі зачувати,
То будуть до нас приїжджати,
Будуть наше тіло
Сікти та рубати
Або будуть у тяжку неволю завертати.
Ой, уже ми будем, брати рідненькі,
Голубоньки сивенькі,
Оттут помірати,
Уже нам отця, паньматки й родини сердешної
По вік у вічі не забачати...“
Гей, як стала то на небі
Чорна хмара наступати,
То стали бідні козаки
А в чистому полі помірати,
Гей, свої голови козацькі, молодецькі,
А в чистому полі коло річки Самарки покладати.
Сотвори їм, Господи, та вічную память,
А всім слухающим головам
І всьому товариству кревному, сердешному
І військам запорозьким
Пошли, Боже, на многая літа,
До конца віка.

(Філ. Колесса: Матеріяли до укр. етнольогії XIII. 35—44 і 168—70. Записано від кобзаря Мих. Кравченка з Сорочиниець Великих Миргородс. пов. Полтавс. губ. До 60-того вірша сей варіянт дуже схожий із записом Максимовича; закінченнем нагадує вар. Житецького. — Максимович: Сборникъ 1849. 17—19. — Метлинський: Народ. южнорусс. пѣсни 437—40. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣс. I. 257—9. — Житецький: Мысли 203—6.)

Приводом до зложення сеї думи могли послужити три могили над р. Самарою коло криниці Солтанки в місцевости покритій буйною степовою ростинностю. Край над Самарою зображений уже не такою безлюдною пустинею, як у думі про Утечу братів з Азова: туди ведуть якісь дороги, де можна було стрінути „странних“ козаків. Се вказує на обставини, в яких знаходилася Самарська паланка в XVII. в. (Ант.-Драг. Ист. пѣс. I. 259).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

10. Іван Коновченко.

I.

На славній Украйні, в городі Корсуні, [1])
Там жив корсунський полковник, пан Хвилон.
Як став в охотнеє військо виряжати,
Став охотника викликати, —
Крикне-покрикне на винники, на броварники,
На пяниці, на костерники: [2])
„Которому не хочеться по винницях горілок курити,
Которому не хочеться по броварях пиво варити,
Которому не хочеться в кости іграти,
Дурно гуляти, —
Ідіте ви зо мною, корсунським полковником, в охотнеє військо гуляти,
Під город Тягиню, [3])
На Черкень-долину,
За віру християнськую одностайне стати,
Лицарської слави заживати!“
То теє словами промовляє,
У пятницю до города Черкаса [4]) поспішає,
В суботу рано-пораненько цвітную корогов хрещату виставляє.
То вже крикне-покрикне на сотники, на полковники,
На отамани, на осавули,
На козаки молодиї
І на слуги військовиї:
„Що ви, сотники і полковники,
Отамани і осавули,
Ідіте зо мною, корсунським полковником, в охотнеє військо гуляти,
На Черкень-долину,
Під город Тягиню,
За віру християнськую одностайне стати,
Будем лицарської слави доставати,
Будем ми сапянові боти [5]) топтати!“

То вже в городі Черкасі жила вдова,
Старенькая жона,
По іменню [6]) Грициха,
По прозванію Коновчиха,
Мала собі сина Івана Коновченка,
Єдиного вдовиченка.
Вона його до зросту літ держала,
В наймы не пускала,
На стираніє чужим рукам не давала,
Вона із його по смерти слави, памяти сподівала. [7])

---

[1]) Корсунь — містечко над р. Росю, колись полковий город.
[2]) Костерники — що грають в кости.
[3]) Тягиня — м. Бендери над Дністром у Бессарабії.
[4]) Черкаси — повітове місто на правому березі Дніпра, колись полковий город.
[5]) Бот — чобіт.
[6]) У Житец.: „по имѣнію“.
[7]) Вірші 37—40 увійшли тут мабуть із думи про Удову — з малими змінами. Стираніє — тяжка робота, поневірка.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

То вже Іван Коновченко на ринок вихожає,
Глас козацький зачуває,[1])
Що корсунський полковник, пан Хвилон, словами промовляє,
В охотнеє військо викликає, —
То Іван Коновченко до матері своєї старої прихожає,
Словами промовляє:
„Мати моя, старенькая жоно!
Колиб ти, мати, добре дбала,
Чотири воли чабанниї[2]) і два коня вороніїіз стада виручала,
До Жида рандаря одгоняла,
І щеб стозлотими грішми доплатила,
Да мині доброго коня купила,
Що моя душа козацька-молодецька подобила і влюбила.
Піду я, мати, на Черкеню-долину гуляти,
За віру християнськую одностайне стати,
Лицарської слави доставати,
Козацьких звичаїв добре знати".
Удова, старенькая жона, теє зачуває,
Словами промовляє:
„Сину мій, сину, Івасю Коновченку!
Чи у тебе нічого іспити або ізїсти,
Чи у тебе ні в чому хорошенько ходити?
Чи тебе мирськая старшина не почитає,
Чи тебе козацькая громада зневажає?
Лучше ти будеш тії чотири воли чабанниї і два коня воро-
Будеш по рілі хліба пахати, [ниї в плуг запрягати,
Будеш козаків і мужиків на хліб і на сіль к собі зазивати, —
Будуть тебе козаки військових потребів,[3]) козацьких обичаїв
Івась Коновченко теє зачуває, [научати".
Словами промовляє:
„Мати моя, старенькая жоно!
Не хочеться мині, мати,
На воли козацьким гласом гукати,
Не хочеться мині, мати,*
В пилі китайку пилити.[4])
Хоч я буду козаків до себе зазивати,
Будуть мене козаки домарем,[5]) гречкосієм прозивати, —
А то лучше я, мати,
Піду на Черкень-долину гуляти,[6])
За віру християнськую одностайне стати".

---

[1]) Сей вірш вставлено тут із вар. Метлинського. У Лукашевича:
То Івась Коновченко по базару похожає,
Солодкий мед-вино підпиває,
Козацький глас зачуває.
[2]) Чабан — пастух; воли чабанні — добре випасені, великі. [3]) Потреба — тут у значінню: воєнний похід, битва, як польське potrzeba. [4]) Пилити — запорошувати. [5]) Домар — той, що сидить дома, хазяїн; козаки-воївники згорда гляділи на мирні заняття хліборобів, ремісників, купців, як се вірно зазначено в думі. У Лукашевича: „Гречкосієм-полежаєм називати". [6]) Тут у Лукашевича ідуть вірші: „Звичаю козацького набрати,
Слави рицарства достати".

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

II.

В неділю рано-пораненько
Вдова, старая жона, до Божої церкви одходила,
Все оружжя в кімнату позамикала,
Тільки семипядную пищаль-ружжя оставляла.
То Іван Коновченко із постелі вставає,
На ринок вихожає,
Що корсунський полковник, пан Хвилон, словами промовляє:
„Который буде козак отцевських і матерніх обідів дожидати,
Буде мене за вісім миль од города Черкаса доганяти“.
Сусіди в церков уходили,
Вдові сказали:
„Ти, вдово, в церкві стоїш, нічого не знаєш,
Що твойого сина, Коновченка, в дому немає“.
То вдова із церкви приходила,
Івана Коновченка в домі не застала,
Кляла [1]) його і проклинала:
„Щоб ти, сину мій, Іване, щастя і долі не мав,
Як ти мене, вдову стареньку, на господарстві покидав!“
Рано в понеділок вдова од сна прочинала [2])
І словами промовляла:
„Бідна-побідна, моя вдовина голова,
Що я свойого сина кляла і проклинала,
Щастє його, долю козацькую потеряла...“
Тогді вона добре дбала,
Чотири воли чабанниї і два коня вороніі із стада доплатила,
Своїому сину доброго коня купила,
Що його душа козацькая-молодецька сподобила та влюбила
І ще сім кіп козакові на жупан давала,
І ще свойому сину доброго коня переслала.
То козак на доброго коня сідає,
За дванадцять миль од города Черкаса корсунського [полковника доганяє.
Скоро полковника догнав,
Між піхоту вбігав,
Івана Коновченка між піхотою познав,
Доброго коня йому в руки подав.
Іван Коновченко на доброго коня сідає,
То ще словами промовляє:
„Яж думав, братці, що обо мні мати не знає і не відає,
Аж вона обо мні великеє милосердіє має,
Що мині доброго коня купила,
Що моя душа козацькая-молодецькая сподобила да влюбила.
Колиб мині Господь милосердний дав із сего походу [виходити,
Мог би я знати,
Як свою неньку старенькую почитати,
Мог би я їй дванадцять Турків-яничар на послугу посилати!“

III.

То ще як став корсунський полковник, пане Хвилоне, [3]) *
На Черкень-долину під город Тягиню прибувати,

---

[1]) У Житецького: „ругала“; у Лукашевича: „лаяла“. [2]) Од сна прочинатп(ся) — проснутися, пробудитися. Для ассонанції й риму пропускається подекуди в думах заім. зворотний „ся“ по дієсловах. Порівн. стих 144. [3]) Знаменний для поетич. стилю дум 5. відмінок замість 1-шого.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Став до козаків словами промовляти: [1])
„Козаки, панове молодці!
Который між вами козак обереться,*
Щоб на доброго коня сідати,
Щоб із Кримцями та Ногайцями на розпутті [2]) погуляти?“
То всі козаки замовчали,
Тільки обізветься один Івась Коновченко,
Єдин син вдовиченко:
„Благослови,ти мині, пане Хвилоне, на доброго коня ізсідати,
З Кримцями та з Ногайцями на поєдинку погуляти!“
То корсунський полковник словами промовляє:
„Іване Коновченку!
Ти дітина молодая,
Ні на полі, ні на морі не бувала,
Козацької крови не видала:
Як ти кров християнськую узриш,
То ти сам злякаєш“. [3])
Іван Коновченко словами промовляє:
„Корсунський полковнику, пане Хвилоне!
Піди ти на ріку та піймай утя стареє і малеє
Та пусти ти на воду, [4])
Єсли не попливе малеє як стареє“.
Корсунський полковник одвічає:
„Іване Коновченку!
Коли [5]) мог ти мині загадку такую загадати,
Благословляю тебе на доброго коня сідати,
З Кримцями та з Ногайцями на полі погуляти“.

Коновченко на коня сідає,
Од козаків благословеннє принімає,

---

[1]) У вар. Цертелева промова Филона попереджена ось яким порівнанням: Не ясен сокол на долині по табору гуляє,
Не білая лебедь співає, —
Полковник Хвилоненко похожає,
Словами промовляє.

[2]) У Метлинського: „У первому разі на герці погуляти“. По старинній традиції битва починалася „г е р ц я м и“: з обох сторін виступали найвідважніші воївники до лицарського поєдинку, у якому кождий міг красше показати свою силу й зручність, ніж у боєвій лаві (пор. поєдинок Мстислава з Редедею, описаний в Початковій літописи й згаданий в Слові о полку Ігоревім). Лицарський двобій — се улюблений мотив московських билин. Дума про Коновченка — як справедливо замічає Халанскій (Великорусскія былины кіевскаго цикла. 1885. 45—9) містить поетичний образ, витворений богато ранше козацької доби, що живо нагадує билину про Івана Даниловича ось якими спільними моментами: Володимир взиває дружинників, щоб котрий виїхав у поле розвідатись про вороже військо. Зголошується молодий лицар Данилович. Спершу князь відраджує йому; та коли Данилович здивував його влучним порівнанням борця з гоголем, позволяє йому на сміли подвиг, що кінчиться побідою лицаря у першому випаді та невдачею у другому герцю. [3]) У Метлинського:
Кров християнську увидиш,
Барзе скоро ізомлієш.

[4]) У Житецького „на ріку“, справлено по вар. Метлинського „на воду“.

[5]) У Житецького: когда.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Між Кримці і Ногайці вбігає,
Шістьдесять шість Кримців та Ногайців з коней збиває,
З пліч голови знімає,
Чотирнадцять лицарів турецьких на аркан хватає,
Живцем до козацького намету пригоняє.
Корсунський полковник, пан Хвилон, те забачає,
І промовляє,
Коновченка братом називає:
„Іване Коновченку, брате мій сердечний!
Коли мог ти лицарської слави достати,
Благословляю тебе в своїм наметі спочивати".
А Іван Коновченко теє зачуває,
І великую радость має,
Що корсунський полковник братом його називає.
То він словами промовляє:
„Корсунський полковнику, пане Хвилоне!
Благослови мині оковитої горілки напиться,
То я могу іще й лучше з Кримцями та з Ногайцями побиться!"
Полковник словами промовляє:
„Іване Коновченку!
Я чував [1]) од старих людий,
Що сія оковита-горілка барзо вадить,
Не одного чоловіка з сего світа збавить".

У той час і годину
Десь корсунський полковник одгодився,
Іван Коновченко доволі горілки напився...
На доброго коня сідає,
Шаблю із рук випускає, [2])
Між Кримці та Ногайці вбігає,
Сімдесять чоловіка з коней збиває,
З пліч голови знімає. [3])
Стали безбожниї бусурмани козака в хмелі познавати,
Стали од табору козацького далі одбивати.
Скоро од табору козацького одбавляли,
Округ його оступали,
Там його посікли, порубали,
Смертельними ранами даровали,
Тільки козацького коня не піймали.

---

[1]) У Житецького: слихалъ.
[2]) = вимахує шаблею.
[3]) По вар. Цертелева ось як зображено другий випад Коновченка:
То не вихор по Черкені долині гуляє,
Не сизий орел яструбів ганяє, —
Вдовиченко Коновченко на воронім коні розїжжає,
Мечем своїм, як блискавка, сяє,
Трьох Татар яничар з коней збиває.
Тогді шаблю булатну опускає,
Козакам лицарство своє вихваляє,
Безпечно по долині розїжжає,
Бусурманів на сміх підіймає.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Кінь козацький по табору іграє,
Ніби ясен сокіл літає.[1])
Корсунський полковник теє забачає,
І промовляє:
„Не дармо нашого Коновченка кінь по табору іграє:
Знать його в живих немає...
Ви, панове, самі не добре учинили,
Що пяного чоловіка з своїх рук іспустили.
Добре ви, братці, дбайте,
На коні козацькиї сідайте,
Козацькеє тіло позбірайте,
До козацького намету привезіте".
Тогді козаки добре дбали,
Що козацькеє тіло позбірали,[2])
Суходіл[3]) шаблями копали,
Шапками, приполами[4]) землю виносили,
Із оружжя стріляли,
Козацькую славу прославляли,
Семиперстную[5]) могилу висипали.[6])

IV.

В городі Черкасі
У вдови, старенької жони,
По іменню Грицихи,
По прозванію Коновчихи,
Приснився сон чуден-пречуден,
Барзо дивен да й предивен.
Вдова од сна прочинала,
На ринок[7]) виходила,
З сусідами говорила:
„Приснився [мині][8]) сон чуден та пречуден:
Що, видиться, мій син в війні оженився;
Поняв собі жону — Туркеню горду та пишну,
В зеленім сукні, під білими позументами.[9])
Вона панщини не робить,
Подачки не дає,
Ніхто її в угли не стукає,[10])
Тілько вона собі праведного судії, Господа з небес желає".

---

[1]) По вар. Цертелева:
То добрий кінь до табора прибігає,
По куреням гуляє,
Гострими копитами землю копає,
Смутно ржучи козака свого викликає.
[2]) У Лукашевича: ...тіло козацьке знаходили,
У червоную китайку вложили.
[3]) Суходіл — суха земля. [4]) Припіл — пола. [5]) Від церковнослов. „прьсть" — земля, humus. [6]) У Лукашевича тут ідуть отсі вірші: У головоньках червоний пранор постановили,
Із семипядних пещалей продзвонили.
[7]) У Лукашевича: на базар. [8]) Доповнение Ф. К. [9]) Позумент — лента, тасьма, шнур, ґальон. [10]) У Житецького: толкає. У Метлинського: Ніякої податі не дає,
Ніхто в козацький угол не стукає.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Сусіди теє зачували,
Вдові той сон одгадали,
Тільки правди не сказали:
„Вдово небого!
Буде твій син із війська прибувати,
Буде тебе козацьким кармазином даровати“.

Вдова тогді не убога бувала,
Чотири бочки горілки і шість меду на брамі становила,
На святу неділю козаків із походу сподівалась.
То козаки з походу ідуть,
Як бджоли гудуть.
То первая сотня [1]) виступає,
Вдова Івана Коновченка, свойого сина, питає.
То козаки теє добре знали,
Вдові правди не сказали.
Другая сотня наступає,
І там вдова сина питає.
І там козаки добре знали,
Вдові правди не сказали:
„Вдово небого, не журися!
Твій син в війні оженився;
Поняв собі жону Туркеню,*
Горду да пишну невісту“.
Вдова теє зачувала,
Кождого козака частовала
І словами промовляла:
„Хвалюж тебе, Господи,*
Що я собі тихої та веселої невістки дождала!
Хоть буду козакам курені підмітати,
Аби мене могли при старости літах у себе держати“. [2])
То уже третя сотня іде, —
Корсунський полковник коня в руках за поводи веде...
То вдова, старенькая жона,
Як скоро теє узріла,
То барзо умліла,
На ногах не устояла,
К сирій землі грудю упала,
В гору руки піднімала,
Полковника проклинала:
„Полковнику, пане Хвилоне!
Бодай ти щастя-долі не мав,
Як ти мойого сина із всего війська потеряв!“
Полковник сам не пишен буває,
З коня вставає,

---

[1]) У Житецького: дивізія; справлено по вар. Лукашевича і Чертелева: Перва сотня наступае,
Вдова сина не видае.

[2]) У Лукашевича:
Хоча мій син буде по військам ходити,
Буде мині з ким у господі слово зговорити,
З невісткою тугу розділити...
Третя сотня під полковою корогвою,
Попереду хорунжій іде...

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Вдову, старенькую жону, з землі піднімає,
І промовляє:
„Вдово небого!
Не проклинай мене,
Щастя мойого і долі козацької не теряй:
Ти сама не добре починала,
Що свойого сина в охотнеє військо не пускала,
Щастє його і долю потеряла, —
Ти його проклинала...“
Тогді вдова не убога ся мала,
Сорок тисяч козацького війська в двір свій зазивала,
Троє суток ні пити, ні їсти хліба-соли не поборонила,
Всіх козаків, як бояр, даровала:
Давала рушники ткані і вишивані, —
Заразом похорони і весілля одправляла,[1])
Козацькую славу прославляла.

(Житецький: Мысли 208—220. — Цертелевъ: Опытъ 30—36. — Максимовичъ: Укр. народ. пѣсни 1834. 51—7. Сборникъ 1849. 81—8. Передрук. — Лукашевич: Малоросс. думы и пѣсни 36—47. Сей варіянт, записаний від того самого кобзаря, що й дума про Сам. Кішку, найблизше підходить до вар. Житецького. — Метлинський: Народ. южнорусс. пѣсни 413—24. — Жеґота Паулі: Pieśni ludu ruskiego w Galicyi. Львів 1839. I. 155—9. — Головацький: Народ. пѣсни галицкой и угорской Руси. I. 9—12. — Томачинський: Кіевс. Телеграфъ 1872. Nr. 59 (згадує про „кобзарських цехмістрів“). — К. Ф. У. О.: К. Стар. 1882. VIII. 270—6. — Горленко: К. Стар. 1882. XII. 512—17 і 1884. I. 35—41. — Боржковскій: К. Стар. 1889. IX. 675—80. — В. Горленко: Этногр. Обозр. 1892. IV. 143—6. — Драгоманів: Житє і Слово 1895. IV. 19—23. — Мартинович: К. Стар. 1904. II. 285—97.)

Максимович відносить сю думу до 1684 р., „коли задніпрянські козаки ходили в Білгородщину (під Акерман) на Татар і розбили їх під Тягином“. Одначе дума уводить нас у добре заселені околиці Черкасів і Корсуня, — що після воєн Дорошенка були зруйновані й обезлюднені; також спокійне пробуваннє в краю Жидів-арендарів вказує радше на добу перед Хмельницьким, з якою звязує сю думу Костомарів; він покликується й на те, що полковник Филоненко дійсно звісний був як товариш Гуні й Остряниці в повстанню проти Поляків (Исторія козачества въ памятникахъ южно-русскаго народ. пѣсеннаго творчества. Собр. Сочин. кн. VIII. т. XXI. 751). Також Житецький з уваги на стилістичні признаки сеї думи схильний віднести її радше до першої половини XVII. в. (Мысли 146).

Значне число варіянтів вказує на велику популярність сеї думи. Варіянт Цертелева, хоч найкрасше викінчений що до поетичного вислову — відступає від основного мотиву думи, яким треба уважати конфлікт межи материю й сином, що проти її волі вступає в охотне військо; проклін матери стягає опісля смерть на непокірного сина-завзятця. Коновчиха, відправивши всі коні з господи та замкнувши зброю в коморі, ще й намовою хотіла здержати сина від

---

[1]) Старинне порівнанне смерти на боєвищі із весіллєм із давна улюблене в укр. народній поезії, звідки перейняв його автор „Слова о полку Ігоревім“: „сваты попоиша а сами полегоша“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

походу, як описано і в вар. Цертелева: все те показує, що Івась проти її волі зважився прилучитися до походу; та коли вдова, не зважаючи на се, ще й благословить його при відході, то се стоїть в суперечности до її попередніх заходів і відбирає думі трагічний засновок.

Найповнійший і найбільш льогічно збудований варіянт Житецького, що містить також зловіщий сон удовиці так само, як і варіянт Горленка (Этногр. Обозр. 1892. IV.), записаний від лірника в Миргороді [1]). Побіч варіянту Житецького найкрасше видержаним можнаб уважати варіянт Метлинського, записаний Кулішем від кобзаря Андр. Шута в с. Олександрівці Сосницького пов. Чернигівської губ.; сей чернигівський варіянт в порівнанню із полтавськими виказує важні відміни головно в отсих точках: 1) коли вдова вийшла до церкви, Івась келепом розбиває кімнату, забирає батьківську зброю — та стрінувши матір у воротах — зневажає її; тут слідує фатальний проклін; 2) після другого герцю козаки віднаходять межи турецьким трупом смертельно раненого Коновченка, який просить Филона, щоби його поховано по козацьки на Черкень-долині. У сьому варіянті найвиразнійше зазначено навчаючий характер думи.

У вар. Жеготи Паулі проглядає пісенний розмір 4 + 4 особливо в другій частині; також повторюваннє другої половини стиха у першій половині найблизшого рядка показує на пісенну будову.

Вар. Головацького — се перерібка варіянту Ж. Паулі, поправлена й доповнена вставками з задніпрянських варіянтів.

11. Прощаннє козака.

Ой, у святую [2]) божественную неділеньку
Барзе рано пораненько
То не гласниї дзвони дзвонили,
Як у первому дворі нерідний отець і мати із своїм сином говорили:
„Ой, ідиж ти, сину, між чужиї люде,
То там тобі чи не лучче буде;
То нехай тебе вторий отець не лає, не проклинає
І щастя й долі козацької твоєї не теряє“.
То в святую неділеньку старша сестра коня виводила,
Середульша зброю виносила,
А найменьша сестра хустину виносила, [3])
Гірко плакала і ридала,
Слезами проливала,
До свого братіка найменьшого словами промовляла:
„Братіку мій рідненький,
Як голубонько сивенький!
Відкіль же тебе в гості виглядати:

---

[1]) В варіянтах з инших околиць нема згадки про сон. Се утверджує нас у погляді, що видані Житецьким думи по рукопису Ломиковського записано справді в Миргородщині, де проживав на хуторі Ломиковський з початком XIX. в.

[2]) У Мартиновича скрізь: сьватую.

[3]) Сей вірш вставлено з варіянту записаного Горленком від тогож кобзаря Крюковського.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Чи з буйного вітру, [1])
Чи з широкого степу,
Чи з славного війська Запорожя?“
То брат теє зачуває,
До сестри своєї найменьшої словами примовляє:
„Сестро моя рідненька,
Голубонько сивенька!
Не виглядай мене ні з буйного вітру,
Ні з широкого степу,
Ні з далекого поля,
Ні з славного війська Запорожя, —
А возьми ти, сестро моя рідненька,
Голубонько сивенька,
Жовтого піску в жменю,
Та посій на білому каменю:
То як буде жовтий пісок на білому камені схожати,
Хрещатим барвінком зеленим білий камінь устилати,
То тоді будеш мене, сестро, в гості виглядати“.
То найменьша сестра теє зачуває,
До свого братіка словами примовляє:
„Братіку мій рідненький,
Як голубоньку сивенький!
Я сего од старих людей не чувала,
Щоб жовтий пісок на білому камені ісхожав,
Білий камінь устилав.
То мабуть не буде жовтий пісок на білому камені схожати,
Хрещатим барвінком білий камінь устилати,
То мабуть мині, братіку, тебе в вічі не видати“. [2])
От нині і до віка
І до конця віка!

(Мартинович: К. Стар. 1904. II. 300. Записано від кобзаря Івана Крюковського з Лохвиці, Полтавс. ґуб. — Цертелев: Опытъ 57—8. — Максимович: Укр. народ пѣсни 1834. 61—2 і Сборникъ 1849. 7—8. — Лукашевич: Малоросс. думы и пѣсни 59—61. — Жеґота Паулі: Pieśni ludu ruskiego w Galicyi. II. 31—2. Передрук з Максимовича. — Метлинський: Народ. южнорусс. пѣсни 434—6. Чубинський — Русов: Записки Ю. З. Отд. И. Геогр. Общ. I. 14—15. — Чубинський: Труды V. 849—50. — Горленко: К. Стар. 1882. XII. 490—1. — Житецький: Мысли 192—4. — Драгоманів: Житє і Слово 1895. IV. 23—5.)

Пісні на ту саму тему (про них згадали ми у вступній розвідці ст. 40), співані на Подніпровю і в Галичині, треба уважати старшими від думи. Декотрі варіянти сеї думи (Чубинського—Русова, Метлин-

---

[1]) Вар. Житецького:
Чи із чистого поля
Чи од Чорного моря
Чи із славного люду — Запорожя?

У Лукашевича:
Чи з буйної войни,
Чи з чистого поля,
А чи з людославного Запорожя?

[2]) Вар. Цертелева має ось яке закінченнє:
Смутно з двора | отцевського | козак виїзжав.
Довго вони | на могилі | край села стояли:
Довго, довго | козаченька | вічми провожали,
А ще довше | вони його | дома оплакали.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ського) розширені значними вставками із думи про Сестру і брата; се нічого дивного, бо розлука сестри з братом, основна тема обох дум, приводить подібні мотиви й поетичні образи. У варіянті Цертелева проглядає пісенний розмір 4 + 4 + 6: сей варіянт стоїть посередині межи піснею і думою. Варіянти Мартиновича й Житецького доповнюють себе взаїмно. Варіянт Чубинського дуже значно відбігає від инших варіянтів сеї думи ось у яких точках: 1) не виступає тут сестра, розмова якої із братом при його відїзді дає головний зміст думи в инших варіянтах; 2) козак проживаючи у чужій стороні жениться; 3) він вибирається до дому, щоб одвідати матір, та застає її на смертній постелі.

12. Сестра і брат.

Ой, у святую [1]) неділеньку *
Барзе рано пораненько
То не сива зозуля закувала,
Не дробная птиця у бору защебетала, —
Як сестра до брата листи писала,
Та в чужі далекі города засилала,
Та свого брата рідненького у гості прохала,
Та його й благала:
„Братіку мій рідненький,
Як голубоньку сивенький!
То прошу я тебе, *
Прибудь ти до мене,
Созвідай мене *
На чужій чужині,
При б дній годині,
При нещасливій моїй злій хуртовині.
Що я то, братіку, на чужій чужині проживаю,
Велике горювання всегда собі принімаю;
Що я то, братіку, на чужій чужині завдовіла,
Своїми діточками маленькими осиротіла“.
То брат теє зачуває,
До сестри словами промовляє:
„Рад би я, сестро, к тобі прибути,
Тебе созвідати,
Так не могу за бистрими водами,
За широкими степами
І за дальними-далекими сторонами,
І за темними високими лугами“.
То сестра теє зачуває,
До братіка словами промовляє:
„Братіку мій рідненький,
Як голубонько сивенький!
Через бистрії води білим лебедоньком перепливи,
А через широкі степи малим-невеликим перепілоньком перебіжи,
Через дальні-далекії сторони, *
Через темні високі луги *
Ясним соколом перелети,
На моє подвіря сизокрилим голубком упади

---

[1]) У Март.: сьватую.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

І жалібненько загуди, —
Серцю печаль тугу мою розділи!
Що вжеж то, братіку, ідеть Христове пресвітле
Людям радость, — [Воскресеніє:
Мині смутость:
Що люде то на празник до Божого дому йдуть,
Як бджоли гудуть,
А з Божого дому вихожають,
Як мак процвітають;
Пола із полою ісхожає
І брат із сестрою з празником поздоровляє, —
А на мене бездільну [1]) ніхто й не погляне,
Будьто нас, братіку, ніхто й родом не знає.
Що як ми в свого отця й матки проживали,
Як у нашого отця й матки пили й гуляли, —
Ні світ, ні зоря, на добридень давали,
З празником поздоровляли,
На хліб і на сіль зазивали;
А як пришибла, братіку, мене нещасна хуртовина,
То тоді одреклися куми й побратими
І всякая названая сердешная родина!
Трудно то, братіку, рибі без води пробувати
І звірю-птиці без ліса в чистім полі гуляти,
А іще трудніше, тяжче і важче бездільному та безрід-
[ному чоловікові
На чужій україні без родини кревної й сердешної про-
Вислухай, Господи, у прозьбах [живати".
У нищетних молитвах.
Дай, Боже, миру царському,
Народу християнському
На многая літа,
До конця віка!

(Порф. Мартинович: „Українські записі" К. Ст. 1904. II. 302—4. Записано від кобзаря Івана Кравченка—Крюковського з Лохвиці Полтавс. губ. — Цертелев: Опытъ 55—6. — Максимович: Укр. нар. пѣс. 1834. 63—4. Сборникъ укр. пѣс. 1849. 9—10. — Метлинський: Народ. южнорусс. пѣс. 355—7. — Куліш: Записки о Ю. Р. І. 24—8. — Чубинський: Труды V. 468—70. — К. Ф. У. О.: К. Ст. 1882. VIII. 268—70. — Горленко: К. Ст. 1882. XII. 496—7. — Сперанскій: Южнорусс. пѣс. ч. III. 21—2. — Ф. Колесса: Матеріяли до укр. етнол. XIV. 83—95 і 190—2. Уривки: Тамже XIII. 83—7 і 152—6; XIV. 16—20 і 157—62.)

В найкоротшій і мабуть найдавнійшій формі подає сю думу збірка Цертелева. Декотрі варіянти н. пр. Куліша, Сперанского (що є тотожний з Кулішевим), переплетені уступами з думи „Прощаннє козака". Варіянт Ф. Колесси (записаний із співу Гн. Гончаренка) розширений при кінці ось яким уступом:

„Тільки піду я до святої церкви,
До Божого дому,
Богу помолюся,
На святости подивлюся,

---

[1]) = бездольну.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Не раз, не два дробними сльозами обіллюся —
О, тож у мене рідний отець і матуся.
Що вийду я з церкви,
Гляну в гору — високо
І в землю — глибоко
І в чужу сторону —
До родини вже й далеко“. (Мат. до у. е. XIV. 191).

На спорідненнє сеї думи із народніми піснями вказали ми у вступній розвідці (ст. 40.).

13. Удова й сини.

I.

Ой, у святу неділеньку
То рано пораненько
То не сива зозуля кувала,
Не дробна птиця щебетала,
А не в борі сосна шуміла, —
Як та бідна вдова
А в своєму домові гомоніла.
Ой та ручками-пучками [1])
А хліб-сіль одробляла, [2])
Та все синів годувала,
А й у найми не пускала,
Чужим людям на поталу [3]) не подавала.
Ой, чужим людям на поталу не давала,
Та все Всевишнього Господа-Творця прохала:
„Ой, поможиж ти мині, Господи,
Синів погодувати, *
До разума подоводити
І дома їм построїти
І їх подружити“.
Ой, то бідна вдова
А скоро їх возростила
І грамоти повчила,
До разума подоводила,
Дома їм построїла
І їх подружила.
Як стали сини жити-проживати,
То стали в себе разні маєтки то мати,
Та стали молодих княгинь [4])
За себе заручати,
То стали бідну вдову
А з свого подвіря ізсилати:
„Ой, то ідиж ти, мати, куданебудь
Собі проживати!
Бо будуть до нас
Гості-панове наїжджати,

---

[1]) Пучка, в галицьких говорах „пушка“ — кінець пальця, иноді уживається в значінню „палець“. [2]) У Кол.: „роздробляла“; справлено по вар. Сластьона, записаному від тогож М. Кравченка. [3]) Потала — тут у значінню „поневірка“. [4]) Відданиця у весільних обрядах і піснях зоветься „княгинею“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Та будуть пити-гуляти,
А тут тобі спокою то й не буде.
Бо будуть у нас
У синіх каптанах,
В китаєвих штанах, —
А ти будеш у сірій сімряжині [1])
Міждо нами похождати,
Та будеш наших дітей оскорбляти,
Жінок зневажати“... [2])
Гей, то бідна й удова
А се зачуває,
Словами промовляє,
Сльозами проливає...
Ой, що мовить словами,
Обіллється дрібними то й сльозами:
„Як то я вас, сини, годувала,
Як камінь глодала,
А чого тепер собі од вас діждала,
Що йти на чуже подвіря проживати“...
Гей, то в святу неділеньку
То рано-пораненько
То не в усі дзвони дзвонять, —
А то сини свою неньку,
Удову стареньку,
А з свого подвіря то ізгонять.
Що старший за руку веде,
Середущий у плечі випихає,
А найменчий ворота одчиняє,
Єї бідну клине й проклинає:
„Ой, ідиж ти, мати,
Куданебудь собі проживати,
Бо ти нам не вдобна, [3])
Проти діла не способна!
Отсеж тобі шлях-дорога
Широкая й довга!“
Ой, пішла то бідная вдова,
А плаче, стежечки не бачить,
Потикається,
А щеж то найменчий син
Край віконечка
Насміхається:
„Гей, то дивіться, хлопці-панове, молодці,
Як то наша мати потикається,
Чи вина напивається,
Чи ума лишається,
Що попід тином хиляється!“
Ой, середущий син обізвався:
„Ой, братиж то рідненькі,
Голубоньки сивенькі!

---

[1]) Сімряжина — сермяга, сірякова свита, польс: siermięga.
[2]) Тут пропущено два неясні вірші, яких нема й у вар. Сластьона:
Як то нам на тебе своїми очима
Хоч тяжко та важко оскорбляти.
[3]) Удобний — гідний, пригідний, до вподоби.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Гей, тож наша мати ні вина не напивала,
Ні ума не лишала,
А то вона в роскоші та в щасті
Слізми заливається,
Що попід тином хиляється“.

II.

Ой, пішла то бідна вдова,
А плаче, стежечки не бачить,
Потикається...
А йде [1]) чужа чуженина,
Молода челядина,
А з Божого дому, питається:
„Чогож ти, бідная вдово, плачеш?“ [2])
„Ей, чужа чуженино,
Молода челядино!
Та нащо ти мене питаєш?
Возьмиж ти мене
На своє подвіря!
Буду тобі сіни-хату вимітати,
Та буду діток доглядати,
Тобі, молодому челядину,
Порядок то й давати“.
Ей, то чужа чуженина,
Молода челядина,
Ворота одчиняє,
Бідну вдову до себе зазиває:
„Ой, ідиж ти, вдово,
До мене проживати,
Не будеш ти мині
Сіний ані хати замітати:
Тай тим ти будеш
Діток доглядати,
Мині, молодому челядину,
Порядок то й давати.
Ой, то буду тебе за рідну неньку почитати,
Буду тебе до смерти годувати,
Тим ти будеш у мене
По свою жизнь проживати“.
То бідна вдова
А в чужої чуженини,
Молодої челядини
Тринадцять год проживала. [3])
На чотирнадцятому році
Та стали хуртовини [4]) наступати,
То стали вдовиченків побивати:
Що перва хуртовина
Дома попалила,
А друга хуртовина
Скотину поморила,

---

[1]) У Кол. „ще“ — справлено по вар. Сластьона. [2]) Сей вірш вставлено з вар. Сластьона. [3]) Сей вірш справлено по вар. Сластьона. У Кол.: проживала аж тринадцять а три роки. [4]) Хуртовина — буря, а також недоля, нещасте.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

А третя хуртовина
У полі й у домі
Та хліб побила,
А нічого в полі й у домі
Не й остановила.
Як стали вдовиченки жити-проживати,
Не стали в себе нічого мати,
То стали двори бурянами заростати;
Не стали люди поважати,
Не стали гості-панове
До їх заїжджати,
До себе зазивати;
Не стали куми-побратими навіщати,
Хоч стало тяжко та важко
На світі проживати.
Гей то в святу неділеньку
То рано-пораненько
То не в усі то дзвони дзвонять, —
А то про вдовиченків
Все люди то говорять. [1])

III.

А в святу то неділеньку
То рано-пораненько
То не сизі орли засвистали, —
Як ті бідні вдовиченки
Од сна вставали,
Біле лице промивали
Та Божі молитви сотворяли;
Ой, що мовять словами,
Обіллються дрібними то й сльозами.
Ой, що старший син то мовить словами,
Обіллється дрібними сльозами:
„Ой, брате середущий
І брате найменчий!
Не гарно ми всі в трьох то й зробили,
Що ми свою неньку,
Удову стареньку,
А з свого подвіря зослали...
Ходім тепер, перед Богом, перед людьми
А гріх-страм [2]) потерпімо,
Свою неньку,
Вдову стареньку,
На своє подвіря й упросімо!
Ой, чи не прийде то наша мати
До нас проживати,

---

[1]) Тут у вар. Сластьона ідуть отсі вірші:
Гості-панове пили-гуляли,
За двір виїзджали, удовиченків осміяли:
„Що вже мабуть в удовиченків
Хліба-соли не стало,
Що вони бідную удову
З свого подвіря зослали“.
[2]) Страм — сором, стид.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Бо вже нам тяжко та важко
На світі пробувати".
Ой, то скоро шапки в руки забрали,
На коліна й упали,
Свою неньку,
Вдову стареньку,
До себе жить закликали.
„Ой, ідиж ти, ненько,
До нас проживати!
Будем тепер дітей научати,
Жінок спиняти,
Тебе за рідну неньку почитати".
Ой то бідна вдова
А те зачуває,
Словами промовляє,
Сльозами проливає...
Що мовить словами,
Обіллється дрібними то й сльозами:
„Як то я вас, сини, годувала,
Як камінь глодала,
А чого тепер собі од вас діждала,
Що на чужому подвірі проживаю...
Ой, не піду я до вас, сини, проживати,
Щоб ваших дітей не оскорбляти,
Жінок не зневажати,
Щоб вам не тяжко та не важко було то мене
Своїми очима й оскорбляти".
Ой, то бідна вдова добре знала,
Ой, на коліна й упадала,
Руки в гору підіймала,
Молитви сотворяла,
А своїх синів то прощала.
Як стала синів прощати,
То став їх Господь милувати;
Стали люди поважати,
То стали куми-побратими навіщати.
А бідна вдова на чужому подвірі проживала.
На чужому подвірі проживала
І на чужому подвірі померала.
Ой, то тільки бідної вдови
А прийшла то слава, її память,
Міждо царями,
Міждо князями,
Міждо православними християнами.
Ой, то її слава!
Ой, сотвори то, Господи, їй вічню память,
А всім слухающим головам
Пошли їм, Боже,
На многая літа!

(Філ. Колесса: Матеріяли до укр. етнол. XIII. 51—74 і 170—5. Записано від кобзаря Михайла Кравченка з Сорочинець Великих Миргородс. пов. Полтавс. губ. Варіянти: тамже 122—138, 175—7. XIV. 66—83, 187—9. Фраґменти: тамже XIII. 47—50, 101—7, 117—21, 147—51. XIV. 36—40, 50—61, 62—65, 151—6, 179—81. — Метлин-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ський: Народ. южно-русс. пѣсни 345—55 (4 варіянти). — Куліш: Записки о Ю. Р. І. 19—24. — Чубинський-Русов: Записки Ю.-з. Отд. И. Р. Геогр. Общ. І. 11—14. — Чубинський: Труды V. 847—9. — Горленко: К. Стар. 1882. XII. 497—9; 1884. I. 31—4. — Малинка: Этногр. Обозр. 1892. I. 175—6. — Житецький: Мысли 186—8. — Драгоманів: Житє і Слово 1895. IV. 25—7. — Грінченко: Этногр. Матеріалы III. 692—3. — Мартинович: К. Стар. 1904. II. 304—7. — Спастьон: К. Стар. 1902. V. Сперанскій: Южнорусс. пѣсня. III. 12—14.

Се мабуть найбільше розширена з усіх дум; вона й досі не стратила живого інтересу для українського люду, як показує велике число варіянтів, записаних у найновійших часах. Варіянти сеї думи, впрочім дуже схожі між собою, ріжняться головно закінченнєм: в одних удова вертає до синів, у других вона вправді прощає синам, одначе зостається й дальше жити у чужих людий. Та сама тема з малими відмінами оспівана також у піснях, широко розповсюджених на Подніпровю і в Галичині (Гнатюк: Етногр. Збір. II. 47. — Грінченко: Этнограф. матеріали III. Черн. 1899. 376—82. Тамже вказані й варіянти).

14. Ворожба із сну.

У неділю святую снився-приснився вдовиченку
Барзо пречуден сон, та ще дуже й предивен.
Скоро він із свого сна розбужає,
Свого сна козацького не вгадає,
Матері старій словами промовляє:
„Мати моя старенькая! *
Ти людям вгадуєш, *
Малим діткам помагаєш, —
Вгадай мені, мати, сей сон:
Що видиться, — на отцевському дворі на моєму
Три гори камяній процвітали;
Перва гора процвітала *
Красним цвітом виновая“.
„Желає за тебе мужняя жена на сторону мандрувати:
Не будеш ти з нею ніякого промешканія мати.
Дасть тобі Господь діждати Різдва Христова
Альбо найпаче світлого Воскресенія, —
То вона буде кватирку одсувати,
По ринку поглядати,
Чи не йде муж первий дружини шукати“.
„Друга гора процвітала *
Зеленим цвітом виновая“.
„Желає за тебе богата вдова гордая;
Не велю тобі, сину, її брати:
Не будеш ти з нею щастя й долі мати.
Дасть тобі Господь Різдва Христова
Альбо найпаче пресвітлого Воскресенія діждати, —
Будуть до неї куми-побратими наїжжати,
Будуть пити та гуляти,
Будеш ти у порога стояти,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Будуть тебе наймитом нарікати
Будуть тебе ще й на сміх підіймати“.
„Третя гора процвітала*
Білим цвітом камяная“,
„Желає за тебе сирота безщасна,*
Безрідна, дівчина молодая.
Велю я тобі, сину, її брати:
Будеш ти з нею щастє й долю мати.
Де муж з женою живе-проживає,
Там святий Миколай на радость ухожає“.

(Метлинський: Народ. южнорусс. пѣс. 354—5 під заголовком: „Дума про сон і про жену“. Записано від кобзаря — мабуть Залавського з Тростінця — в Ахтирці, Харківс. пов.)

Хоч ся дума видана у такій давній збірці, досі — на скільки нам відомо — ніде її не передруковувано, ніхто з дослідників не звертав на неї уваги, так що вона є неначе новим доповненнєм в крузі навчаючих дум. Як майже всі думи старшого складу, споріднена й ся дума своїм змістом із народніми піснями, як показують отсі строфи:

Ой, жени сьи, синцю, ой жени сьи, любцю,
Та не бери удовоньку, лише дівчиноньку.
Бо в дівчини серце, як літнє сонце,
Та хоть оно хмарнесеньке, все оно тепленьке.
А в вдовоньки серце, як зимове сонце,
Та хоть оно яснесеньке, все оно зимненьке.
Вар.: Та хоть оно світить, гріє — зимний вітер віє.
Ів. Колесса: Етногр. Зб. XI. 165.

15. Хведір Безрідний.

Понад сагою [1]) дніпровою
Молодий козак обід обідає,
Ні думає, ні гадає,
Що на його молодого,
Ще й на чуру малого [2])
Біда настигає.
То не верби луговиї зашуміли,
Як безбожні ушкали налетіли,
Хведора Безрідного,
Отамана курінного, [3])
Постреляли, порубали, —
Тільки чури не піймали.
То малий чура до козака прибуває,
Рани йому глибокії промиває,
То козак йому промовляє:
„Чуро мій, чуро,* вірний слуго!
Пійди ти степом* понад Дніпром,

---

[1]) Сага — залив ріки. [2]) Чура або джура — молодий слуга-товариш козацького старшини, що ходив разом із ним у походи. [3]) Отаман курінний — начальник куріня т. є. відділу запорозького війська. Курені — мабуть від диму, що курився з огнища — се були шопи або ліпянки з хворосту й очерету, у яких жило часами й по кількасот козаків.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Послухай ти, чуро:*
Чи то гуси кричять,
Чи лебеді ячять,
Чи ушкали гудуть,
Чи може козаки Дніпром ідуть?
Коли гуси кричять,* або лебеді ячать,* — то ти зжени;
Коли ушкали гудуть,* — мене схорони;
Колиж козаки ідуть,* — то обяви,
Нехай вони човни до берега привертають,
Мене, козака Хведора Безрідного, навіщають".
То чура малий по берегу пробігав,
Козаків забачав,
Шапкою махав,
Словами промовляв:
„Панове молодці! добре ви дбайте,
Човни привертайте,
До отамана курінного поспішайте"!
То козаки теє зачували,
До берега прибували,
Отамана навіщали.
Тогді козак чуру вихваляє,*
Словами промовляє:
„Чуро мій, чуро,* вірний слуго!
Коли ти будеш вірно пробувати,
Будуть тебе козаки поважати!"
То теє промовляв,
Опрощеннє зо всіми брав,
Милосердому Богу душу оддав.
Тогді козаки шаблями суходіл копали,
Шапками, приполами персть виймали,
Хведора Безрідного ховали,
В семипядні пищалі гремали,
У суремки жалібно вихваляли:
„То ще добре козацька голова знала,
Що без війська козацького не вмірала".

(Чертелев: Опытъ собранія старинныхъ малоросс. пѣсней 48—50. — Максимович: Укр. народ. пѣсни 1834. 5; Сборникъ 1849. 25—7. Передруки — Метлинський: Нар. южнорусс. пѣсни 440—2. Антон.-Драгом.: Историч. пѣс. I. 248—55. — Чубинський-Русов: Записки Ю. З. Отд. И. Р. Геогр. Общ. I. 18—21. — Житецький: Мысли 207—8. — Горленко: К. Стар. 1882. XII. 510—12. — Мартинович: К. Стар. 1904. II. 272—6. — Сперанскій: Южнорусс. пѣсня. III. 18—21.)

Хведір Безрідний паде жертвою необережности в пограничних боях з Татарами; він виступає в думі як курінний отаман в супроводі джури, — що вказує на кінець XVI. в., коли вже Запороже було вповні орґанізоване (Ант.-Драг.: И. п. I. 255). Основна тема — смерть козака і його похорони — з усею простотою в обстанові козацького життя найкрасше виступає в вар. Чертелева, який треба уважати за найдавнійший. Варіянти Метлинського, Чубинського-Русова й Мартиновича значно розширені новими подробицями, як н. пр. опис пишного строю козацького старшини, що вказують на пізнійші часи. Замітна річ, що сербська пісня про смерть

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Марка Кралевича зве його також „безрідним“, — на що звернув увагу Халанский (Южно-славянскія сказанія о Кралевичѣ Маркѣ въ связи съ произведеніями русс. былевого эпоса“. Варшава 1893).

Варіянт Чубинського-Русова подає найдокладнійший опис козацьких похоронів, одначе із слідами пізнійшого розширення:

...тіло молодецьке знаходили,
На чирвону китайку клали,
Тіло козацькеє-молодецьке обмивали,
А шаблями суходол копали,
А шапками да приполами перст виносили,
Глибокую яму викопали,
Хведора Безродного-бездольного похоронили.
Високую могилу висипали
І прапірок у головах устромили
І премудрому лицарові славу учинили.
А тим вони його поминали,
Що у себе мали:
Цвіленькими, сухенькими військовими сухарцями.

16. Смерть козака на Кодимській долині.

На узбоччі долини біля двох сокорів [1]) козацьких
Там козак постреляний, порубаний на рани смертельні знемогає
І праведного судію з неба бажає,
При собі отця-неньки не має.
Рани постреляні — кровю зійшли
Порубані — к серцю прийшли. [2])
Тогді козак долину Кодину [3]) трома клятьбами проклинає:
„Бодай ти, долино Кодино, мхами, болотами западала,
Щоб у весну Божу ніколи не зоряла, [4]) не позоряла,
Що я на тобі третій раз гуляю,
В тебе козацької здобичі собі ніякої не маю.
Первий раз гуляв — коня вороного втеряв,
Другий раз гуляв — товариша сердечного втеряв,
Третій раз гуляю — сам голову козацькую покладаю“.
Орли чорнокрильці,* козацькії дозирці,* налітають,
Козацькую душу доглядають.
То вже козак молодий отця й неньку споминає:
„Поможи мені, отцева й матчина молитво, на колінцях стати,
Семипядную пищаль у руки достати,
По три мірці пороху підсипати,
По три кульки свинцевих [5]) набивати,
Орлам чорнокрильцям,
Козацьким дозирцям,
Великий подарунок посилати“.
То вже козак молодий,
Товариш військовий,
По три мірці підсипає,
По три кульки набиває,

---

[1]) Сокір, осокір — рід тополі, populus alba. [2]) Сі вірші знаходимо також у думі про Самарських братів. [3]) Річка Кодима впадає до Богу в Херсонс. ґуб. Кодимська долина була часто видовищем боїв козаків з Татарами. [4]) Зоряти, зоріти — світитися, сіяти. [5]) Свинцевий — оловяний.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Орлам чорнокрильцям,
Козацьким дозирцям,
Великий подарунок посилає.
Сам на себе в землю щирим серцем впадає,
Семипядну[1]) пищаль на колінця одкидає.
Ще й на море поглядає,
Що море трома цвітами процвітає:
Первим цвітом — островами,
Другим цвітом — кораблями,
Третім цвітом — молодими козаками.
Що козаки, добрі молодці,
На долину Кодину прибували,
Срібла-злота много набірали,
Козака постреляного, порубаного знахожали,
Шаблями, наділками[2]) яму копали,
В семипядну пищаль позвонили,
Славу козацьку учинили,
Шапками приполами семикіпну [могилу][3]) висипали,
На могилі прапорок устромили,
Славу козацьку учинили.

(М. Костомарів: „Исторія козачества въ памятникахъ южнорусс. народ. пѣсен. творчества“. Собр. соч. 1906. кн. VIII. т. XXI. 781—2.)

В сій думі слідно вже признаки упадку кобзарської творчости, як замічає Костомарів: Повторюється вже сама тема — смерть зараненого в бою козака — оспівана в кількох инших думах, повторюються й мотиви, позичені з дум про Самарських братів, Безрідного й Утечі братів з Азова.

17. Вдова Сірка Івана.

В городі Мерефі[4]) жила вдова,
Старенькая жона,
Сірчиха Іваниха.
Вона сім літ пробувала,
Сірка Івана в вічі не видала.
Тілько собі двох синів мала:
Первого сина, Сірченка Петра,
Другого сина, Сірченка Романа.
Вона їх до зросту держала,
Іще од них слави-памяти по смерти сподівала.
Як став Сірченко Петро виростати,
Став своєї матері старенької[5]) питати:
„Мати моя, старая жоно!
Скілько я у тебе пробуваю,
Отця свого, Сірка Івана, в вічі не видаю;
Нехай би я мог знати,
Де[6]) свого отця, Сірка Івана, шукати“.

---

[1]) У Костомарова: Тусячу. [2]) Наділок — мабуть заступ, рискаль (поясн. Максимовича); піхва від шаблі (поясн. Грінченка). [3]) Доповненне Ф. К. [4]) Мерефа — козацька слобода в Харківськім повіті. [5]) У Ж.: своєй мати старенькой. [6]) У Ж.: гдѣ.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Вдова стара промовляла:
„Пішов твій отець до стародавнього * Тору [1]) пробувати,
Там став він свою голову козацькую покладати“.
То вже Сірченко Петро теє зачуває,
Пилипа Мерефіянського з собою підмовляє,
Голуба Волошина за джуру у себе має.
Стали вони до стародавнього Тору приїжжати,
Отамана торського, Яцка Лохвицького познавати.
Отамане торський, Яцко Лохвицький, із куреня вихожає,
Словами промовляє,
Сірченка Петра познаває:
„Сірченку Петре, чого ти сюда приїжжаєш?
Десь ти свойого отця Івана шукаєш?“
Сірченко Петро словами промовляє:
„Отамане торський, Яцку Лохвицький!
Я сім год пробуваю,
Отця свойого, Сірка Івана в вічі не видаю“.

То вже Сірченко Петро з козаками опрощеніє принімає,
До трьох зелених байраків прибуває.
Козаки до Сірченка Петра словами промовляли:
„Сірченку Петре! не безпечно себе май,
Коней своїх козацьких од себе не пускай!“
А Сірченко Петро на теє не повіряє,
Під тернами-байраками [2]) лягає-спочиває,
Коні свої козацькі далеко од себе пускає,
Тілько Голуба Волошина до коней посилає.
Турки теє забачали,
Із тернів із байраків вибігали,
Голуба Волошина у полон до себе брали,
Іще словами промовляли:
„Голубе Волошине! не хочем ми ні твоїх коней вороних,
Хочем ми добре знати,
Щоб твого пана молодого ізрубати“.
Голуб Волошин словами промовляє:
„Турки! * коли можете ви мене од себе пускати,
Могу я сам йому з пліч головку зняти“.
Турки того дознали,
Голуба Волошина од себе пускали.
Голуб Волошин до Сірченка Петра прибуває,
Словами промовляє:
„Сірченку Петре, пане молодий,
На доброго коня сідай,
Між Турками поспішай!“
Не успів Сірченко Петре між Турки-яничари вбігати,
Мог йому Голуб Волошин з пліч головку зняти. [3])
Тогді Турки Пилипа Мерефіянського округ оступали,
З пліч головку козацьку знімали,
Козацьке тіло посікли-порубали.

---

[1]) Тор — тепер місто Славянське над рікою Торець, де була колись козацька стоянка на границі татарського степу; туди збиралося багато козацтва для добування соли. [2]) У Житец.: байраки. [3]) Замігна річ, що зради допустився Волошин, чоловік чужий для козацтва.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Козаки стародавниї теє забачали,
На добриї коні сідали,
Турків [1]) побіждали,
Козацьке тіло позбірали,
До стародавнього куреня привозили,
Суходіл шаблями копали,
Шапками, приполами землю носили,
Козацькеє тіло схоронили.

Отаман торський, Яцко Лохвицький, теє зачуває,
До вдови старенької, Сірчихи Іванихи, в город у Мерефу письмо посилає.
Сірчиха Іваниха письмо читає,
Словами промовляє,
К сирій землі крижем упадає:
„Що вже тепер на моїй голові три печалі пробуває:
Первая печаль, що я сім год пробувала,
Сірка Івана в вічі не видала;
Другая печаль, що Сірченка Петра на світі живого не має,
Третяя печаль, що Сірченко Роман умірає...“

(Житецький: Мысли ст. 241—3.)

В сій думі виведено інтересну картину пограничної боротьби козаків із Турками й Татарами при заселюванню Слобідської України в другій половині XVII. в. Костомарів відносить сю думу до кінця XVII. в. (Исторія козачества въ памятн. южнорусс. пѣс. творч. 780). Іван Сірко, котрого кілька разів вибирано отаманом кошовим, в 1670-тих роках вславився війнами із кримськими Татарами, особливож удачним походом на Крим 1675 р., описаним в літописи Величка. Мав він біля Мерефи (28 верст від Харкова) свою слобідку Артемівку, де проживала його рідня; умер 1680 р. Ось як характеризує його Величко: Погребенъ тежъ знаменито августа 2, зъ многою арматною и мушкетною стрелбою и со великою всего войска Низового жалостію, яко по томъ вожду своємъ справномъ и щасливомъ, который отъ млодости ажъ до старости своея военными бавячися промислами, не только значне Кримъ воевалъ и нѣкоторіи въ немъ попалилъ гради, также и въ поляхъ дикихъ на рознихъ мѣсцахъ многіе татарскіе громлювалъ чамбулы и плѣненній ясиръ христіянскій отгромлювалъ, але и въ Черное море лотками вплинувши, на рознихъ мѣсцахъ не маліе Бѣсурманамъ чинилъ шкоды и раззоренія, а по морю Чорному кораблѣ и катарги, зъ Константинополя въ Кримъ, Азовъ и на инніе мѣсця пливучіе — громлѣвалъ и зъ великими здобычами щасливе зъ войскомъ запорожскимъ до коша своего повертался, которого все войско зѣло любило и за отца своего почитало (Житецький: Мысли 241).

18. Отаман Матяш старий.

(На усті Самари — Богу
Семенова козацького рогу) [2])

---

[1]) У Жит.: Турок. [2]) Якась коса при устю Богу і досі зветься Семеновим Рогом (Житецький: Мысли 238). Під назвою Самарки догадується Костомарів Савранки, що впадає до Богу. Топографія думи очевидно переплутана; та перші два вірші без шкоди для цілости можнаб пропустити.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Усі поля самарськиї пожарами погоріли,
Тілько два терни-байраки не згоріли, [1])
Що під собою гостей великих іміли:
Там пробувало дванадцять козаків Бравославців [2])-небувальців,
Між ними був отаман Матяш старенький.
Стали козаки вечера дожидати,
Стали терновиї огні розкладати,
Стали по чистому полю коні козацькиї пускати,
Стали козацькиї сідла од себе далеко одкидати,
Стали козацькиї семипядниї пищалі поза кущами ховати.
Отамане Матяш старенький теє зачуває,
Словами промовляє:
„Козаки, панове молодці!
Не безпечно ви майте,
Козацьких коней із припона не пускайте,
Сідла козацькиї під голови покладайте,
Бо се долина Кайнарськая,
Недалеко тут [3]) земля татарськая“.
Тогді козаки з отамана Матяша насміхали:
„Десь ти, отамане Матяшу старенький, меж козаками не [бував,
Десь ти козацької каші не їдав; [бувальців,
Десь ти козацьких звичаїв не знав,
Що ти нам, козакам Бравославцям, великий страх задав“.
Тогді отаман Матяш од них далекó одступав,
Терновий огонь розкладав,
Коня свого козацького осідлав,
Біля себе припинав.
То саме в ночі зождав малую годинку, невелику часинку,
Як не буйниї вітри повівали,
Як Турки-яничари з чистого поля в долину припали,
Дванадцять козаків Бравославців-небувальців в полон [забрали.
Отаман Матяш старенький на доброго коня сідає,
Шість тисяч Турків [4])-яничар побіждає,
Бравославців-небувальців із полону одбиває,
Ще й словами промовляє:
„Козаки, Бравославці-небувальці!
На коні козацькиї сідайте,
Мині старому помочі давайте!“
Тогді козаки на коні сідали,
Чотири тисячі безбожних бусурманів побіждали,
Сребро і злото турецькеє од них забірали,
До города Січі швиденько поспішали,
В городі Січі безпечно себе мали,
Серебро і золото турецькеє между собою розділяли,
За отамана Матяша Господа Бога прохали:
„Десь твоя мати в небі пресвятилась,
Що тебе [лицаря да] [5]) породила,

---

[1]) У Житец.: горіли. [2]) Бравославці — може Браславці від м. Браслава над горішним Богом; небувалець — недосвідний, новик, що не бував у походах. [3]) У Житец.: недалече сдѣсь. [4]) У Житец.: Турокъ. Ледво чи первісно були в думі сі казкові прибільшення. [5]) Доповнення Житецького.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Що ти в чистім полі пробував,
Із нас, Бравославців-небувальців, ні одного козака із [війська не утеряв.

(Житецький: Мысли 238—40.)

19. Розмова Дніпра з Дунаєм.

Питається Дніпр тихого Дуная:
„Тихий Дунаю,[1])
Що я своїх козаків на тобі не видаю?
Чи твоє дунайськеє гирло моїх козаків пожерло, —
Чи твоя Дунай-вода моїх козаків забрала?“
Промовить тихий Дунай до Дніпра-Славути:[2])
„Дніпре-батьку, Славуто!
Сам собі думаю да гадаю,
Що твоїх козаків у себе не видаю.
Уже чверть года, три місяці вибуває,
Як твоїх козаків у мене немає.
Ні моє дунайськеє гирло твоїх козаків не пожерло,
Ні моя дунайська вода твоїх козаків не забрала,
Їх Турки не постреляли, не порубали,
До Царя-города[3]) в полон не забрали...
Всі мої квіти луговиї і низовиї пониділи,
Що твоїх козаків у себе не виділи.
Твої козаки на черкеській горі пробувають,
Холодної води в барила набірають.
Шляхи і дороги замічали,
Городи бусурменські плюндрували,
Огнем-мечем воювали,
Сребра-злата подостатком[4]) набірали,
До річки Хортиці прибували,
Велику переправу собі мали,
До стародавньої Січі поспішали,
У стародавній Січі очертою[5]) сідали,
Сребро і злато турецьке на три части паювали,
Мед і оковиту-горілку підпивали,
За весь мир Господа прохали.
Котриї козаки чистим полем гуляли,
Річки низовиї, помошниці дніпровиї, добре знали“.

(Житецький: Мысли 244—5.)

[1]) Апострофи до Дунаю подибаються часто в укр. народніх піснях, почавши від пісні про воєводу Штефана, знаної по записі з другої половини XVI. в.; вона починається словами: „Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш?“ Розмова Ігоря з Донцем в „Слові о полку Ігоревім“ показує, що персоніфікованнє ріки належить до дуже давніх мотивів української поезії. [2]) Славута (також в думі про Сам. Кішку) — епітет Дніпра, що зацілів із глибокої старини, приходить уже в „Слові о полку Ігоревім“. [3]) У Житецького: до города-царя. [4]) У Житецького: по достатках. [5]) = кругом, в кружок.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

20. Козак-бандурист.

Ой, на татарських полях,
На козацьких шляхах,
Не вовки-сіроманці квилять-проквиляють,
Не орли чорнокрильці клекочуть і під небесами літають:
То сидить на могилі козак старесенький,
Як голубонько сивесенький,
У кобзу грає-вигравае,
Голосно співає.
Кінь біля його постріляний, порубаний,
Ратище поламане,
Піхви без шаблі булатної,
У ладівниці ні однісенького набою.
Тільки й зосталась йому бандура подорожняя,
Та у глибокій кишені люлька-бурунька,
Та тютюну пів-папушки.
Козак сердега люлечку потягає,
У кобзу грає-вигравае,
Жалібно співає:
„Гей, братця, пани-молодці,
Козаки Запорожці!
Де ви ся повертаєте,
Як ви ся маєте?
Чи до Січі-матери прибуваєте?
Чи до Січі-матери прибуваєте,
Чи Ляхів ворогів киями покладаєте?
Чи Татар бусурменів малахаями, як череду у полон [заганяєте?
Колиб мині Бог поміг старі ноги розправляти,
За вами поспішати,
Можеб ще 'я здужав на останку віку вам заграти,
Голосно заспівати!
Нехай би моя кобза знала,
Що мене рука християнська поховала!
А то пропаде моя кобза ні за собаку:
Лежатиме сама собі у степу...
А вже мині старенькому без коня пропадати:
Не зможу я по степах чвалати.
Будуть мене вовки-сіроманці зустрівати,
Будуть дідом* за обідом* коня мого заїдати!
Кобзож моя, дружино вірная,
Бандуро моя мальованая!
Деж мині тебе діти?
А чи у чистому степу спалити
І попілець по вітру пустити?
А чи на могилі положити?
Нехай буйний вітер по степах пролітає,
Струни твої зачіпає,
Смутнесенько, жалібнесенько грає-вигравае,
То може подорожні козаки бігтимуть близенько,
Почують, що ти граєш жалібненько,
Привернуть до могили".

(Метлинський: Народ. южнорусс. пѣсни 443—5. „Записав від бандуриста на шляху межи Пирятином і Прилуками А. С. Афа-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

насев. Гляди Памятники II. Отд. Акад. Наукъ 1853. XVI. 253—4". — Куліш: Записки о Ю. Р. I. 185—8 (передрук). — Ф. Колесса: Матеріяли до укр. етн. XIV. 173—6. Малий уривок записаний із співу Кучеренка, перейнятий кобзарем мабуть із книжного жерела.)

Не без підстави можна догадуватися, що ся дума, звісна лиш по одніському запису, — підроблена. Метлинський у своїй поемі „Смерть бандуриста", надрукованій багато ранше у збірнику „Думки і пісні" 1839 р., розвинув ту саму тему, лише що обставив її романтичною сценерією (ніч, буря, розбурханий Дніпро) і закрасив мелянхолійним роздумуванням про завмираннє української мови й пісні. — Коли се фальсифікат, то треба признати, що підроблений він досить зручно під тон народньої думи[1]). Всеж таки грубим діссонансом вражає обсценне порівнаннє (виточковане у нашому виданні вірш 34), немислиме в сумовитих думах про „рубаних козаків", до яких і сю думу требаб причислити. Так само фальшом заносить звернене до Запорожців риторичне питаннє:

Де ви ся повертаєте?
Як ви ся маєте?
Чи до Січі-матери прибуваєте? і т. д.

Можна догадуватися, що сю думу підроблено десь у близькім окруженню Метлинського тим більше, що в харківськім кружку 1830-тих років повстали фальшовані думи, поміщені Срезневським в йогож „Запорожскій Старинѣ". Також виданнє Максимовича з 1834 р. містить деякі підроблені думи (про повстаннє Наливайка с. 21—24, про похід на Поляків с. 27—32. Ще навіть у збірнику Метлинського з 1854 р. знаходимо фальшовану думу про Самійленка Коломійця. А в тім українські письменники романтичного напряму, як Метлинський, Шевченко, Куліш, любили наслідувати віршову форму і стиль народніх дум (порівн. Кулішеву „Україну"). Сумцов вказує на герцеговинську пісню про хорого Іова, що прощається з своєю тамбурою, як на можливе жерело висше обговореної думи (Культурныя переживанія, Кіевс. Старина 1889. IX. 646). Приговорюваннє козака до бандури нагадує живо думу вертепного Запорожця, уривки котрої виписані й під звісною картиною Запорожця з бандурою (Н. Петров: Старинный южнорусс. театръ и въ частности вертепъ. Кіевс. Стар. 1882. XII 471—2. Куліш: Записки о Ю. Р. I. 192).

Усе те показує, що основний мотив думи про козака-бандуриста старовинний, а може й народній.

---

[1]) Житецький уважає сю думу вповні народньою по основному мотиву і багатьом подробицям в його переведенні (Мысли 117). Навпакиж Ів. Єрофеєв висловлює сумніви про її автентичність (Українські думи і їх редакції. Зап. У. Н. Т. в К. 1909. VII).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Думи пізнійшого складу
про Хмельниччину, реалістичні й насмішливі.

---

21. Хмельницький і Барабаш.[1])

I.

Як із день-години
Счинилися великі войни на Україні,
Оттогдіж то не могли обібратись,[2])
За віру християнську одностайно стати;
Тільки обібрався Барабаш да Хмельницький,
Да Клиша Білоцерківський.
Оттогді вони од своїх рук листи писали,
До короля Владислава[3]) * посилали.
Тогдіж то король Владислав листи читає,
Назад одсилає,
У городі Черкаському Барабаша гетьманом настановляє:[4])
„Будь ти, Барабаш, у городі Черкаському гетьманом.
А ти, Клиша, у городі Білой-Церкві полковничим,[5])
А ти, Хмельницький, у городі Чигрині хоть писарем військовим“.[6])
Оттогдіж то небагато Барабаш, гетьман молодий, гетьма-
Тільки півтора года. [новав,
Тогдіж то Хмельницький добре дбав,
Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав,
А ще дорогими напитками його витав,
І стиха словами промовляв:
„Ей, пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий!
Чи не моглиб ми з тобою у двох королевських листів прочитати,
Козакам козацькі порядки подавати,
За віру християнську одностайно стати?“

---

[1]) Вступна розвідка ст. 35. [2]) У Метл.: обібрати. [3]) У Метл.: Радислава. [4]) Іван Барабаш був спершу черкаським сотником; в 1640-вих рр. став полковником і заразом ґенеральним осавулом. Про його настановленнє гетьманом не відомо нічого. [5]) Про Клишу (Клима), полковника в Білій Церкві, згадують історичні жерела під р. 1637. [6]) Після втихомирення повстання Павлюка 1637 р. Хмельницький підписав козацьку умову, як писар війська запорозького; від 1638 р. був він чигиринським сотником.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Оттогдіж то Барабаш, гетьман молодий,
Стиха словами промовляє:
„Ей, пане куме, пане Хмельницький, пане писару військовий!
На що нам з тобою кролевські листи у двох читати,
На що нам козакам козацькі порядки давати?
Чи не лучче нам із Ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хліб сіль по вік вічний уживати?“
Оттогді то Хмельницький на кума свого Барабаша
Велике пересердиє має,
Ще кращими напитками витає;
Оттогді то Барабаш, гетьман молодий,
Як у кума свого Хмельницького дорогого напитку напився,
Дак у його і спать повалився.
Оттогді то Хмельницький добре дбав,
Із правої руки, із мезинного пальця щирозлотний [перстень ізняв,
Із лівої кишені ключі виймав,
Знід пояса шовковий платок висмикав,
На слугу свого вірного [1]) добре кликав-покликав:
„Ей, слуго ти мій повірений [Хмельницького]! [2])
Велю я тобі добре дбати,
На доброго коня сідати,
До города Черкаського до пані Барабашевої прибувати,
Кролевські листи до рук добре приймати“.

Оттогді то слуга повірений Хмельницького добре дбав,
На доброго коня сідав,
До города Черкаського скорим часом, пильною годиною
До пані Барабашевої у двір уїжджав, [прибував,
У сіни вийшов, шличок [3]) із себе скидав,
У світлицю ввійшов, — низький поклон послав,
Тиї значки на скамї покладав,
А ще стиха словами промовляв:
„Ей, пані, каже, ти, пані Барабашева, гетьманова молодая!
Ужеж тепер твій пан, гетьман молодий,
На славній Україні з Хмельницьким великі бенкети всчиняють;
Веліли вони тобі сії значки до рук приймати,
А мині листи кролевські оддати,
Чи не моглиб вони із кумом своїм Хмельницьким * у двох
І козакам козацькі порядки давати“. [прочитати
Оттогдіж то пані Барабашева, гетьманова,
Удариться об поли руками,
Обіллється дрібними сльозами,
Промовить стиха словами:
„Ей, не з горя-біди моєму пану Барабашу
Схотілося на славній Україні з кумом своїм Хмельницьким
Великі бенкети всчиняти!
На щоб їм кролевські листи у двох читати?
Не луччеб їм із Ляхами,

---

[1]) У Метл.: „повірного“. Поправлено по виданню Антоновича-Драгоманова. [2]) Се слово по думці д-ра Франка треба пропустити тому що Хмельницький, промовляючи до свого слуги, певно не назвав би його „повірений Хмельницького“ (Студії 332). [3]) Шлик — рід шапки.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Мостивими панами,
З упокоєм хліб-сіль вічниї часи уживати?
А тепер нехай не зрікається Барабаш, гетьман молодий,
На славній Україні огнів да тернів ізгашати,
Тілом своїм панським комарі годувати —
Од кума свого Хмельницького".
Оттогдіж то пані молодая Барабашевая
Стиха словами промовляє:
„Ей, слуго повірений Хмельницького!
Не могу я тобі листи кролевські до рук подати,
А велю я тобі до воріт отхождати,
Кролевські листи у шкатулі із землі виймати".
Оттогді то слуга повірений Хмельницького,
Як сі слова зачував,
Так скорим часом, пильною годиною до воріт отхождав,
Шкатулу з землі з кролевськими листами виймав,
Сам на доброго коня сідав,
Скорим часом, пильною годиною до города Чигрина прибував,
Своєму пану Хмельницькому кролевські листи до рук добре [оддавав.
Оттогді то Барабаш, гетьман молодий, од сна уставає,
Кролевські листи у кума свого Хмельницького зоглядає;
Тогді й напитку дорогого не попиває,
А тільки з двора тихо зїжджає,
Да на старосту свого Кречовського [1]) кличе, добре покликає:
„Ей, старосто, каже, ти мій старосто Кречовський!
Колиб ти добре дбав,
Кума мого Хмельницького живцем узяв,
Ляхам, мостивим панам, до рук подав,
Щеб нас могли Ляхи, мостивиї пани, за білозоров почитати". [2])
Оттогді то Хмельницький як сії слова зачував,
Так на кума свого Барабаша велике пересердиє мав,
Сам на доброго коня сідав,
Слугу свого повіреного з собою забірав.

II.

Оттогді то припало йому з правої руки [3])
Чотири полковники:
Первий полковниче Максиме Ольшанський, [4])

---

[1]) У Метлинського: Крачевського. Кречовський Іван був у тім часі чигиринським полковником і одержав від гетьмана коронного Конецпольского приказ увязнити Хмельницького, — одначе дав йому змогу утекти. Опісля Кречовський прилучився до повстання і став київським полковником. [2]) Білозорий — ясноокий. [3]) З отсим віршом по здогадам д-ра Франка (Студії 335, 355) починається дума про Корсунську битву, злучена механічно із думою про Хмельницького й Барабаша, до якої належить лише дальший уступ про смерть Барабаша. У виданню „Историч. пѣсенъ" Антоновича-Драгоманова зазначено, що друга частина думи про Хмельницького й Барабаша натякає на Жовтоводську битву. [4]) Під Максимом Ольшанським по думці Антоновича—Драгоманова треба розуміти Максима Кривоноса.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

А другий полковниче Мартине Полтавський, [1])
Третій полковниче Іване Богуне, [2])
А четвертий Матвій Бороховичу. [3])
Оттогді то вони на славну Україну прибували,
Кролевські листи читали,
Козакам козацькі порядки давали.
Тогді то у святий день у божественний у вовторник [4])
Хмельницький козаків до сходу сонця пробуждає
І стиха словами промовляє:
„Ей, козаки, діти, друзі-молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Од сна уставайте,
Руський Очинаш читайте,
На лядські табури наїжджайте,
Лядські табури на три части розбивайте, [5])
Ляхів, мостивих панів, у пень рубайте,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подайте!“
Оттогдіж то козаки, друзі-молодці, добре дбали,
Од сна уставали,
Руський Очинаш читали,
На лядськиї табури наїжджали,
Лядськиї табури на три части розбивали,
Ляхів, мостивих панів, у пень рубали,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подали.
Оттогді то Барабаш, гетьман молодий, конем поїжджає, [6])
Плаче-ридає
І стиха словами промовляє:
„Ей, пане куме, пане Хмельницький, пане писару військовий!
На щоб тобі кролевські листи у пані Барабашевої визволяти?
На щоб тобі козакам козацькі порядки давати?
Не луччеб тобі з нами, із Ляхами,
З мостивими панами,
Хліб-сіль з упокоєм уживати?“
Оттогді то Хмельницький
Стиха словами промовляє:
„Ей, пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий!
Як будеш ти мині сими словами докоряти,

---

[1]) Мартин Полтавський — се Мартин Пушкаренко, перший полтавський полковник по утворенню полтавського полку при Хмельницькім. [2]) Іван Богун — звісний полковник подністрянський. [3]) Матвій Борохович — мабуть Матвій Гладкий, перший миргородський полковник при Хмельницькім, якого сам Хмельницький після Зборівської умови казав покарати смертию за те, що він протестував проти обмежування козацького реєстру. [4]) Битва під Корсунем випала дійсно на вівторок зелених свят 16. V. 1648 р. [5]) Згадка про напад козаків на польський табор і його розбитте на три части згоджується з польською реляцією очевидця (д-р Франко, Студії 356). [6]) Оттут без звязи з попереднім уступом дочеплено оповіданнє про смерть Барабаша. Барабаш згинув від збунтованих реєстрових козаків, котрих він провадив на поміч польському війську; згадка про відданнє його родини в неволю Туркам — видумана.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Не зарікаюсь я тобі самому з пліч головку, як галку, зняти,
Жону твою і дітей у полон живцем забрати,
Турському салтану у подарунку одослати".
Оттогді то Хмельницький як сі слова зговорив,
Так гаразд добре й учинив:
Куму своєму Барабашеві, гетьману молодому,
З пліч головку, як галку, зняв,
Жону його і дітей живцем забрав,
Турському салтану у подарунку одослав;
З тогож то часу Хмельницький гетьмановати став.
Оттогдіж то козаки, діти, друзі-молодці, [1])
Стиха словами промовляли:
„Ей, гетьмане Хмельницький,
Батю наш, Зінов Богдане Чигиринський!
Дай Боже, щоб ми за твоєю головою пили да гуляли,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подавали!"
Господи, утверди люду царського,
Народу християнського!
Всім слушащим,
Всім православним християнам
Пошли, Боже, много літ!

(Метлинсьий: Народ. южнорусс. нѣсни 385—91. Записав П. Куліш від кобзарів Андр. Шута в м. Олександрівці і Андр. Бешка в м. Мені Сосницького пов. Чернигівс. ґуб. — Цертелев: Опытъ 37—40. — Максимович: Укр. нар. пѣс. 1834, 37—9 і Сборникъ 1849, 64—66. Передрук. — Антон.-Драгом.: Историч. пѣс. II. 3—15. — М. В. Лисенко, К. Стар. 1888.] VII. Прилож. 17. З нотами.

Майже всі думи пізнійшого складу (з виїмком одної — про смерть Хмельницького) передруковуємо по записам Куліша, що подає найповнійші й найкрасше викінчені варіянти, поміщені й у виданні Антоновича-Драгоманова скрізь на першому місці. В текстах Куліша переводимо ось які поправки, перейняті по більшій части із видання Антоновича-Драгоманова:

1) Моєму, своєму — зам. мойму, свойму (дума ч. 21).

2) Заіменник зворотний в полученню із дієсловом: **ся** зам. **ця**: озоветься, обізветься (ч. 22), благословиться, одчиняться (ч. 23), мається, зарікається (ч. 27), боїться, огледиться (ч. 28) — зам. озоветця, обізвецця, благословитьця і т. и.

3) **І** зам. **и** в закінченнях прикметників а також заіменників присвойних у 1 і 4 відм. множ.: козацькі, королевські, догадливі, широкі, залізні, ваші (ч. 21, 23, 25) — зам. козацьки, ваши і т. и.

4) Визвукове **і** зам. **и** в закінченнях іменників у 1 і 4 відм. множ.: рандарі (ч. 23), плечі (ч. 24, 27, 28), очі (ч. 29) — зам. рандари, плечи і т. и.

5) Визвукове **і** зам. **и** в 2. відм. одн. женських іменників: Польщі (ч. 23), печі (ч. 27, 29), Січі (ч. 28) — зам. Польщи, печи і т. и.

---

[1]) Отсе закінченнє по думці д-ра Франка належить мабуть до попереднього опису Корсунської битви. По думці Костомарова ся апострофа містилася у первісній редакції думи. бо так могли відзиватися до Хмельницького хиба лиш його сучасники (Исторія козачества 800).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

6) Назвукове і зам. и у словах: і, із, ізняв (ч. 1), ідучи, ізза (ч. 22), іще, ісхотів (ч. 23), Івана (ч. 24), ік (ч. 27, 28), істягав, іздіймає (ч. 28) — зам. и, из, изняв і т. и.

7) І зам. и у дієсловах: забірає, познімав (ч. 21, 24) — зам. забирає, познимав, як подано у вид. Метлинського; Куліш уживає сих дієслів правильно із корінним *і*.

8) І зам. е у словах: зарікається (ч. 21), ріки, піском, мішайте, повтікали (ч. 23, 25), біжить (ч. 25), літать, зачіпає (ч. 27) — зам. зарекається, реки і т. и.

9) І зам. о у словах: сіль (ч. 21), схід (ч. 25) — зам. соль, сход.

10) Змягчене л у словах: Хмельницький, Хмельнищина, Ольшанський, пильною годиною (ч. 21, 23, 24) — зам. Хмелницький, пилною годиною і т. и.

* * *

Король Владислав, задумуючи велику війну з Туреччиною, бажав притягнути до своїх плянів козаччину і тому увійшов у тайні переговори з козацькою старшиною та схилювався привернути козакам їх давні привилеї. Хмельницький брав участь в тих переговорах і був у козацькому посольстві до короля 1646 р. В слід за тим канцлєр Оссоліньский передав козакам королівські листи, та який був їх зміст, невідомо; мабуть король затверджував права козаків, які були скасовані 1638 р. (Антонович: Виклади про козацькі часи. 1912. 94).

Намічена в думі характеристика хитрого та цілком відданого народній справі Хмельницького і вузькоглядного егоїста, польського прислужника Барабаша, вірна і згідна із сучасними жерелами (Костомарів: Исторія козачества 800—1).

22. Корсунська битва.[1])

I.

Ой, обозветься пан Хмельницький,
Отаман-батько чигиринський:
„Гей, друзі-молодці,
Браття козаки Запорожці!
Добре дбайте, барзо гадайте,
Із Ляхами пиво варити зачинайте.
Лядський солод, — козацька вода;
Лядські дрова, — козацькі труда".
Ой, з того пива
Зробили козаки з Ляхами превеликеє диво.[2])
Під городом Корсунем вони станом стали,[3])
Під Стеблевом вони солод замочили;
Ще й пива не зварили,
А вже козаки Хмельницького з Ляхами барзо посварили.
За ту бражку
Счинили козаки з Ляхами велику драчку;

---

[1]) Вступна розвідка ст. 35. [2]) Варенне пива — символічний образ битви козаків з Поляками. Ще й досі уживається поговірка „наварити пива" у значінню „наробити біди, завести колотнечу". До такого порівнання давало привід само імя Хмельницького, якого у сучасних піснях і віршах називано Хмелем. [3]) Стати станом — стати табором, обозом, кошем.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

За той молот
Зробили козаки з Ляхами превеликий колот;[1])
А за той незнать який квас
Неодного Ляха козак якби с....го сина, за чуба стряс.
Ляхи чогось догадались,
Від козаків чогось утікали;
А козаки на Ляхів нарікали:
„Ой, ви Ляхове,
Пеські синове!
Чом ви не дожидаєте,
Нашого пива не допиваєте?“
Тогді козаки Ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали,[2])
Як барана звязали,
Та перед Хмельницького гетьмана примчали.
„Гей, пане Потоцький!
Чом у тебе й досі розум жіноцький?
Не вмів ти єси в Камянці Подільськім[3]) пробувати,
Печеного поросяти, куриці з перцем та з шапраном уживати,
А тепер не зумієш ти з нами, козаками, воювати
І житньої соломахи з тузлуком[4]) уплітати.
Хиба велю тебе до рук кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські нагаї сирої кобилини[5])
[жовати!“

II.

Тогді Ляхи чогось догадались,
На Жидів нарікали:[6])
„Гей, ви Жидове,
Поганські синове!
Нащо то ви великий бунт, тревоги зривали?
На милю по три корчми становили,
Великиї мита брали:
Від возового
По пів-золотого,
Від пішого — по два гроші,
А ще не минали й сердешного старця —
Відбірали пшоно та яйця!
А тепер ви тиї скарби збірайте
Та Хмельницького їднайте;
А то, як не будете Хмельницького їднати,
То не зарікайтесь за річку Вислу до Полонного прудко
[тікати“.

Жидове чогось догадались,
На річку Случу[7]) тікали.

---

[1]) = колотнеча. [2]) Микола Потоцький, великий гетьман коронний, попався під Корсунем в неволю; козаки віддали його Татарам. [3]) У Куліша: в „Камянськім Поділлі“. В зимі перед повстанням Хмельницького Потоцький дійсно був на Поділлю. [4]) Тузлук — розсіл з риби. [5]) Житня саламаха вважається характеристикою козацького життя, а жованне сирої кобилини — татарського. [6]) У перечислюванню жидівських надужить і описі комічних епізодів з утечі Жидів повторюються ті самі мотиви, які творять головний зміст думи про жидівські утиски й повстанне 1648 р.; тут виявляється компілятивний склад думи. [7]) Случ — правобічний доплив Горині на Волині.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Которі тікали до річки Случі,
То погубили чоботи й онучі;
А которі до Прута,
То була від козаків Хмельницького доріженька барзо крута.
На річці Случі
Обломили міст ідучи,
Затопили усі клейноди
І всі лядські бубни.
Которі бігли до річки Росі, [1])
То зосталися голі й босі.
Обізветься первий Жид, Гичик,
Тай хапається за бичик.
Обізветься другий Жид, Шльома:
„Ой, яж пак не буду на сабас дома!“
Третій Жид озоветься, Оврам:
„У мене не великий крам:
Шпильки, голки,
Креміння, люльки.
Так я свій крам
У коробочку склав,
Та козакам пятами накивав“.
Обізветься четвертий Жид, Давидко:
„Ой, брате Лейбо! ужеж пак із за гори козацькі корогви видко!“
Обізветься пятий Жид, Юдко:
„Нумо до Полонного утікати прудко!“
Тогді Жид Лейба біжить,
Аж живіт дріжить;
Як на школу [2]) погляне,
Його серце жидівське зівяне:
„Ей, школож моя, школо мурована!
Тепер тебе ні в пазуху взяти,
Ні в кешеню сховати.
Алеж доведеться Хмельницького козакам на с...ч, на балаки [покидати“.
Отсе, панове молодці, над Полонним не чорна хмара вста- [вала:
Не одна пані-Ляшка удовою зосталась.
Озоветься одна пані-Ляшка:
„Нема мого пана Яна!
Десь його звязали козаки, як би барана,
Та повели до свого гетьмана“.
Озоветься друга пані-Ляшка:
„Нема мого пана Кардаша!
Десь його Хмельницького козаки повели до свого коша“.
Озоветься третя пані-Ляшка:
„Нема мого пана Якуба!
Десь узяли Хмельницького козаки *
Та либонь повісили його десь на дубі“.

(Куліш: Записки о Юж. Руси I. 223—8. Записав М. В. Ніговський в с. Красному Куті, Богодухівського пов., Харківської губ. від сліпця-бандуриста Ригоренка, що в молодости перейняв кілька дум від якогось Запорожця. Початок думи — до 9-того стиха — за-

---

[1]) Рось впадає до Дніпра низше Канева. [2]) = жидівська синагога, біжниця.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

бутий Ригоренком, взяв Куліш із варіянту Максимовича. — Максимович: Сборникъ 1849. 67—71. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣсни II. 32—6. Передруки. — Закревський: Старосвѣтскій бандурпста. Москва 1860. 80—2. Передрук.)

23. Жидівські утиски й козацьке повстанне 1648 р.[1])

I.

Як од Кумівщини[2]) да до Хмельнищини,
Як од Хмельнищини да до Брянщини,[3])
Як од Брянщини да й до сьогож то дня,
Як у землі кралевській[4]) да добра не було:
Як Жиди-рандарі
Всі шляхи козацькі зарандовали,[5])
Що на одній милі
Да по три шинки становили.
Становили шинки по долинах,
Зводили щогли[6]) по високих могилах.
Іщеж то Жиди-рандарі
У тому не перестали,
На славній Україні всі козацькі торги заорандовали,
Да брали мито-промито:
Од возового
По пів-золотого,
Од пішого пшениці по три денежки мита брали,
Од неборака старця
Брали кури да яйця,
Да іще питає:
„Ци нема, котак, сце цого?“
Іщеж то Жиди-рандарі
У тому не перестали:
На славній Україні всі козацькі церкви заорандовали.
Которомуб то козаку, альбо мужику дав Бог дитину появити,
То не йди до попа благословиться,

---

[1]) Вступна розвідка ст. 36. [2]) Кумівщина — час нещасливої для козаків битви під Кумейками, що рішила долю козацького повстання під проводом Павлюка 1637 р. [3]) Брянщина — мабуть Браниччина, т. є. доба розділів Польщі, коли на правобережній Україні визначну ролю грали Браніцкі. А в тім сі вірші своїм складом сильно ріжняться від останніх і роблять вражінне пізнійшого, штучного додатку (Ант.-Драг. И. п. II. 32). [4]) Названне України „кралевською землею“ вказує на те, що сю думу зложено в початках Хмельниччини, коли ще не було думки про відірваннє від Польщі. [5]) Реєстр польських та жидівських утисків на Україні перед 1648 р., які перечислюють українські народні думи, згоджується не лиш із козацькими літописями, але також із польськими жерелами (Ант.-Драг. И. п. II. 30—32). Питанне, чи відповідає се дійсному станови з перед 1648 р. — розсліджує др. Франко (Студії 381—404) і доходить до висновку, що в історичних жерелах і в думах подибаються нераз прибільшення у протижидівському напрямі; так н. пр. про арендуванне церков Жидам найстарші жерела аж до Коховського включно не говорять нічого. [6]) Щогла — тичка, довгий дрючок (словар Грінченка).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Да пійди до Жида-рандара, да полож шостак,*
Щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину охрестити.
Іщеж то которомуб то козаку альбо мужику дав Бог
То не йди до попа благословиться, [дитину одружити,
Да пойди до Жида-рандара, да полож битий тарель, [1]) *
Щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину одружити.
Іщеж то Жиди-рандарі
У тому не перестали:
На славній Україні всі козацькі ріки заорандовали: [2])
Перва на Самарі,
Друга на Саксані,
Трейтя на Гнилій,
Четверта на Пробойній,
Пята на річці Каїрці. [3])
Который би то козак, альбо мужик ісхотів риби вловити,
Жінку свою з дітьми покормити,
То не йди до пана благословиться,
Да пійди до Жида-рандара, да поступи йому часть оддать,
Щоб позволив на річці риби вловити,
Жінку свою з дітьми покормити.
Тогдіж то один козак мимо кабака [4]) іде,
За плечима мушкет несе,
Хоче на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити.
То Жид-рандар у кватирку поглядає,
На Жидівку свою стиха словами промовляє:
„Ей, Жидівочкож моя Рася!
Що сей козак думає, що він у кабак не вступить,
За денежку горілки не купить,
Мене, Жида-рандара, не перепросить,
Щоб позволив йому на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити“?
Тогді то Жид-рандар стиха підхождає,
Козака за патли хватає.
То козак на Жида-рандара скоса, як ведмідь, поглядає,
Іще Жида-рандара мостивиїм паном узиває:
„Ей, Жиду, каже, Жиду-рандаре,
Мостивий пане!
Позволь мині на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити“.
Тогді Жид-рандар у кабак вхождає,
На Жидівку свою стиха словами промовляє:
„Ей, Жидівочкож моя Рася!
Буть мині тепер у Білій Церкві наставним равом: [5])
Назвав мене козак мостивим паном“.

---

[1]) = таляр. [2]) Особливо тяжко відчувало козацтво виарендуванне запорозьких рік після повстання Острянина 1638 р. [3]) У Куліша: Кудесці. Справлено по вар. Б. видання Антон.-Драгом. Ист. п. II. 31. [4]) Кабак — шинок, корчма. [5]) Рав — рабин.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

II.

Тогді то у божественний день у четверток,
Як Жиди-рандарі у Білую Церкву на сейм [1]) збірались,
Один до одного стиха словами промовляли:
„Ей, Жидиж ви, Жиди-рандарі!
Що тепер у вас на славній Україні слишно?“
„Слишен, говорить, тепер у нас гетьман Хмельницький:
Як од Білої Церкви да до славного Запорожа
Не така стоїть жидівська сторожа“.
Тоді озоветься один Жид Оврам —
У того був невеликий крам,
Тілько шпильки да голки,
Що ходив поза Дніпром, да дурив козацькі жінки.
„Ей, Жидиж ви, Жиди-рандарі!
Як із Низу тихий вітер повіне,
Вся ваша жидівська сторожа погине“.

Тогдіж то як у святий день божественний у вовторник
Гетьман Хмельницький козаків до сходу сонця у поход
І стиха словами промовляв: [виправляв
„Ей, козаки ви, діти, друзі! [2])
Прошу вас, добре дбайте,
Од сна вставайте,
Руський Очинаш читайте,
На славну Україну прибувайте,
Жидів-рандарів у пень рубайте,
Кров їх жидівську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу не подайте,
Жидівському шабашу не польгуйте“.
Оттогді то всі Жиди-рандарі догадливі бували,
Усі до города Полонного [3]) повтікали.
Тогді то Хмельницький на славну Україну прибував,
Ні одного Жида-рандара не заставав.
Тогді то Хмельницький не пишний бував,
До города Полонного прибував,
Од своїх рук листи писав,
У город Полонного подавав,
А в листах прописував:
„Ей, Полоняне, Полоняńська громада!
Колиб ви добре дбали,
Жидів-рандарів мині до рук подали“.

---

[1]) Жидівські сеймы дійсно збиралися із представників кагалів. Дума не згадує про кровопролитте й жорстокости, получені з повстанням, що лише підносить її поетичну вартість, — натомість з гумором описує переполох і нагальну утечу Жидів. Що се опис живий і згідний з історичною дійсностю, показує зіставленне думи з оповіданнем Жида Натана Ганновера, що був наочним свідком і учасником втеки заславських Жидів (др. Франко, Студії 400—4) [2]) Подібне візванне до козаків повторюється в думах про Хмельниччину (132 ст.). [3]) Полонне — місто в Новгород-Волинськім повіті, було збірною точкою збігців в початках повстання Хмельницького. Одначе Хмельницький не здобував Полонного ані не давав наказу переслідувати Жидів (Франко: Студії 394).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Тогді то Полоняне йому одписали:
„Пане гетьмане Хмельницький!
Хоть будем один на одному лягати,
А не можем тобі Жидів-рандарів до рук подати".
Оттогді то Хмельницький у другий раз листи писав,
У город Полонного подавав:
„Ей, Полоняне, Полонянська громада!
Нехороша ваша рада.
Єсть у мене одна пушка Сирота —
Одчиняться ваші залізні, широкі ворота".
Тогді то як у святий день божественний четверток
Хмельницький до сходу сонця уставав,
Під город Полонноє ближей прибував,
Пушку Сироту у переду постановляв,
У город Полонного гостинця подавав.
Тогді то Жиди-рандарі
Горким голосом заволали:
„Ей, Полоняне, Полонянська громада!
Колиб ви добре дбали,
Од Польщі ворота одбивали,
Да нас за Вислу річку хоч у одних сорочках пускали!
Тоб ми за річкою Вислою пробували,
Да собі дітей дожидали,
Да їх добрими ділами наущали,
Щоб на козацьку Україну і кривим оком не поглядали".

Оттогді то козакам у городі Полонному дана воля на три [часа з половиною:
„Пийте-гуляйте,
Коло Жидів-рандарів собі здобу хорошу майте"!
Тогді то козаки у городі Полонному пили-гуляли,
Здобу хорошу собі коло Жидів-рандарів мали;
Обратно на славну Україну прибували, [1])
Очертом сідали,
Сребро й злато на три части пайовали:
Первую часть на Покрову Січовую да на Спаса Межигорського [оддали,
Другу часть на меду да на оковитій горільці пропивали,
Трейтю часть междо собою, козаками, пайовали.
Тогді то не один козак за пана гетьмана Хмельницького Бога [просив
Що не один жидівський жупан зносив.

(Куліш: Записки о Юж. Руси I. 56—63. Записано від кобзаря Андрія Шута в м. Олександрівці Сосницького пов. Чернигівської губ. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣс. II. 20—30.)

24. Похід на Молдавію (1650). [2])

I.

Як із низу із Дністра тихий вітер повіває, —
Бог святий знає, Бог святий відає,
Що Хмельницький думає-гадає.

---

[1]) Опис повороту з виправи й паювання добичі нагадує анальогічні місця із дум про Сам. Кішку і Розмову Дніпра з Дунаєм.
[2]) Вступна розвідка ст. 36–7.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Тогдіж то не могли знати ні сотники, ні полковники,
Ні джури козацькиї,
Ні мужі громадськиї,
Що наш пан гетьман Хмельницький,
Батю Зінов Богдану Чигиринський,
У городі Чигрині задумав вже й загадав:
Дванадцять пар пушок вперед себе одіслав,
А ще сам з города Чигрина рушав;
За ним козаки йдуть,
Яко ярая пчола гудуть.
Который козак не міє в себе шаблі булатної,
Пищалі семипядної,
Той козак кий на плечі забірає,
За гетьманом Хмельницьким ув охотне військо поспішає. [1])
Оттогдіж то як до річки Дністра прибував,
На три части козаків переправляв,
А ще до города Сороки прибував,
Під городом Сорокою шанці копав,
У шанцях куренем стояв;
А ще од своїх рук листи писав,
До Василия Молдавського [2]) посилав,
А в листах приписував:
„Ей, Василию Молдавський,
Господарю волоський!
Що тепер будеш думати й гадати:
Чи будеш зо мною биться,
Чи мириться?
Чи города свої волоські уступати,
Чи червінцями полумиски сповняти?
Чи будеш гетьмана Хмельницького благати?“
Тогдіж то Василий Молдавський,
Господар волоський,
Листи читає,
Назад одсилає,
А в листах приписує:
„Пане гетьмане Хмельницький,
Батьку Зінов Богдану Чигринський!
Не буду я з тобою ні биться,
Ні мириться,
Ні городів тобі своїх волоських уступати,
Ні червінцями полумисків сповняти:
Не луччеб тобі покориться меншому,
Ненужли мині тобі старшому?“
Оттогдіж то Хмельницький, як сії слова зачував,
Так він сам на доброго коня сідав,
Коло города Сороки поїжжав,

---

[1]) Се ті охотники, що на основі Зборівського договору не увійшли в склад обмеженого до 40.000 козацького війська. Дума передає вірно характеристичний прояв свого часу, як то українське поспільство, використовуючи усяку нагоду, хватало за оруже та приставало до козаків, щоби скинути ненависне панщинне ярмо та здобути для себе козацькі права. Такою нагодою був також похід 1650 р.
[2]) Василь Лупул — тодішній господар молдавський.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

На город Сороку поглядав,
Іще стиха словами промовляв:
„Ей, городе, городе Сороко!
Ще ти моїм козакам дітям не заполоха;
Буду я тебе доставати,
Буду я з тебе великиї скарби мати,
Свою голоту наповняти,
По битому тарелю на місяць жалования[1]) давати“.
Оттогді то Хмельницький, як похвалився,
Так гаразд добре й учинив:
Город Сороку у неділю рано задобіддє[2]) взяв,
На ринку обід пообідав,
К полудній годині до города Січави[3]) припав,
Город Січаву огнем запалив
І мечем іспліндровав.

II.

Оттогді то инші Січавці гетьмана Хмельницького у вічі
Усі до города Яси повтікали, [не видали,
До Василя Молдавського стиха словами промовляли:
„Ей, Василю Молдавський,
Господарю наш волоський!
Чи будеш за нас одностайне стояти,
Будем тобі голдовати;
Колиж ти не будеш за нас одностайне стояти,
Будем иншому пану кровю вже голдовати“.
Оттоді то Василь Молдавський,
Господар волоський,
Пару коней у колясу закладав,
До города Хотині одїжджав,
У Хвилецького копитана станцією стояв;
Тогдіж то од своїх рук листи писав,
До Івана Потоцького, кроля польського, посилав:
„Ей, Івану Потоцький,
Кролю польський!
Тиж бо то на славній Україні пєш-гуляєш,[4])
А об моїй ти пригоді нічого не знаєш.[5])
Щож то в вас гетьман Хмельницький, Русин,
Всю мою землю волоську обрушив,
Все моє поле копєм ізорав,
Усім моїм Волохам, як галкам,
З пліч головки познімав.
Де були в полі стежки-доріжки,
Волоськими головками повимощував;
Де були в полі глибокиї долини,
Волоською кровю повиповнював“.

---

[1]) Жалуванне — платня. [2]) = до обідів, перед полуднем. [3]) = Сучава. [4]) Микола Потоцький, великий гетьман коронний, дійсно славився розгульним життєм. [5]) Тут у вар. М. Цертелева йдуть отсі вірші:

„Чом ти Хмельницького не єднаєш?
Вже почав він землю кінськими копитами орати,
Кровю молдавською поливати“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Оттогді то Івану Потоцький,
Кролю польський,
Листи читає,
Назад одсилає,
А в листах приписує:
„Ей, Василию Молдавський,
Господарю волоський!
Колиж ти хотів на своїй україні проживати,
Було тобі Хмельницького у вічниї часи не займати;
Бо дався мині гетьман Хмельницький гаразд добре знати:
У первій войні
На Жовтій Воді
Пятнадцять моїх лицарів стрічав, —
Не великий їм одвіт оддав:
Всім, як галкам, з пліч головки поздіймав.
Трох синів моїх живцем узяв,
Турському салтану в подарунку одіслав;
Мене, Ивана Потоцького,
Кроля польського,
Три дні на прикові край пушки держав,
Ані пить мині[1]), ні їсти не дав.
То дався мині гетьман Хмельницький гаразд добре знати,
Буду його во вік вічний памятати!“

Оттогді то Хмельницький помер[2]),
А слава його козацька не вмре, не поляже.
Теперішнього часу, Господи, утверди і подержи
Люду царського,
І всім слушащим
І всім православним християнам,
Сьому домодержавцю,
Хозяїну й хозяйці,
Подай, Боже, на многа літа!

(Метлинський: Народ. южнорусс. пѣсни. 391—4. Записав П. Куліш від кобзаря Андрія Шута в м. Олександрівці Сосницького пов. Чернигівської губ. — Цертелевъ: Опытъ 41—3. — Максимович: Укр. нар. пѣсни 1834. 40—2 і Сборникъ 1849. 71—73. Передрук. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣс. II. 99—106.)

25. Повстанне після Білоцерківського мира.[3])

Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив,
Що з Ляхами, із мостивими панами у Білій Церкві замирив?

---

[1]) Тут у Метл. виїмково: мені.

[2]) Варіянт Цертелева має ось яке закінченне, можливо, що переїняте з якоїсь иншої думи:

То пан Хмельницький добре учинив:
Польщу засмутив,
Волощину побідив,*
Гетьманщину звеселив.
В той час була честь, слава,
Військовая справа!
Сама себе на сміх не давала,
Неприятеля під ноги топтала.

[3]) Вступна розвідка ст. 30.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Да велів Ляхам,
Мостивим панам,
По козаках, по мужиках, станцією стояти,
Да не велів великої станції вимишляти.
То щеж то Ляхи,
Мостивиї пани,
По козаках і по мужиках поставали,
Да великую станцію вимишляли,
Од їх ключі поодбірали,
Да стали над їх домами господарами.
Хозяїна на конюшню одсилає,
А сам з його жоною на подушках почиває;
То козак, альбо мужик, із конюшні прихождає,
У кватиру поглядає, —
Аж Лях, мостивий пан, іще з його жоною на подушках почиває.
То він один осьмак у кармані має,
Піде з тоски да з печалі у кабак, тай той прогуляє.
То Лях, мостивий пан, од сна уставає,
Вулицею йде,
Казав би, як свиня нескребена попереду ухом веде,
Іще слухає-прослухає,
Чи не судить його де козак, альбо мужик.
У кабак ухождає,
То йому здається,
Що його козак медом шклянкою, або горілки чаркою витає, —
Аж його козак межи очі шклянкою шмагає,
Іще стиха словами промовляє:
„Ей, Ляхиж ви, Ляхи,
Мостивиї пани!
Хотяж ви од нас ключі поодбірали
І стали над нашими домами господарами, —
Хотяб ви на нашу кумпанію не нахождали!“

Тогдіж то стали козаки у раді, як малиї діти,
Од своїх рук листи писали,
До гетьмана Хмельницького посилали,
А в листах приписували:
„Пане гетьману Хмельницький,
Батьку Зінов наш Чигиринський!
За що ти на нас такий гнів положив?
Нащо ти на нас такий ясир[1]) наслав?
Ужеж тепер ми ні в чому волі не імієм;
Ляхи, мостивиї пани, од нас ключі поодбірали,
І стали над нашими домами господарами“.
Тогдіж то Хмельницький листи читає,
Стиха словами промовляє:
„Ей, козаки, діти, друзі, небожата!
Погодіте ви трохи, мало-небогато, —
Як од святої Покрови да до світлого трехдневного Воскресення,
Як дасть Бог, що прийде весна красна, —
Буде наша вся голота рясна“.

---

[1]) Ясир — невольники, а також неволя.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Тогдіж то пан Хмельницький добре дбав,
Козаків до схід сонця в поход випровожав,[1])
І стиха словами промовляв:
„Ей, козаки, діти, друзі,
Прошу я вас, добре дбайте,
На славну Україну прибувайте,
Ляхів, мостивих панів, у пень рубайте,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу не давайте!“ [2])
Тогді Ляхи, мостивиї пани, догадливі бували,
Усі по лісах, по кущах повтікали;
То козак і лісом біжить,
А Лях за кущем і лежачи дріжить;
То козак Ляха за кущем знахождає,
Келепом[3]) межи очі наганяє,
І стиха словами промовляє:
„Ой, Ляхиж ви, Ляхи,
Мостивиї пани!
Годіж вам поза кущами валяться,
Пора до наших жінок на опочинок іти;
Уже наші жінки і подушки поперебивали,
І вас, Ляхів, мостивих панів, ожидали!“
Тогді то Ляхи козаків рідними братами узивали:
„Ей, козаки,* рідниї брати!
Колиб ви добре дбали,
Да нас за річку Вислу хоть у одних сорочках пускали“.
Оттогді то Ляхам Бог погодив:
На річці Вислі лід обломив;
Тогді козаки Ляхів рятували,
За патлі хватали,
Да ще далі під лід підпихали.
„Ей, Ляхиж ви, Ляхи,
Мостивиї пани!
Колись наші діди над сією річкою козакували,
Да в сій річці[4]) скарби поховали;
Як будете скарб находити,
То будемо з вами по-полам ділити,
Тогді будемо з вами за рідного брата жити.
Ступайте, тут вам дорога одна,
До самого дна!“
Тогдіж то Хмельницький умер,
А слава його не вмірає.

(Антонович-Драгоманів: Историч. пѣсни II. 110—13. Записав П. Куліш від кобзаря А. Шута в м. Олександрівці, Сосницького пов., Чернигівської ґуб. — П. Куліш: Записки о Юж. Руси I. 51—6. Сей варіянт з малими відмінами ідентичний з попереднім.— Максимович: Сборникъ 1849. 74—7.)

---

[1]) У Ант.-Драг.: виправляв. Справлено по вар. Куліша. [2]) У Куліша: „віри святої . . . . не подайте“. Сей зазив Хмельницького майже дословно повторюється в кількох думах. [3]) Келеп — палиця з металевою ручкою у формі молотка. [4]) У Ант.-Драг.: в сієї ріцці.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Постановами договору в Білій Церкві обмежено козацький реєстр до 20.000: решта козаків і селяни мала вертати в підданство. Козакам признано лише київське воєводство; до тогож допущено постої польських жовнірів на Україні. Се ті „станції", що так тяжко налягали на українську людність. Під сим терміном треба тут розуміти взагалі всякі повинности, побори й тягарі, получені із розміщеннєм польського війська, що так часто допускалося кривди й насильства супроти місцевого населення.

26. Смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького. [1])

I.

Зажурилася Хмельницького сідая голова,
Що при йому ні сотників, ні полковників нема:
Час приходить умірати,
Нікому поради дати.
Покликне він на Івана Виговського, [2])
Писаря військового:
„Іван Виговський,
Писар військовий!
Скорійше біжи,
Да листи пиши,
Щоб сотники, полковники до мене прибували,
Хоч мало пораду давали!"
То Іван Виговський,
Писар військовий,
Листи писав,
До всіх розсилав.
То сотники, полковники, як їх прочитали,
Усе покидали, до гетьмана Хмельницького скорійш прибували.
То гетьман добре їх принімає,
Словами промовляє:
„Панове молодці! добре ви дбайте,
Собі гетьмана наставляйте;
Бо я стар, болію,
Більше гетьманом не здолію...
Коли хочете, панове, Антона Волочая Києвського
Або Грицька Костиря Миргородського,
Або Хвилона Чичая Кропивянського,
Або Мартина Пушкаря Полтавського". [3])
То козаки теє зачували,
Смутно себе мали,
Тяжко вздихали,
Словами промовляли:
„Не треба нам Антона Волочая Києвського,
Ні Грицька Костиря Миргородського,

---

[1]) Вступна розвідка ст. 37. [2]) У Церт.: Луговського. [3]) По вар. Метлинського Хмельницький спершу пропонує на гетьманство Виговського, та козаки відповідають:

„Не хочем ми Івана Виговського:
Іван Виговський близько Ляхів, мостивих панів, живе,
Буде з Ляхами, мостивими панами, накладати,
Буде нас, козаків, за не-віщо мати".

Так само відкидають козаки й кандидатуру Павла Тетеренка.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ні Хвилона Чичая Кропивянського.
Ні Мартина Пушкаря Полтавського;
А хочем ми сина твого,*
Юруся молодого,
Козака лейстрового".
„Він, панове молодці, молодий розум має,
Звичаїв козацьких не знає!"
„Будем ми старих людей біля його держати,
Будуть вони його научати,
Будем його добре поважати,
Тебе, батька нашого, гетьмана, споминати".
То Хмельницький теє зачував,
Великую радість собі мав,
Сідою головою поклін оддавав,
Сльози проливав...
Скоро після того ще й гірше Хмельницький знемогав,
Опрощеннє зо всіми приймав,
Милосердому Богу душу оддав...
То не чорні хмари ясне сонце заступали,
Не буйниї вітри в темнім лузі бушували —
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали...

II.[1])

А молодий Юрусь під Білою Церквою гуля:,
Об смерті отцевській не знає.
Скоро лейтари[2]) до його прибували,
Листи подавали, —
То Хмельниченко листи як прочитав,
Світа Божого не взвидав.
То не багато Виговський гетьмановав,
Півтора года булаву держав.
Скоро сотники, полковники прибували,
Юруся Хмельниченка гетьманом поставляли.
„Дай же, Боже, — козаки промовляли, —
За гетьмана молодого
Жити, як за старого,
Хліба-соли його вживати,
Города турецькі пліндровати.
Слави-лицарства козацькому війську доставати".[3])

(Цертелев: Опыть собранія стар. малоросс. пѣсней. 44—7. — Максимович: Укр. народ. пѣс. 1834. 44—7. Сборникъ 1849. 77—81. Передруки. — Метлинський: Народ. южнорусс. пѣсни. 395—9. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣсни II. 118—24. Передруки.)

---

[1]) По думці Максимовича в сьому закінченні переховалися „відривки окремої, забутої думи, що ішла безпосередно за думою про смерть Богдана" (Сборникъ 1849, ст. 80). Одначе і в ширшому варіянті Метлинського (по запису Куліша) сі обі частини получені в одну цілість. [2]) Лейтар=рейтар, їздець.

[3]) Варіянт Метлинського має ось яке закінченнє:
Тогдіж то козаки, поки старую голову Хмельницького зачували,
Поти і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитали;
А як не стали старої голови Хмельницького зачувати,
Не стали і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитати:

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

27. Ганжа Андибер. [1])

I.

Ой, полем, полем Килиїмським, [2])
Битим шляхом ордиїнським,
Гей, гуляв, гуляв бідний козак-нетяга [3]) сім год і чотирі
Та потеряв зпід себе три коні вороніі.
На дванадцятий год повертає, —
Козак-нетяга до города Черкас прибуває.
На козаку, бідному нетязі,
Три сіромязі, [4])
Опанча рогозовая, [5])
Поясина хмеловая.
На козаку, бідному нетязі, сапянці, —
Видні пяти і пальці,
Де ступить — босої ноги слід пише.
А ще на козаку, бідному нетязі, шапка-бирка — [6])
З верху дірка,
Хутро голе, околиці [7]) Біг має;
Вона дощем покрита,
А вітром, на славу козацьку, підбита.
Іщеж то козак, бідний нетяга, до города Черкас прибуває,
Насті Горової, кабашниці [8]) степової, шукає-питає.
Скоро козак-нетяга Насті Горової, кабашниці степової,
Зараз у світлицю вбрався. [допитався,
Там пили три Ляхи, [9])
Дуки сріблянники:
Первий пив Гаврило Довгополенко Переяславський,
Другий пив Війтенко Ніженський,
Третій пив Золотаренко Черніговський.
От вони пили-підпивали,
З козака-нетяги насміхались,
На шинкарку покликали:
„Гей, шинкарко Горовая,
Насте молодая!
Добре ти дбай,
Нам солодкі меди, оковиту-горілку ще підсипай,
Сього козака, пресучого сина, у потилицю з хати випихай;
Бо десь він по винницях, по броварнях валявся,
Опалився, ошарпався, обідрався,
До нас прийшов добувати,
А в иншу коршму буде нести пропивати“.

„Ей, Єврасю Хмельниченку, гетьмане молодий!
Не подобалоб тобі над нами, козаками, гетьмановати,
А подобалоб тобі наші козацькі курені підмітати“.

[1]) Вступна розвідка ст. 37—8. [2]) Кілія — над лівим рукавом дунайської дельти. [3]) Нетяга — бідак, бездомний. [4]) Сіромяга = сермяга, польс. siermięga — свита з грубого сукна, домашнього виробу, сіряк. [5]) Рогозовий — з рогожі, соломяної мати, сітнику. [6]) Шапка-бирка — з овечого кожуха, смушкова. [7]) Околиця — обшитте довкола шапки. [8]) Кабашниця — шинкарка. [9]) У варіянті Метлинського нема бесіди про Ляхів, лиш про „дуків-сріблянників“; та під Ляхами треба тут розуміти не лиш польських панів, але й розпаношену козацьку старшину, як показують наведені в думі прізвиска.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Тоді шинкарка Горовая,
Настя, кабашниця степовая,
Козака-нетягу за чуб брала,
В потилицю з хати вибивала.
То козак-нетяга добре дбає,
Козацькими пятами опинає.
Поти пявся,
Поки до порога добрався.
Козацькими пятами за поріг зачіпає,
А козацькими руками за одвірки хапає,
Під мисник голову козацьку-молодецьку ховає.
Тоді два Ляхи, дуки-сріблянники, на його поглядали,
З його насміхали,
А третій, Гаврило Довгополенко Переяславський, був
Із кармана людську денежку виймав, [обашний:[1])
Насті кабашній до рук добре оддавав,
А ще стиха словами промовляв:
Гей — каже — ти шинкарко молода, ти Насте кабашна!
Ти — каже — до сіх бідних козаків-нетяг хоч злая, да й обашна:
Колиб ти добре дбала,
Сю денежку до рук приймала,
До погреба[2]) одходила,
Хоч нороцового[3]) пива уточила,
Сьому козаку, бідному нетязі, на похміллє живіт його козацький
Тоді Настя Горовая, [скріпила".
Шинкарка степовая,
Сама в льох не ходила,
Да наймичку посилала:
„Гей, дівко-наймичко!
Добре ти вчини,
Кінву-чвертівку в руки вхопи,
Та в льох убіжи,
Та вісім бочок мини,
А з девятої поганого пива наточи.
Як маєм ми його свиням виливати,
То будем ми його на таких нетяг роздавати".
Тоді дівка наймичка у льох убігала
Та девять бочок минала
Та з десятої пяного чола-меду[4]) наточила.
Та в світлицю вхождає,
Свій ніс геть од кінви одвертає,
Буцім то те пиво воняє.
Як подали козаку в руки ту кінву,
То він став біля печі
Тай почав підпивати пивце грече.[5])
Взяв раз, покоштував,*
У друге напився,
А в третє як узяв ту кінву за ухо,
То зробив у тій конівці сухо.

---

[1]) Обачний — обережний, уважний, проворний. [2]) Погріб — пивниця, льох. [3]) Нороцовий, норцовий — мартовий. [4]) Чоло-мід — найліпший, найцінніїший, чільний мід. [5]) Грече, ґрече (к'речі) — добре, гарно, як належиться.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

II.

Як став козацьку хміль голову розбірати,
Став козак конівкою по мосту добре погрімати,
Стали в дуків-сріблянників із стола чарки й пляшки скакати,
І стала шинкарська груба на десять штук скрізь по хаті літати.
Не стали тоді Ляхи, дуки-сріблянники, за сажею світу Божого ви-
[дати.
Тоді ті Ляхи, дуки-сріблянники, на його поглядали,
Словами промовляли:
„Десь сей козак-нетяга нігде не бував,
Добрих горілок не пивав,
Що його й погане пиво опянило!“
Як став козак-нетяга теє зачувати,
Став на Ляхів грізно гукати:
„Гей, ви Ляхове,
Вразькі синове!
Ік порогу посувайтесь,
Мені, козаку нетязі, на покуті місце попускайте.
Посувайтесь тісно,
Щоб було мені, козаку-нетязі, де на покуті із лаптями сісти!“
Тоді Ляхи, дуки сріблянники, добре дбали,
Дальше ік порогу посували,
Козаку-нетязі більше місця на покуті попускали.
Тоді козак-нетяга на покуті сідає,
Ізпід поли позлотистий недолимок[1]) виньмає,
Шинкарці молодій за цебер меду застановляє.
Тоді ті Ляхи, дуки-сріблянники, на його поглядали,
Словами промовляли:
„Гей, шинкарко Горовая,
Насте молодая,
Кабашнице степовая!
Нехай сей козак, бідний нетяга, не мається в тебе сеї за-
[ставщини викупляти,
Нам, дукам-сріблянникам, нехай не зарікається воли поганяти,
А тобі, Насті кабашній, груб топити“.
Оттоді то козак, бідний нетяга, як став сії слова зачувати,
Так він став чересок[2]) виньмати,
Став шинкарці молодій, Насті кабашній, увесь стіл червінцями
[устилати.
Тоді дуки-сріблянники, як стали в його червінці зоглядати,
Тоді стали його витати
Медом шклянкою
І горілки чаркою.
Тоді й шинкарка Горовая,
Настя молодая,
Істиха словами промовляє:
„Ей, козаче — каже — козаче!
Чи снідав ти сьогодні, чи обідав?
Ходи зо мною до кімнати,
Сядем ми з тобою, поснідаєм,
Ли пообідаєм“.

---

[1]) Недолимок — чекан, ручна оружина (Грінч.) [2]) Чересо — подвійний, широкий шкіряний пояс, у якому носять гроші.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

III.

Тогді то козак, бідний нетяга, по кабаку похождає,
Кватирку одчиняє,
На бистриї ріки поглядає,
Кличе, добре покликає:
„Ой ріки — каже — ви ріки низовиї,
Помошниці дніпровиї!
Тепер або мене зодягайте,
Або до себе приньмайте!“
Оттоді один козак іде,
Шати дорогиї несе,
На його козацькі плечі надіє;
Другий козак іде,
Боти сапянові несе,
На його козацькі ноги надіє;
Третій козак іде,
Шличок козацький несе,
На його козацьку главу надіє.
Тоді дуки-сріблянники стиха словами промовляли:
„Ей, не єсть же се, братці, козак, бідний нетяга,
А єсть се Фесько Ганжа Андибер,
Гетьман запорозький!...“
„Присунься ти до нас — кажуть — ближче,
Поклонимось ми тобі нижче,
Будем радиться,*
Чи гаразд-добре на славній Україні проживати“.
Тоді стали його витати медом шклянкою
І горілки чаркою.
То він теє од дуків-сріблянників приймав,
Сам не випивав,
А все на свої шати проливав:
„Ей, шати мої, шати! пийте-гуляйте:
Не мене шанують,*
Бо вас поважають.
Як я вас на собі не мав,
То й чести од дуків-сріблянників не знав“.
Тоді то Фесько Ганжа Андибер, гетьман запорозький стиха словами промовляє:
„Ей, козаки — каже — діти, друзі-молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Сіх дуків-сріблянників за ліб, наче волів, ізза стола вивождайте,
Перед вікнами покладайте,
У три березини потягайте,
Щоб вони мене споминали,
Мене до віку памятали!“
Тілько Гаврила Довгополенка Переяславського за те улюбив,
Край себе садовив,
Що він йому за свою денежку пива купив.
Тогдіж то козаки, діти, друзі-молодці, добре дбали,
Сіх дуків-сріблянників за ліб брали,
Ізза стола, наче волів, вивождали,
Перед вікнами покладали,
У три березини потягали,
А ще стиха словами промовляли:

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„Ей, дуки, — кажуть — ви дуки!
За вами всі луги і луки —
Нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попасти!“

(Куліш: Записки о Юж. Руси I. 200—9. К. записав сю думу від кобзаря Андрія Шута в м. Олександрівці, Сосницького пов., Чернигівської ґуб. і доповнив записом Ніговського від сліпця Ригоренка з с. Красного Кута, Богодухівського пов, Харківської ґуб. — Метлинський: Народ. южнорусс. пѣсни 377—82 (по запису Куліша від А. Шута і Андр. Бешка з м. Мені Сосницького пов.)

28. Поєдинок козака Голоти з Татарином.[1])

Ой полем, полем Килиїмським,
То шляхом битим гординським,
Ой, там гуляв козак Голота:[2])
Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота.
Правда, на козакові шати дорогиї, —
Три семирязі лихиї:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів не згожа.
А ще, правда, на козакові постоли вязові,[3])
А унучі китайчані, —
Щирі жіноцькі рядняні;
Волоки[4]) шовкові, —
У двоє жіноцькі щирі валові.
Правда, на козакові шапка-бирка, —
З верху дірка,
Травою пошита,
Вітром підбита;
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохоложає.
То гуляє козак Голота, погуляє,
Ні города, ні села не займає, —
На город Килию поглядає.

У городі Килиї Татарин сидить бородатий,
По гірницях похожає,
До Татарки словами промовляє:
„Татарко, Татарко!
Ой, чи ти думаєш те, що я думаю?
Ой, чи ти бачиш те, що я бачу?“
Каже: „Татарине, ой, сідий, бородатий!
Я тільки бачу, що ти передо мною по гірницях похожаєш,
А не знаю, що ти думаєш да гадаєш“.
Каже: „Татарко!
Я те бачу: в чистім полі не орел літає, —
То козак Голота добрим конем гуляє.
Я його хочу живцем у руки взяти,
Да в город Килию запродати,

---

[1]) Вступна розвідка ст. 38. [2]) Подібно починається й дума про Ганжу Андибера. [3]) = ходаки з вязового лика. [4]) Волоки — ремінці, крайки, мотузки, якими привязують постоли до ніг.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Іщеж ним перед великими панами-башами вихваляти,
За його много червоних не лічачи брати,
Дорогиї сукна не мірячи пощитати“.

То теє промовляв, * —
Дороге платтє надіває,
Чоботи обуває,
Шлик бархатний на свою голову надіває,
На коня сідає,
Безпечно за козаком Голотою ганяє.
То козак Голота добре козацький звичай знає, —
Ой, на Татарина скрива, як вовк, поглядає.
Каже: „Татарине, Татарине!
На віщож ти важиш:
Чи на мою ясненькую зброю,
Чи на мого коня вороного,
Чи на мене, козака молодого?“
„Я — каже — важу на твою ясненькую зброю,
А ще лучче на твого коня вороного,
А ще лучче на тебе, козака молодого:
Я тебе хочу живцем у руки взяти,
В город Килию запродати,
Перед великими панами-башами вихваляти
І много червоних не лічачи брати,
Дорогиї сукна, не мірячи, пощитати“.
То козак Голота добре звичай козацький знає,
Ой, на Татарина скрива, як вовк, поглядає.
„Ой, каже, Татарине, ой, сідий же ти, бородатий!
Либонь же ти на розум небагатий:
Ще ти козака у руки не взяв,
А вже козакові віри доняв, [1])
А вже за його й гроші пощитав.
А щеж ти між козаками не бував,
Козацької каші не їдав [2])
І козацьких звичаїв не знаєш“.
То теє промовляв,
На присішках [3]) став,
Без міри пороху підсипає,
Татарину гостинця в груди посилає.
Ой, ще козак не примірився,
А Татарин ік лихій матері з коня покотився.
Він йому віри не донімає,
До його прибуває,
Келепом межи плечі [4]) грімає,
Колиж оглядиться, — аж у його й духу немає.

Він тоді добре дбав,
Чоботи татарські істягав,
На свої козацькі ноги обував;
Одежу істягав,
На свої козацькі плечі надівав;

---

[1]) Сей вірш додано згідно з виданнем Антоновича-Драгоманова. [2]) Се була приповідка козацька: Не пив води дунайської, не їв каші козацької“ (Максимович: Сборникъ 1849. 14). [3]) Присішки — стремена. [4]) У Кул.: міжи плечи.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Бархатний шлик іздіймає,
На свою козацьку голову надіває;
Коня татарського за поводи взяв,
У город Січі припав,
Там собі пє-гуляє,
Поле Килиїмське хвалить-вихваляє:
„Ой, поле Килиїмське!
Бодай же ти літо й зіму зеленіло,
Як ти мене по нещасливій годині сподобило!
Дай же, Боже, щоб козаки пили та гуляли,
Хороші мислі мали,[1])
Од мене більшу добичу брали,
І неприятеля під нозі топтали!“
Слава не вмре, не поляже
Од нині до віка!
Даруй, Боже, на многі літа!

(Куліш: Записки о Юж. Руси. I. 14—19. Зап. від кобзаря Архипа Никоненка з Оржиці, Лубенськ. п. Полтавськ. губ.—Лукашевич: Малоросс. думы и пѣсни 49—50. — Максимович: Сборникъ 1849. 13—16 (2 вар.) — Метлинський: Народ. южнорусс. пѣсни 445. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣс. I. 168—74. Передруки. — Іващенко: Записки Ю. З. Отд. Р. Геогр. Общ. т. II. (за 1874) 1875. 116—29.)

29. Козацьке життє.[2])

Не один козак сам собі шкоду шкодив,
Що від молодої жінки у військо ходив.
Його жінка кляла-проклинала:
„Бодай тебе, козаче-сіромахо, побило в чистому полі* три [недолі:
Перша недоля, щоб під тобою добрий кінь пристав,
Друга недоля, щоб ти козаків не догнав,
Третя недоля, щоб тебе козаки не злюбили
І в курінь не пустили.[3])
А козак добре дбає,
На жінку не потурає,
Жінці віри не діймає;
Коневі частенько зеленого сіна підкладає,
Жовтого вівса підсипає,
Холодною кринишною водою коня напуває,
У поход виступає.
Господь йому дав,
Що під ним добрий кінь не пристав,
Він козаків доганяв;

---

[1]) Подібні вірші в закінченню думи про Хмельницького й Барабаша. [2]) Вступна розвідка ст. 38—9. [3]) Подібний прокліп у пісенній верзії думи про Коновченка у Головацького:

. . . Бодай же тя, сину,
Бодай тя, сину, три недолі спіткало:
Одна недоля, щоб тя козаки не злюбили,
Тай до свого куріня щоби не приймили;
Друга недоля: би тя ясні мечі порубали;
Третя недоля, щоб тя кулі постріляли!

Порівн. Ж. Паулі; II. Pieśni ludu ruskiego w Galicyi 1839. I. 156.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Що його козаки злюбили,
До себе в курінь пустили,
Ще й отаманом настановили.
Тоді козак у війську пробуває,
Свою новину козакам оповідає:
Слухайте, панове-молодці,
Як то жіноцька клятьба дурно йде,
Так, як мимо сухе дерево вітер гуде;
Жіноцькі сльози дурні, як вода тече".

Жінка в корчмі пила та гуляла,
Та домівки не знала,
Мов її хата к нечистій матері пусткою завоняла.
Скоро стала козака з походу сподіватись,
Стала до домівки прихождати,
Стала в печі розтопляти,
Стала той борщ кислий,
Оскомистий, чорт-зна, колишній,
Ізпід лави виставляти,
Стала до печі приставляти,
Оттим борщем хотіла козака привітати.
Скоро став козак з походу прибувати,
Став до нових воріт до ламаних доїжджати;
Він з коня не вставає, —
Келепом нові ламані ворота одчиняє,
Козацьким голосом гукає.
Скоро стала козачка козацький голос зачувати,
То вона не стала против нього дверми вихождати,
Стала, мов сивою голубкою, в вікно вилітати.
Тогді козак добре дбає,
Хорошенько її келепом по плечах привітає,
Карбачем[1]) по спині затинає.
Тогді козачка у хату вбігала,
Буцім нехотя той борщ поліном штиркнула,
Ну його к нечистій матері! у піч обертала,
Новий борщ унов варити зачинала.
До скрині тягла,
Непростого, лляного полотна тридцять локтів узяла;
До шинкарки тягла,
Три кварти непростої горілки, оковити узяла,
З медом та з перцем розогрівала,
Оттим козака частувала та витала.

Отто вийшла козачка на другий день за ворота,
Аж сидить жінок превеликая рота.[2])
А сказано, жінки, як сороки:
Одна на одну зглядали,
Тай козачку осуждали,
Тай козачці не казали.
Одна таки старушка не втерпіла,
І козачці сказала:
„Гей, козачко, козачко!
Десь твій козак нерано з походу прибував,
Що попід очима добрі гостинці подавав".

[1]) Карбач — нагайка, кнут. [2]) Рота — громада, товпа.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

То козачка добре дбала,
По свойому козака покривала:
„Чи виж то, жіночки-голубочки, не знаєте,
Що мій козак нерано з походу прибував,
Заставив мене в печі потопити,
Вечеряти варити?
А я пішла по дрова,
Та не втрапила по дрова,
А втрапила по лучину,
Попідбивала собі очі на ключину.
Роблюж я таки те ремество, синило,
Так воно мині добре в знаки вдалося:
Як я його мішала, так воно мині за очі взялося".

А козак сидить у корчмі та мед-вино кружає,
Корчму сохваляє:
„Гей, корчмо, корчмо-княгине!
Чом то в тобі козацького добра багато гине?
І сама єси неошатно [1]) ходиш,
І нас, козаків-нетяг, під случай без свиток водиш.
Знати, знати козацьку хату
Скрізь десяту:
Вона соломою не покрита,
Приспою не осипана,
Коло двора нечиста-ма і кола,
На дривітні дров ні поліна.
Сидить в ній козацька жінка, околíла. [2])
Знати, знати козацьку жінку,
Що всю зіму боса ходить,
Горшком воду носить,
Полоником [3]) діти напуває".

(Куліш: Записки о Юж. Руси I. 215—20. Записав Ніговський від сліпця Ригоренка в с. Красному Куті, Богодухівського пов. Харківської ґуб.)

---

[1]) Неошатний — зле зодягнений, обідраний. [2]) Околіти — спіпеніти, задубіти від холоду. [3]) Полоник — велика деревляна ложка, вареха до черпання окропу.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Кілька слів про фальшовані думи.

Наше виданнє обіймає усі звісні дотепер думи, які можна назвати народніми: 1) вониж записані від народніх співців-кобзарів та у значній части живуть і досі в устній традиції; 2) вони вяжуться як найтіснійше з иншими творами української устної словесности і то не лиш своїм змістом, але також формою та поетичним висловом і стилем. По тих прикметах можна зовсім певно відріжнити народні думи від підроблених, які почавши від 30-тих рр. XIX. в. довший час засмічували збірники народніх пісень і дум. Щойно у виданні історичних пісень Антоновича-Драгоманова з 1874 р. I. (ст. XX—XXIII.) відмежовано виразно народні думи від фальшованих. Та коли видавці обмежились до перечислення фальсифікатів (і то не всіх), пильнійшу увагу присвячує сій справі М. Костомарів, що в статі „Историческая поэзія и новые ея матеріалы“ (Вѣстникъ Европы 1874. XII. 573—629.) піддає докладному розглядови фальшовані пісні й думи та виказує зовсім певні сліди їх підроблення. До сього питання вертає ще й М. Драгоманов у своїй збірці „Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.“ (ч. I. розділ 2. Женева 1885. ст. 58—69: „Перегляд фальшованих пісень про Палія й Мазепу“). З дум непевного походження помістили ми лиш одну на ст. 127.

По згаданим дослідам до фальшованих дум треба зачислити ось які:

1) Про невдалий похід князя-поганина на Греків (Куліш: Записки о Юж. Р. I. 172—8). Сю „думу“ доставив Кулішеви А. Шишацький-Ілич, що й у збірці Метлинського з 1854. помістив деякі фальшовані пісні. Дивно лише, що такий знавець української устної словесности, як Куліш, відразу не помітив підроблення, яке виказав щойно Костомарів. („Бесѣда“ 1871. XII.).

2) Про козацький похід на Турків Петра Самійленка Коломійця і його смерть (I. Ізопольський: „Ateneum“ 1844. V.; Метлинський: Народ. южнорусс. пѣсни 1854. 374—6).

3) Про щасливий морський похід гетьмана Серпяги. (Срезневський: Запорожская Старина I. 82—6; Максимович: Сборн. 27—30.).

4) Про присланнє козакам військових відзнак в дарі від короля Баторія і козацький похід на Турків, що покінчився смертю гетьмана Богданка. (Срезневський: Запорожс. Стар. I. 77—82).

5) Про побіду Наливайка над Жолкевским під Чигирином 1596 р. (Срезневський: Запорожс. Стар. I. 86; Максимович: Укр. народ. пѣсни 1834. 21—4; Сборникъ 1849. 53—7.).

6) Про козацький похід на Поляків під проводом трьох ватажків. (Срезневський: Запорожс. Стар. I. 102; Максимович: Укр. народ. пѣсни 1834. 27—32; Сборникъ 1849. 57—74.). Максимович звязує сю „думу“ з козацьким повстаннєм 1637. р.

7) Про Палія й Мазепу. (Срезневський: Запор. Стар. II. 72—6; Максимович: Укр. народ. п. 1834. 57—60; Сборникъ 1849. 88—91.).

Як бачимо, головним жерелом, з якого розходилиєя фальшовані пісні й думи, була в 1830-тих рр. „Запорожская Старина“ Срезневського; та ще й пізнійше, у 40-вих і 50-тих рр. XIX. в., підсувано нераз фальшовані пісні й думи за народні. (Ізопольський, Шишацький-Ілич і др.). Фальсифікатори старалися головно заповнити чимось недостачу народніх пісень і дум, що освітлювалиб козацько-польські війни до Хмельницького; та опираючись на фантастичному оповіданні звісної „Исторіи Руссовъ“, приписуваної тоді Г. Конисьскому, вони робили багато помилок, яких не можна би підсувати творцям народніх пісень і дум, що не знали вигадок сеї „Исторіи“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Так н. пр. одна з фальшованих дум розповідає за „Исторією Руссовъ“, беручи з неї й деякі подробиці, про Чигиринську битву й побіду Наливайка над Поляками 1596. р. — якої зовсім не було.

Історичні події XVIII. в. не лишили ніяких слідів у думах: в тім часі внутрішнього розладу серед козаччини, коли вона наближувалася до упадку, мабуть уже не складано нових козацьких дум, хоч усе ще не переставали витворюватися нові історичні пісні, як показує багата збірка Драгоманова „Політичні пісні українського народу XVIII—XIX. ст.“, між ними пісня про Палія й Мазепу, звісна у дуже великому числі варіянтів. Головна тема сеї пісні — підступне увязненнє Палія Мазепою 1704 р. — показує, що зложено її небавом після сеї події: у деяких варіянтах є ще й коротка згадка про Полтавську битву 1709. р., дочеплена пізнійше. Із пісні віє глибока прихильність до Палія, улюбленця й оборонця черни, а ненависть до Мазепи, як приклонника панів. Навязуючи до сих настроїв народніх мас, фальшована дума переносить усю вагу на події 1708—9. рр. а саме сполуку Мазепи із Шведами й Полтавську битву; до тогож всупереч народнім пісням фальшована дума звеличує „царів і князів“ та „праведного государя“, — того самого, що запроторив Палія у Сибір, опісляж загрожений Мазепою, з найбільшим поспіхом стягнув немічного старця під Полтаву, щоб до себе прихилити народні маси, що зовсім не були вдоволені самовільним порядкованнєм царя на Україні. Що більше: фальшована дума навязує Мазепі зруйнованнє Батурина й різню невинної людности (звісно — се зробив Меншіков на приказ царя), паленнє церков і топтаннє святих ікон. Таких очевидних помилок і тенденційних цареславних фальшів не подибаємо в народніх піснях і думах, хоч подекуди стрічаються в них анахронізми й перекручуваннє імен. Народні пісні й думи, — коли лиш не попсовані або не підправлені видавцями, — здебільшого досить вірно передають історичні події і, що найважнійше, настрої козацьких і народніх мас, як се бачимо й на піснях про Палія й Мазепу.

Коли вже сам зміст запідозрених дум наводить на слід підроблення, то ще певнійше вказує на се їх форма: найчастійше се мішанина правильного пісенного розміру із свобідним речітативом дум. Та найпевнійшим признаком підроблення у всіх згаданих думах є їх мова, пересіяна книжними зворотами, та укованими, нібито архаїчними висловами, яких не знає українська народня поезія; також штучний склад, високопарний тон і нещирий ліризм, що переходить місцями в пусту риторику — усе те відріжняє фальсифікати від справжніх народніх пісень і дум. Врешті чиж не вказує на підробленнє усіх перечислених дум і ся обставина, що після їх „віднайдення“ чомусь нікому не повелося знайти ніякого їх сліду в устній словесности, як се замітив уже Костомарів?

На житєздатність поетичного твору в устній, народній словесности складається багато прикмет, якими щедро вивінувані справжні народні думи; показується, що сих прикмет не можна штучно витворити. Щоби книжний твір перейшов в устну традицію, мусить він змістом і формою достроюватися до инших творів устної словесности і, що найважнійше, він мусить неначе прищеплена галузка, прийнятися на дереві народньої поезії, втягнути в себе його животворні соки та зростися з ним в одно, мусить перейти довгий процес асиміляції (приноровлення) та вигладжування,—а сього ніяк не можна заступити штучним способом.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

О г л а в.

	сторони:
Передне Слово	1— 6
Українські народні думи, їх історичний підклад, наверствованне, зміст і форма. . .	7— 62
1. Дві верстви дум	7— 10
2. Історичний підклад дум старшого складу, про боротьбу з Турками й Татарами, невольницьких і навчаючих .	10— 27
3. Хмельниччина і прояви внутрішнього розладу серед козацтва в думах пізнійшого складу	27— 39
4. У якому відношенні стоять думи до літературних творів середньої доби?	39— 45
5. Віршова й музична форма дум	45— 54
6. Творці й співці дум	54— 62
Думи старшого складу, про боротьбу з Турками й Татарами, невольницькі й навчаючі .	63—128
1. Плач невольника	63— 65
2. Плач невольників на каторзі	65— 66
3. Утеча братів з Азова	66— 72
4. Маруся Богуславка	73— 75
5. Іван Богуславець	75— 78
6. Самійло Кішка	78 - 90
7. Соколя	90— 92
8. Олексій Попович	92— 98
9. Самарські брати	98—100
10. Іван Коновченко	101—109
11. Прощанне козака	109 -111
12. Сестра і брат	111—113
13. Удова й сини	113—119
14. Ворожба із сну	118—119
15. Хведір Безрідний	119—121
16. Смерть козака на Кодимській долині . . .	121—122
17. Вдова Сірка Івана	122—124
18. Отаман Матяш старий	124—126
19. Розмова Дніпра з Дунаєм	126
20. Козак-бандурист	127—128
Думи пізнійшого складу, про Хмельниччину, реалістичні й насмішливі . . .	129—156
21. Хмельницький і Барабаш	129—134
22. Корсунська битва	134—137
23. Жидівські утиски й козацьке повстанне 1648 р. .	137—140

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

сторони:
24. Похід на Молдавію 1650 р. . . . . 140—143
25. Повстанне після Білоцерківського мира . . . 143—146
26. Смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького . . 146—147
27. Ганжа Андибер . . . . . 148—152
28. Поєдинок козака Голоти з Татарином . . . 152—154
29. Козацьке житте . . . . . 154—156

Кілька слів про фальшовані думи . . . 157—158

Оглав . . . . . 159—160

Мельодії дум . . . . . I—VIII.

Спис ілюстрацій.

I. Андрій Шут — з рисунку П. Куліша 1845 р.
II. Остап Вересай — з рисунку Жемчужнікова 1861 р.
III. Павло Гащенко.
IV. Група: Мих. Кравченко, Терешко Пархоменко, Петро Древченко.
V. Гнат Гончаренко.
VI. Іван Кучеренко.
VII. Група українських народніх музиків з археольоґічного зїзду в Харкові 1902 р.
VIII. Михайло Кравченко.

Поправки й доповнення.

Стор:	рядок:	надруковано:	має бути.
2	14 з гори	Цертелевим	Цертелевом
19	23 з долу	упривилейованою	упривилеєною
20	19 з гори	тягари	тягарі
31	14 „ „	„руський очинаш“	„руський Очинаш“
32	22 з долу	честь. слава	честь, слава
40	3 „ „	Етн. Зб. I.	Етн. Зб. II. 47.
44	4 „ „	би-лін	би-лин
45	5 з гори	і невичерпаним	із невичерпаним
54	17 з долу	Творці й співці дум.	5. Творці й співці дум.
56	19 „ „	коденській книзі	Коденській книзі
71	18 „ „	Запор. Старина I. 34.	Запор. Старина I. 94.
75	1 з гори	Записано в ..	Записав Ніговський в...
78	15 „ „	Туркенею	Туркинею
104	13 з долу	Халанській	Халанский
106	21 „ „	Туркеню	Туркиню
111	25 „ „	при 6 дній	при бідній
128	19 „ „	с. 27 — 32	с. 27 — 32.)
129	11 з гори	Владислава 3)*	Владислава 3)
131	3 „ „	зрікається	зарікається.
132	22 і 23 з долу	На щоб	Нащоб
144	13 з долу	За що	Защо
108	22 з гори	пропущено: „Русалка Дністровая“ 1837. 11 — 15.	

В „Запорожській Старині“ Срезневського подано за Цертелевом отсі думи: Хведір Безрідний (I. 1. ст. 91), Хмельницький і Барабаш, Похід на Молдавію, Смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького (II. 9—45).

В Мельодіях дум:

Стор. II., систем лівійний 1-ший з долу: над ґрупою нот від 10—14 (fis...dis) числячи від лівої руки, хибує цифри 3 (на означенне тріолі).

Ст. II., сист. лін. 3-тій з долу: 13-та нота від лівої руки (g) віґімка — має бути шіснадцятка.

Ст. VI., сист. лін. 3-тій з долу: над першими двома ґрупами від лівої руки хибує означення 8va.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Мельодії дум.

1. Утеча братів з Азова.

Співав Микола Дубина з Решетилівки, Полтавського пов. і губ.

1. ♩= приблизно 60. М.М.

А не си-ві-ї ту-ма- ни на-сту - па - ли,

А не си-ві-ї ту-ма-ни на-сту-па - ли, — То три бра-ти

з го-ро-да з А-зо- ва, Із ту-рець ко-ї, з бу - сур-

менсько-ї не-во-лі а ті-ка - ли ...

А два бра-ти кін - них, А найменший, піший піхо-ти - нець,

За кінними бра-та-ми й у-га-ня - є ...

А, ой об си-ре ко-рін - ня, А й о бі ле-є ка-міння свої

ножки по-би-ва - є, Сліди кро-вю за-лив-

ва - є, Піском ра-ни за-си-па - є, Між до конних убі-

га - є, За стре-ме-на хва-та - є, А до бра-тів сло-ва-ми

промовля - є.

Записав по фонографу Ф. Колесса. „Матеріяли до укр. етнол." т. XIV. 21-3.

Пояснення нотації: 1. Записи, переведені у віоліновому ключі, треба читати октавою низше.— 2. Перегрі і супровід кобзи визначено дрібнійшими нотами.— 3. Мельодії дум побудовані на середньовічній церковно-дорийській скалі: в ч. 1, 2, 8, — a h c d e fis g; в ч. 3, 5, 7, — g a b c d e f; в ч. 4. — c d e f g a b; в ч. 6. — d e f g a h c.— 4. Случайні знаки підвисшення і зниження мають значіння аж до кінця фрази, в котрій являються.—

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

2. Самарські брати.

Співав кобзар Мих. Кравченко з Великих Сорочинець, Миргород с.п., Полтавс. губ.

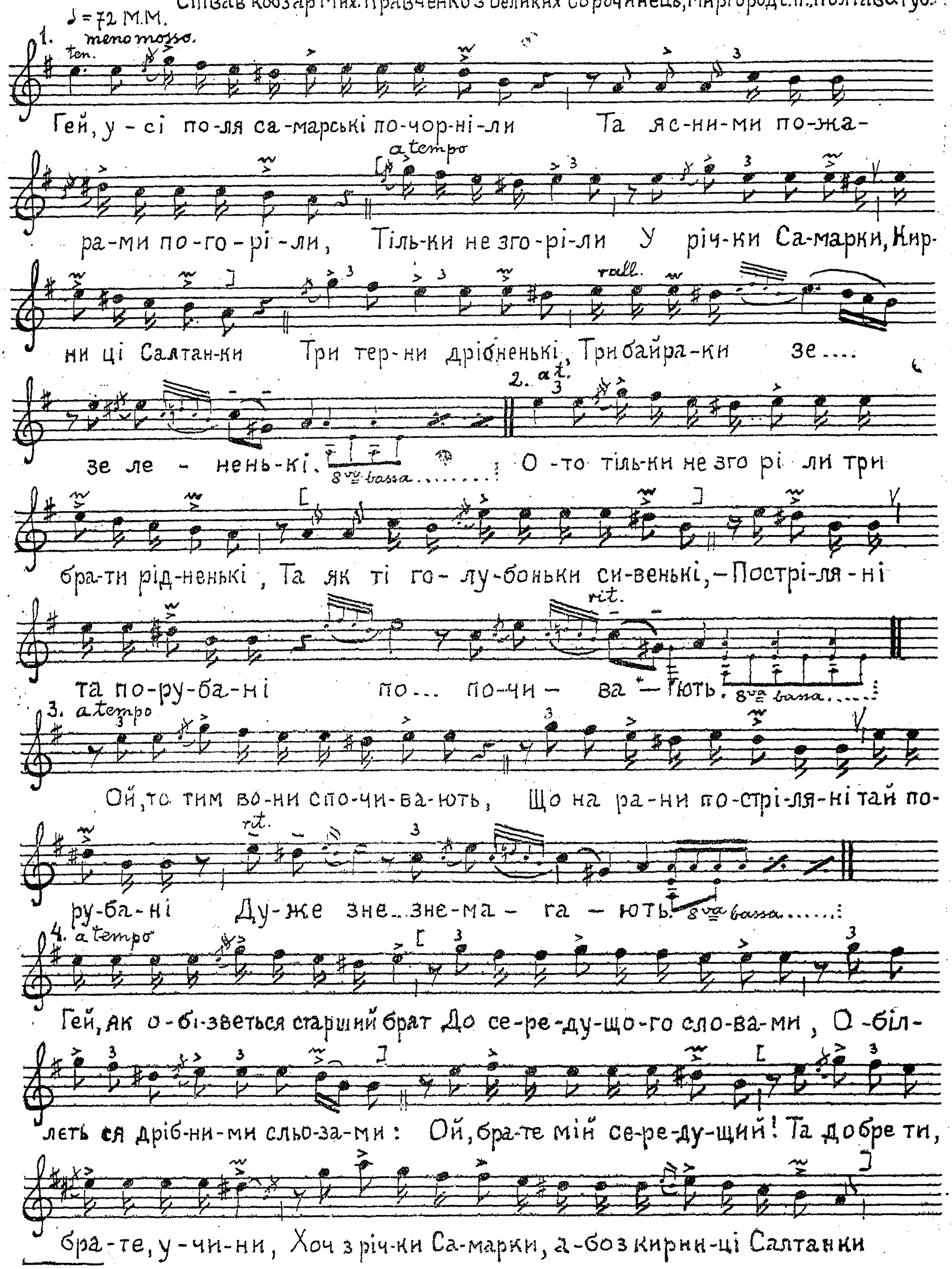

5. Одностайна крисочка на долішніх лініях переділює фрази, подвійна ‖ групи фраз; крисочкою на горішніх лініях зазначуємо цезуру, що перетинає пісенне коліно (стих) звичайно при кінці. — 6. Скобками [ ] зазначені уступи рецитації, у котрих правильне чергуванне наголосів згоджується із тактованнєм метронома. — 7. Дві вісімки, видержані коротше, означуємо як дуолю: ♪²♪ = ♪ ³♪(7). — 8. Значок ~ (Pralltriller) означує відскок від наміченого тону до горішньої секунди: 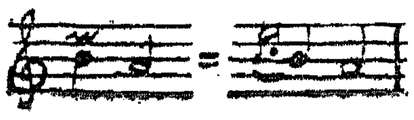

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Холодно-ї во-ди знайди, Ра-ни мо-ї пострілянї та по-ру-ба-нї

vit. ten.

О-кро-пи, о... о-хо- ло - ди!"

Записав по фонографу Ф. Колесса. „Матеріяли до укр. етнол." т. XIII. 35-8.

3. Утеча братів з Азова.

Співав Платон Кравченко з с. Шахворостівки, Миргородс. пов, Полтавс. губ.

1. (Andante sostenuto)

Ой! Ой, то не пи-ли пи-ли-ли, Ой, то не ту-мани уста-

ва-ли: Ой, то три брати з землі турецько-ї, З ві-ри бу-сурменько-ї,

rit.

Зтяжко-ї не-во-лі у-ті-ка-ли

2. a tempo

Ой, два конних, третій пі-ша пі-ше-ни-ця, Як чу-жа-я чу-же-ни-ця;

rit.

О-то за конними й у-га-ня-є, За стре-ме-на хва-та-є Та до

їх сло-ва-ми про-мовля-є.

3. a tempo

Ой! Братчи-ки мо-ї род-нї, Го-

лубонькиж сиві! Станьте со бі, ко-нї по-па-сі-те, Найменчо-го

бра-та, Пі-шо-го пі-хо-тин-чи-ка, о-бо-жді-те, Хоч на ко-нї та возь-

rit.

міте, Вхристі-янськї-ї го-ро-да подве-зі-те!"

Записав по фонографу Ф. Колесса. „Матеріяли до укр. етнол." т. XIII. 88-90.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

4. Плач невольників на каторзі.

Співав д. Опанас Сластьон, перейнявши від кобзаря з Білоцерківців, Лохвиц. п. Полт. г.

♩ = приблизно 72 М.М.

1. Ге - гей, ге-гей, ге-гей ге-гей, гей! Ой та у свя-ту-ю не-

ді-леньку, Бар-зе ра-но, по-раненько. Ой до тож то-то не

си-зі-ї ор-ли за-кле-ко-та-ли, - Як то бідні-ї не-вольники

У тяж-кій, турецькій не-во-лі за-пла-ка-ли гей!

2. У го-ру ру-ки пі-дій-ма-ли, Кай данами забряжча-ли, Го-спода

ми-ло-серного про-ха-ли та бла-га-ли, гей! „Гей, подай, подай нам,

Го-спо-ди, зне-ба дрібен до-щик, А з низу то буйний ві-тер!

Ой, чи не встала би то на Чорному морі бистра-я хви-ля

Та чи не позри-ва-ла б я-ко-рі з ту-рецько-і ка-торги, ге-гей!"

Записав по фонографу Ф. Колесса. „Матеріяли до укр. етнол. т. XIV. 41-3.

5. Олексій Попович.

♩ = приблиз 72. м.м. Співав кобзар Петро Древченко з Каменного біля Харкова.

1. Гей, на Чорнім мо-рі, Та на ка-мі-ні бі-

лень-ко-му, Там си-дів со-кіл ясне-нь-кий; Жалібненько кв

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

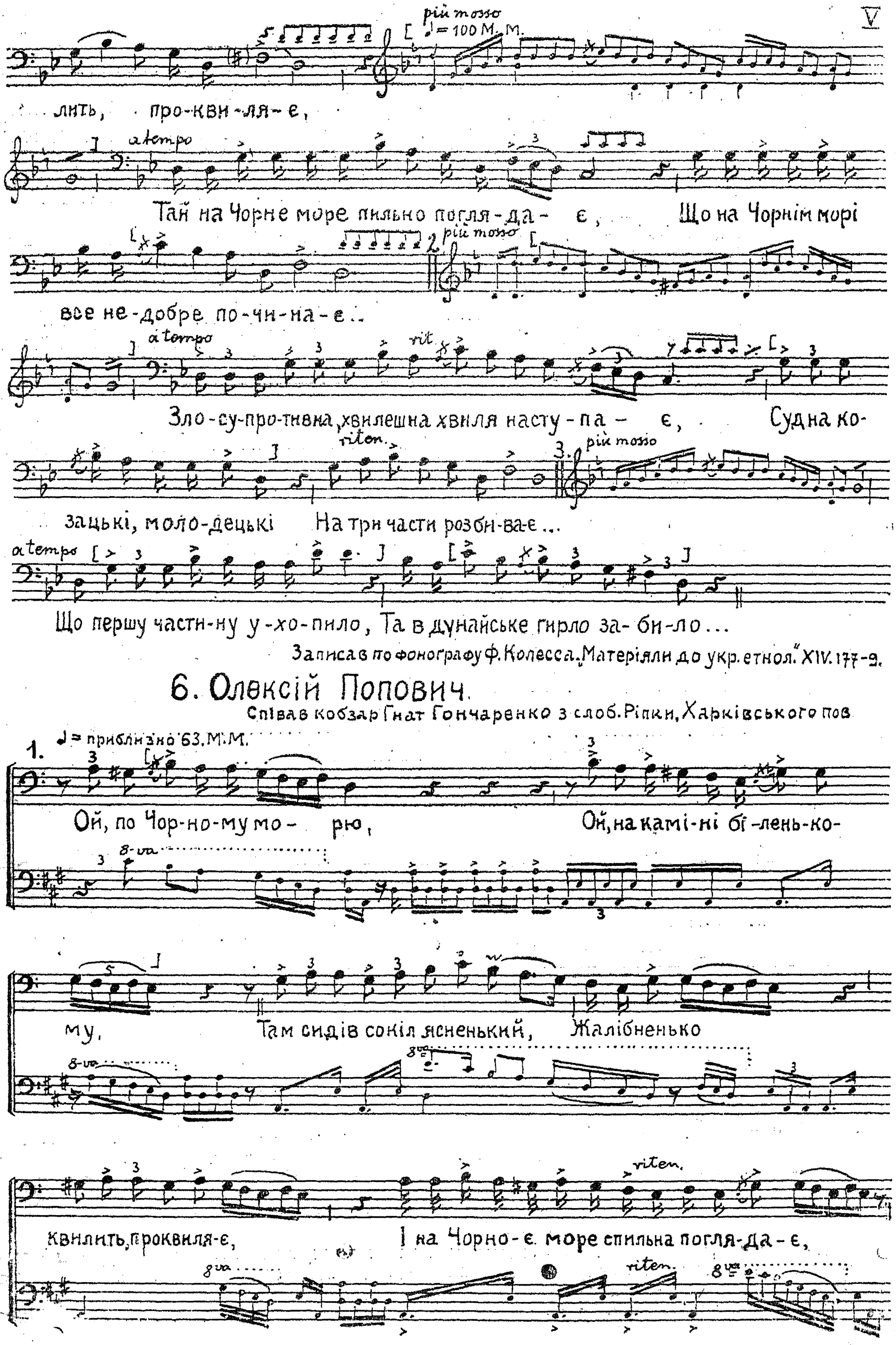

Записав по фонографу Ф. Колесса. „Матеріяли до укр. етнол." XIV. 177-9.

6. Олексій Попович.

Співав кобзар Гнат Гончаренко з слоб. Ріпки, Харківського пов.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Що на Чор-но-му мо-рі Все не-добре по-чи- на- є:

2.

Зло-су-противна, хвилешна хви-ля у-ста- ва- є,

Судна козацьки-ї, мо-ло-децьки-ї На три части розбн-

3.

ва- . є....

Перву часть ухо -пи-ло, В турецьку

землю за-не-сло,

Другу часть у-хо -пи-ло,

4.

В дунайське гирло за-би- ло.

А третя часть тут ма-є

Примітка до ч. 6.:

При свобідній, безтактовій будові рецитації слабо виступає ритмічна конгруенція межи співом і бандурним супроводом, який змогли ми передати лиш у загальних обрисах. Скаля d e fis gis a h cis, на котрій построєний супровід, двома тонами (fis і cis) ріжниться від основної скалі рецитаційної мельодії: одначе сі тони приходять лиш у дуже швидких пасажах супроводу, звичайно як 𝅘𝅥𝅯 або 𝅘𝅥𝅰 та рідко коли сходяться із діссонуючими тонами співу. До тогож підвисшенне четвертого ступня скалі (gis) иноді приводить за собою у співі т.зв. невтральну терцію, - посередній тон межи f - fis.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

По се-ре-ди-ні Чор-но-го мо-ря На бистрій хвилі,

На ли-хій хур-то-ви-ні по-та- па- є ...

Записав по фонографу Ф. Колесса „Матеріяли до укр. етнол." XIV. 115-22.

7. Хведір Безрідний.

Співав кобзар Остап Вересай з с. Калюжинець, Прилуцького п., Полтавської губ.

Ой, по по-тре-бі, по по-тре-бі бар-зе цар-скій До там то много

війська, гей, пона-же-но Да че-рез ме-чу по-ло- же-но, Дай не е-ди-но-

го ті-ла ко зацько- го, моло-дець-ко-го, жи-вого не о-ста-новле-но...

Тіль-ки по-між-

до тим тру-пом Хведор бездоль-ний, По-сі-че-ний да по- ру- ба-ний,

Дай на ра-ни смер-тель-ни- ї не-зма-га- є; А ко-ло йо-го джу-ра ли-

ре-ма, гей, промешка-є, До Хве-дор бездольний, безродний, гей, промовля-є

сло-ва-ми, Да о-біллється горко сльо-за-ми... Записав М. Лисенко.
„Записки Ю.-з. О. И. Р. Геогр. Общ." I. 1874.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

8. Барабаш і Хмельницький.

Пригрив: Співав кобзар П. Братиця з Ніжина, Чернігівської губ.

Гей, з день го-дни - ни, счи-нили ся вели-кі вой-ни на Вкраї - ні.

Що то-діж то не-міг ні-хто о-бі-бра-ти-ся, А за віру християнську достойно, праведно

ста-ти. Тільки о-бібрався Барбаш та Хмельницький Та ще

Клиша Бі-ло-церків-ський. Що то-діж то во-ни од своїх руклисти пи-са-ли...

Ф.К.

Записав і фортепіановий дострій уложив М. Лисенко. К. Стар. 1888. VII.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

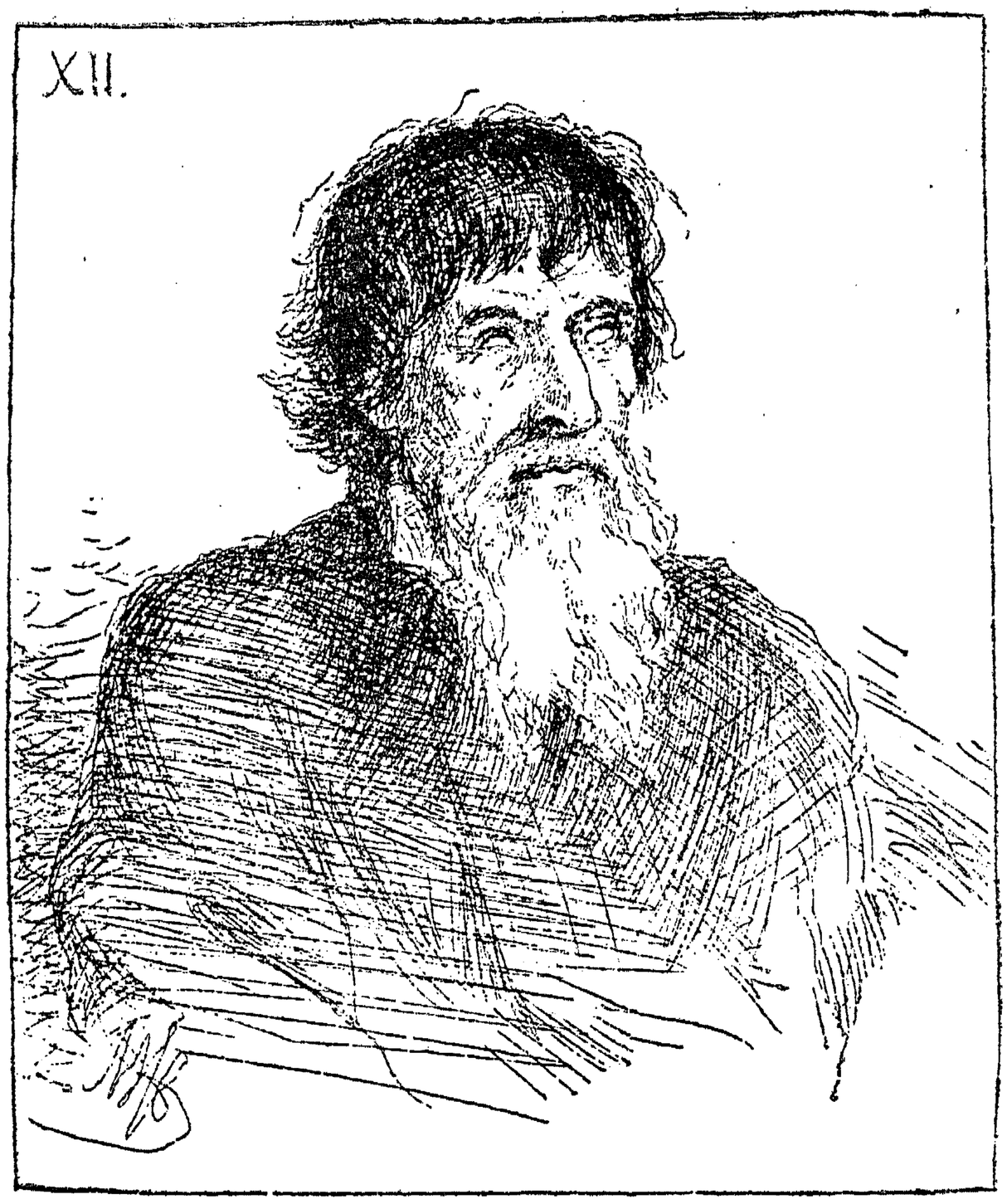

Андрій Шут

з Олександрівки, Сосницького пов., Чернігівської губ. (З рисунку П. Куліша, гл. ст. 57).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

XIII.

Остап Вересай

з Калюжинець, Прилуцького пов., Полтавської губ.
(З рисунку Жемчужнікова. Гл. ст. 58).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Павло Г'ащенко
з Харківської ґуб.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Мих. Кравченко
з Великих Сорочинець,
Миргородського пов.,
Полтавської ґуб. (Гл. ст. 59).

Петро Древченко
з Каменного біля Харкова.
Гл. Мельодії дум ст.

Терешко Пархоменко
з Бурківки, Сосницького пов.,
Чернигівської ґуб. (Гл. ст. 61).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Гнат Тихот. Гончаренко
з слободи Ріпки, Харківського пов.
В горі Ол. Гв. Бородай; торбан з Музич. школи ім. Лисенка в Київі.
(Гл. ст. 60).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Іван Кучеренко
з с. Мурафи, Богодухівського пов., Харківської губ.
(Гл. ст. 61).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Група українських народніх музиків, що грали на археольоґічному зїзді в Харкові 1902 р.

Верхній ряд, від лівої руки: 1. Невідомий музика. 2. Арсен Остапенко („Мова"), майстер кобз з с. Деркачів біля Харкова. 3. Іван Остапенко (брат Арсена). 4. Самсон Весенний, лірник. Середній ряд, від лівої руки: 1. Іван Зозуля, лірник з Вел. Данилівки, Харківськ. пов. 2. Петро Древченко, кобзар з Залютина біля Харкова. 3. Терешко Пархоменко, кобзар з Бурківки, Черниг. пов. 4. Гнат Хоткевич, орґанізатор зїзду кобзарів. 5. Михайло Кравченко, кобзар з Вел. Сорочинець, Миргородськ пов., Полтавськ ґуб. 6. Павло Гащенко, кобзар з Харківськ. ґуб. 7. Ларіон, невідомий лірник. Долішній ряд, від лівої руки: 1. Павло Кисіль, поводатор Древченка. 2. Іван Нетеса, кобзар із Старих Мерчків, Валкс. пов. Харківськ. ґуб. 3. Іван Кучеренко, з Мурафи, Богодуховського пов., Харківської ґуб.

National Parliamentary Library of Ukraine
www.npu.org

Михайло Красченко
з Великих Сорочинець, Миргородського пов., Полтавської ґуб.
(Гл. ст. 59).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Праці д-ра Філярета Колесси:

— Про віршову форму поезій Маркіяна Шашкевича. (Відбитка із „Звіту дирекції академіч. ґімназії у Львові“ за 1910/11), ст. 24.

— Матеріяли до історії козаччини 1709—1721 рр., зібрані в шведськім державнім архіві в Штокгольмі. Львів 1910, ст. 26.

— Ритміка українських народніх пісень. (Відбитка з „Записок Н. Т. ім. Шевченка“) Львів 1907, ст. 252.

— Погляд на теперішній стан пісенної творчости українського народу. (Перший укр. просвітно-економічний конґрес). Льв. 1909 ст. 226 — 238.

— Мельодії гаївок, списані по фоноґрафу ст. 92) із вступною розвідкою. (Матеріяли до укр. етнольоґії т. XII. Львів 1909.

— Мельодії українських народніх дум. Серія I. Львів 1910, ст. LXXXVIII („Про музичну форму дум“) + 178+20. Серія II. Львів 1913, ст. XXXVI (вступна розвідка) +196+40. (Матеріяли до укр. етнольоґії т. XIII і XIV).

— Варіянти мельодій українських народніх дум, їх характеристика і ґруповання. (Відбитка з „Записок Н. Т. ім. Шевченка“ т. CXVI, ст. 126—165) Львів 1913.

— Наверствованнє і характеристичні признаки українських народьіх мельодій. (Відбитка з „Записок Н. Т. ім. Шевченка “т. CXXVI — CXXVII) Львів. 1918. ст. 22 + 3.

— Про музичну форму укр. народ. пісень з Поділя, Холмщини й Підлясся. (Матеріяли до укр. етнольоґії т. XVI). Льв. 1918 ст. XV.

— Кілька слів про збиранне і гармонізованнє укр. народ. пісень з доданнєм листів М. Лисенка. (Відбитка з „Артистичного Вістника“) Льв. 1905. ст. 3).

— Народній напрям в творчости М. Лисенка (Літературно-Науковий Вістник 1913. II. ст. 254—64).

— До питання про укр. музичний стиль. Льв. 1907. ст. 34.

— Über den melodischen und rhythmischen Aufbau der ukraínischen rezitierenden Gesänge, der sog. „Kosakenlieder“. (III. Kongress der Internationalen Musikgesellschaft, Wien 25 — 29 Mai 1909. Bericht, S. 276 — 296).

— Das ukrainische Volkslied, sein melodischer und rhythmischer Aufbau. (Oesterreichische Monatschrift für den Orient 1916. VII—XII. S. 218 233).

— Українські народні думи у відношенні до пісень віршів і похоронних голосінь (Записки Н. Т. ім. Шевченка т. CXXX — початок).

— Микола Лисенко. Видавництво Тов. „Просвіта“ ч. 283. Льв. 1903. ст. 32.

— Огляд української народньої поезії. Видавництво Тов. „Просвіта“ ч. 302—303. Льв. 1905 ст. 188.

— „Наша дума“. Збірник укр. народ. пісень з мельодіями в хоровому укладі. Льв. 1903. Видавництво Тов. „Просвіта“.

— Людові вірування на Підгірю в с. Ходовичах, Стрийського пов. (Етноґрафіч. Збірник V. Львів 1918. ст. 76 — 98.)

— Układ Pamiętników Ksenofonta o Sokratesie. (Відбитка із звіту самбірської ґімназії) Краків 1904. ст. 30.

— De Anabaseos Xenophonteae tempore, consilio, fide. (Праці „Комісії клясичної філольоґії Н. Т. ім. Шевченка“ вип. 1.)Льв. 1919. ст. 29.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

10-00
Ціна
Б 305662

НОВІСТЬ!

Загальна бібліотека „Просвіти“ ч. 1.

Канцелярія Тов. „ПРОСВІТА“ у Львові, Ринок ч. 10., II. поверх

поручає велику ілюстровану

„ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ“

том I. до кінця XV. віку.

Михайла Возняка

Львів—1920, 4°, стр. 344.

Видання Тов. „ПРОСВІТА“. — Ціна 120 марок п.

Вступні замітки. 1) Основи давньої доби української літератури. 2) Перекладне письменство. 3) Оригінальне письменство духовного змісту. 4) Літописи. 5) Поезія. 6) Занепад літературного життя. Замикають книжку: синхроністичні таблиці, важніша література предмету і показчик змісту.

„Вже сам побіжний перегляд змісту першого тому переконує нас про високі прикмети праці д. М. Возняка. Автор звів до купи увесь матеріял по історії старого нашого письменства, критично переглянув його і дав нам дійсно те, що треба — історію нашої старинної літератури без ріжних чужосторонніх примішок, як досі се траплялося по всяких патентованих шкільних оглядах, автори котрих писали не на підставі основних самостійних студій, а йшли за московськими істориками літератури.

„Се безперечна й найважніша заслуга д. М. Возняка.

„З зовнішнього боку видання представляється дуже добре й є порівняючи не дороге. — Книжка коштує не дорожше двох бохонців хліба. — Товариству „Просвіта“ належиться велика подяка від громади, що нелякаючися значних коштів, дало змогу появитися такому гарному виданню“. (Вол. Дорошенко в „Життю і Мистецтві“ за 1920. р. ч. 3.).

„Як би навіть Тов. „Просвіта“ не було ніщо більше видало як тільки наведену в горі працю невтомного дослідника М. Возняка, так тим одним виданням зробило воно велику річ.

„Історія української літератури Возняка повинна находитися в кождім домі, під кождою стріхою і там, щойно там, сповняти ту саму місію, яку сповняє Історія Грушевського“.

(М. Галущинський: „Громадська Думка“ 1920, ч. 216).

Замовлення і гроші посилати на адресу Тов. „Просвіта“, Львів, Ринок 10. — За границю висилається лиш з канцелярії Тов. „Просвіта“.

Купуйте, поки ціна не підвисшена!

Замовляйте, поки ще дешево!

КНЯЗЬ ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ

Історична повість.

в двох частях I. За Погорину Волость і II. За Любов.

Написав: **Осип Назарук.**

Повість нагороджена Михайловою премією „Просвіти“, має 27 аркушів друку великої вісімки і кільканайцять ілюстрацій; вінету і оден ескіз виконав для неї артист маляр д. О. Новаківський. При кінці книжки долучена спеціяльно виконана карта земель держави Осмомисла та генеальоґічна табличка трех головних ліній Рурикового роду.

Замовляти в канцелярії Тов. „Просвіта“, Львів, Ринок 10.

УКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО

Твори:

Квітка-Основяненка 2 том. брош.
Шашкевича-Головацького „
Устіяновича-Могильницького „
Метлинського-Костомарова „
Т. Шевченка 2 томи. „
Куліша 6 томів. „
Воробкевича 2 томи. „
Глібова-Климковича оправлен.
Стороженка оправлен
Руданського 3 томи брош.
Федьковича брош.
Івана Нечуя Левицького 1 т. брош.

Замовляти в канцелярії Тов. „Просвіта“, Львів, Ринок 10.

500
23
National Parliamentary Library of Ukraine
www.nplu.org